

HID

irodalom
művészet
társadalom-
tudomány

6

6

1969.

JÚNIUS

HÍD
IRODALMI,
MŰVÉSZETI
ÉS
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT
ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXXIII. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
ACS KÁROLY
(FŐ- ÉS FELELŐS SZERKESZTŐ)
BORI IMRE
MAJOR NÁNDOR
VUKOVICS GÉZA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KAPITÁNY LÁSZLÓ

TARTALOMMUTATÓ

647	Dr. REHAK LÁSZLÓ A JUGOSZLÁVIAI MAGYAROK AZ ÖNIGAZGATÁSÚ SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN
662	SAFFER PÁL A CSEND
678	HOLTI MÁRIA FARKASOK ÉS GALAMBOK
688	MANDY IVÁN NŐI ÖLTÖZŐ
694	MONOSZLOY DEZSŐ BÁNYA
715	LADISLAV MNACKO HOGY ÍZLIK A HATALOM
731	GÁL LÁSZLÓ HAT VERS
734	PAVLE POPOVIĆ VERSEI
739	TANDORI REZSŐ A. RIMBAUD A SIVATAGBAN FORGAT
741	BORI IMRE FÜST MILÁN VI.
754	DEVENYI IVÁN FÜST MILÁN — LEVELEK
759	PÖR PÉTER KASSÁK LAJOS: ELSZAKADT FONÁL
765	SZEMLE Tomán László és Varga Zoltán jegyzetei
776	BURÁNY NANDOR KRÓNKA

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAROK AZ ÖNIGAZGATÁSÚ SZOCIALISTA TÁRSADALOMBAN

Dr. REHÁK LÁSZLÓ

Alig két emberöltő alatt, vagyis az elmúlt fél évszázad során a jugoszláviai magyarság, amely ma mintegy félmillió¹ lakost számlál, három féle, egymástól merőben különböző helyzetbe került. Az első világháború végéig, a kettős monarchia felbomlásáig az uralkodó nemzet részét alkotta. A Szerb—Horvát—Szlovén Királyságban, illetve a királyi Jugoszláviában elnyomott nemzeti kisebbség volt. Az új szocialista Jugoszlávia körülményeiben társadalmi alannyá vált, s a többi nemzettel és nemzetiséggel együtt a szocialista társadalmi viszonyokat építi, az egyenjogú nemzeti viszonyok elmélyítésén munkálkodik.

Ezek a gyökeres változások a magyar nemzetiség politikai helyzetében és általános társadalmi-gazdasági adottságaiban lényegileg befolyásolták e nemzeti közösség fejlődését, és a kebelében végbement belső társadalmi folyamatokat. Nemcsak az általános társadalmi-gazdasági adottságok gyökeres változását hozták magukkal, hanem a jugoszláviai magyarok politikai osztályerőinek megosztását is meghatározták. Ezek a gyökeres változások és jelentős társadalmi folyamatok meghatározták e nemzetiség politikai magatartását és távlatfelmérését, mind a fejlődés adott feltételeinek értékelése, mind pedig egész nemzeti létük szempontjából, mely utóbbi szembenetűnően eltérő módon alakult az említett három szakaszban.

Fejtegetésemnek épp az a célja, hogy a legszükségesebb történelmi visszapillantás mellett kimutassam azokat az alapvető politikológiai és szociológiai tényezőket, amelyek az adott helyzetben meghatározták a jugoszláviai magyarok politikai magatartását, hogy nyomon kövessem a tudatfejlődését ennek a nemzetiségi csoportnak, amely a többi néppel és nemzetiséggel együtt a szocialista Jugoszlávia egyenjogú és alkotó tényezője, s amelynek érdeke és jövője tartósan ehhez az országhoz és társadalmi közösséghez fűződik.

A mai Jugoszlávia területén élő magyarok a kettős monarchia felbomlásáig voltaképpen nem is alkottak külön közösséget. Részei vol-

¹ Az SZHSZ Királyságban megejtett első népszámlálás adatai szerint 1921. január 31-én 11 984 911 lakos közül 467 658 (3,9%) magyar anyanyelvű volt. Az 1961. március 31-én megejtett legutóbbi népszámlálás szerint Jugoszlávia 18 549 291 lakosa közül 504 368 (2,7%) magyar nemzetiségű. A legtöbb magyar, szám szerint 442 530 (azaz a Jugoszláviában élő magyarok 87,8%-a) Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány területén él. s ott (az 1961. évi népszámlálás szerint) a lakosság 23,8%-át alkotja.

tak az uralkodó nemzetnek, amelynek nevében az uralkodó osztály elnyomó hatalmát gyakorolta, de a nemzeti elnyomás logikája folytár (mint ahogy az rendszerint lenni szokott) az erőszakkal kisajátított munkatöbblet morzsái eljutottak az uralkodó nemzet dolgozó rétegeihez is. Az az igazság, hogy a nemzeti elnyomást gyakorló rendszer kiváltságos helyzetet biztosított a magyar nemzet tagjainak az akkori államterület e vegyes lakosságú peremrészén, ahol a nemzeti szupremácia sajátos formákban, az elnyomott nemzetek burzsoá rétegei révén is megvalósult.

Az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása radikálisan megváltoztatta az újonnan alakult Szerb—Horvát—Szlovén Királyság határai közé került magyarok helyzetét. Nemcsak az államhatalom változott meg, s ezáltal a magyar nemzeti hegemoniát a nagyszerb uralom cserélte fel. A megváltozott államhatalom jelentős szociális változásokat hozott magának a magyar kisebbségnek a soraiban, és új elemeket vetett be az itt élő nemzeti csoportok egymás közötti viszonyába.

Amikor a „jugoszláviai magyarok”, „magyar nemzeti kisebbség” és „magyar nemzetiség” fogalmakat használjuk, fel kell hívnunk a figyelmet arra a kiinduló tételre, hogy nemcsak egy (egynemzetű vagy soknemzetű) ország komplett nemzete számít nemzeti közösségnek, hanem pl. egy nemzeti kisebbség is közösség, ellentmondásos közösség, nemzeti közösség. Egy-egy ilyen közösségen belül osztályellentétek és társadalmi ellentmondások lépnek fel és jutnak kifejezésre a többé-kevésbé jelenlevő közös nemzeti érdek ellenére, annak ellenére, hogy a társadalmi tudatban mennyire él a nemzeti „kohézió”, vagy mennyire kényszerítik rá a nemzeti béke nézeteit, attól függően, hogy melyik társadalmi réteg, melyik osztály fejezi ki érdekeit és nézeteit.

A jugoszláv királyságban élő magyar nemzeti kisebbség példáján is beigazolódott, hogy mennyire irreálisak azok a számítások, amelyek túlbecsülték a nemzeti kohéziót ennél a nemzeti kisebbségnél. Ilyen irreális becslésekből indultak ki a különböző belföldi burzsoá áramlatok és Horthy rendszerének irredenta erői. De éppúgy a nemzeti kollektivitás téves értékeléséből fakadt az az álláspont is, amely a „tisztá” osztályviszonyokból indult ki, és nem akarta figyelembe venni a nemzeti érdekeket és törekvéseket. Ez az álláspont nem képviselt valamely világosan meghatározott társadalmi erőt, de állandóan jelen volt mint dogmatikus nézet a távolabbi és közelebbi múlt munkásmozgalmában. Ezért az efféle irányzatokkal szemben is harcos és politikailag érett álláspontot kell elfoglalni.

A versailles-i Jugoszlávia a nemzeti elnyomás tipikus országa volt.² A körülmények folytán, de az uralkodó erők tudatos törekvésével is, a nemzeti kisebbségek egymástól eltérő, különféle intenzitású egyenlőtlen helyzetbe kerültek (mint ahogy az egyes nemzetek is különböző módokon voltak egyenlőtlenek a hármass királyságban). A magyar nemzeti kisebbség helyzetét a külső, nemzeti nyomás és megkülönböz-

² J. B. Tito „A nemzeti kérdés Jugoszláviában a népfelszabadító háború fényénél” c. cikkében, amely a *Proleter* 1942. decemberi számában jelent meg. (J. B. Tito: *Harc Jugoszlávia felszabadításáért*, Cikkek és beszédek a népfelszabadító háborúról, Kultura, Beograd, 1944.)

tetés jellemezte. Ilyen helyzetben a különböző osztályerők különféleképpen viselkedtek az egész társadalommal (az állammal, az osztályelnyomó szerb unitarista rendszerrel) szemben, valamint e társadalom egyes intézkedéseivel és folyamataival szemben is (agrárreform, a magyar nemzetiségű köztisztviselők eltávolítása, részvétel a politikai közéletben).

A békeszerződés rendelkezései, különösen azok, amelyek a nemzeti kisebbségek helyzetével kapcsolatos nemzetközi kötelezettségeket és garanciákat tartalmazzák³, többek között meghatározták, hogy „a szerb—horvát—szlovén állam teljes jogú és minden formáság nélküli alattvalóinak ismeri el mindazokat a személyeket, akik a szerződés értelmében az SZHSZ állam keretébe tartozó területeken élnek”. A szerződés továbbá úgy rendelkezik, hogy ezeknek a személyeknek optálási joguk van bármely más rendelkezésre álló állampolgárság javára. Ebben az esetben 12 hónapon belül át kell költözniük abba az országba, amelybe optáltak, magukkal vihetik minden ingóságukat, bármilyen kiviteli vám nélkül. A szerződés leszögezte, hogy „a szóban forgó személyek szabadon rendelkezhetnek a Szerb—Horvát—Szlovén állam területén levő ingatlanjukkal”. Az optálási joggal a magyarok köréből elsősorban az uralkodó réteg élt, méghozzá: a nagybirtokosok csaknem teljes számban, s az ipari és pénzügyi tőke tulajdonosainak legnagyobb része. Ezenkívül nagy számban távoztak az országból az állami tisztviselők és a tanügyi munkások is. Ezek a rétegek nem voltak hajlandók elfogadni az új államhatalmat, nem vállaltak szolidaritást az itt élő magyarok alapvető tömegével, amely egzisztenciális okokból kötve maradt ehhez a talajhoz, ehhez a tájhoz. A magyarok legnagyobb része, a különféle erőszakos beavatkozások és megkülönböztető eljárások ellenére, amelyek egyébként sok esetben ellenkeztek a vállalt nemzetközi kötelezettségekkel, elfogadta a nemzeti kisebbség helyzetét. Az a társadalmi és osztályszempontból világosan körülhatárolható csoport pedig, amely optálásra határozta el magát, úgy vélte, hogy csak más országba távozva védheti meg anyagi és társadalmi érdekeit.

A nagybirtokosok, már mint idegen állampolgárok, sok éven át kártóan harcoltak a földreform által sújtott birtokaikért, illetve a teljes kártérítésért. Ez a nemzetközi per végül is részben a nagybirtokosok és a Horthy—Magyarország javára dőlt el olyképpen, hogy 1930-ban Párizsban négyhatalmi egyezményvel rendezték a vitás kérdéseket⁴. Az egyezmény megvalósítására azonban nem került sor, mert a hitleri Németország agresszív lépései hamarosan alapjaiban felborították az akkori európai konstellációt.

A magyar tőke előkelő helyet foglalt el a jugoszláv királyságban elhelyezett külföldi tőke rangsorában, mert az addigi „hazai tőke” tulajdonosainak optálása folytán külföldi tőkévé alakult át. Így S. Dimitri-

³ A szerződés és a becikkelyezési okmány 1920. május 10-i keltezésű. A szerződés 3. cikkelye vonatkozik az állampolgárságra, s ennek a rendelkezéseit tolmácsoljuk a szövegben.

⁴ Az egyezmény szerint Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia és Magyarország kötelezte magát, hogy kártérítési alapot létesít az illető országok adókötelezettjeinek eszközeiből, és nemzetközi pénzügyi segílyt is igénybe vesz erre a célra.

jević becslése szerint ez a tőke a régi Jugoszlávia bankügyleteiben 24,70%-kal, az agráriparban pedig 37,90%-kal vett részt⁵.

E változások következtében a jugoszláv királyságban élő magyarok elvesztették addigi társadalmi profiljukat, ami az akkori tőkés társadalmi-gazdasági és politikai viszonyokban nagymértékben akadályozta érvényesülésüket. Az a lehetőség, hogy a legvagyonosabb rétegek saját eszközeikből létesítsenek és tartsanak fenn bizonyos nemzetiségi szempontból jelentős intézményeket (természetesen nem „tisztán nemzeti” vagy humánus, hanem pontosan meghatározott társadalmi osztályokból), irreálisnak mutatkozott, és gyakorlatilag mindvégig megvalósulatlan maradt.⁶ Ez a körülmény azonban ugyanakkor objektíve megakadályozta, hogy a polgári politikai koncepciók hordozói nagyobb politikai hatást gyakoroljanak a jugoszláviai magyarok dolgozó tömegeire. Ez is hozzájárult a magyar nemzetiségű proletariátus osztályszolidaritásához a jugoszláv királyság más nemzetiből és nemzeti kisebbségeiből származó proletariátussal, és lehetővé tette a Jugoszláv Kommunista Párt befolyását soraiban.

A jugoszláviai magyarok még egy okból pauperizált nemzeti közösségnek számítottak. A magyar agrárproletariátust és szegényparasztságot kizárták a földreformból⁷. Ez a nincstelen falusi réteg a földreform után még súlyosabb helyzetbe is került, mert nem helyezkedhetett el bérmunkásként a mezőgazdaságban. Ez fokozta a nyomást a városokra, és növelte a magyarok számát az ipari munkásság és általában a bérmunkásság soraiban.

A jugoszláviai magyarok politikai magatartására meghatározó jelentőségű volt a gazdasági és szociális helyzet, amely kiélezte az osztálydifferenciációt, és csökkentette azt a lehetőséget, hogy a magyar burzsoázia a maga szűk érdekeivel az egész nemzeti közösség képviselőjeként lépjen fel az osztálybéke és a nemzeti egység nevében. Hogy milyen éles szociális különbségek és osztályellentétek voltak a két háború között a jugoszláviai magyarok körében, illusztrálják a háború előtti *Híd* becslései (pontos adatok nincsenek)⁸. A folyóirat becslése szerint a vajdasági magyarok szociális struktúrája így festett: kétharmaduk (67%) falun vagy más nagyobb mezőgazdasági központokban élt, s ezeknek mintegy kétharmada (vagyis a vajdasági magyarok 44%-a) föld nélküli vagy olyan kisparaszt, aki nem tud megélni a földjéből. (N. Gaćeša adatai szerint⁹ az egész tartomány föld nélküli parasztjainak 41%-a magyar nemzetiségű volt.) A városokban a vajdasági magyarok további egyharmada élt (33%), s ennek a számnak egyharmada (vagyis a vajdasági magyarok 11%-a) munkás, s ugyanennyi

⁵ S. Dimitrijević, Az idegen tőke a régi Jugoszlávia gazdaságában, doktori disszertáció, Belgrádi Egyetem, Nolit, Beograd, 1958.

⁶ A nemzeti kisebbségek nemzetközi védelmének versailles-i rendszere a jugoszláviai kisebbségeknek is széles körű jogokat biztosított a kiadótévékenység folytatására, jótékonyági, vallási, szociális intézmények, anyanyelvű iskolák és más nevelő intézetek fenntartására és igazgatására.

⁷ A királyi Jugoszlávia nagyszerb rendszerének földreformjáról és annak hegemonista céljairól a nemzeti kisebbségek vonatkozásában l. részletesebben: Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában*, Forum, Novi Sad, 1967., 152–160. old.

⁸ A háború előtti *Híd* antológiájában: „*HID*” 1934–1941, Forum, Novi Sad, 1964.

⁹ N. Gaćeša, Doktori disszertáció (rövidített formában megjelent: *A földreform és a telepítések Bácskában 1918–1941*, Matica srpska, Novi Sad, 1968.).

(11%) kisiparos és kiskereskedő. A vajdasági magyarok mintegy 6%-a az értelmiségiek, tisztviselők és szabad foglalkozásúak sorába tartozott, további 3% pedig „nagybirtokosok, gyárosok, bankárok stb.” köréből került ki.

A magyar polgári politikusok túlnyomó része a földreformot kizárólag a kisajátítottak szemszögéből szemlélte. Számukra az volt a fontos, hogy kitől vették el a földet, nem pedig az, hogy kinek adták, illetve hogy ki tartana még igényt rá. Nagybirtokosi politikát folytattak, és ebben a tekintetben akciójukat egybehangolták a Magyarországra optált volt tulajdonosok nemzetközi húzásaival. Jellemző ezekre a polgári körökre az a jelentés, amelyet a magyar nemzeti kisebbség helyzetéről terjesztettek be az európai szervezett kisebbségek 1931. évi kongresszusán. A jelentésben első helyen említik, hogy a jugoszláviai földreform közvetlenül a magyar kisebbség ellen irányul, mert a magyar nemzetiségű földtulajdonosok birtokát, amely azelőtt Vajdaság egész területének 30%-ára terjedt ki, a földreform felére csökkentette. A jelentés továbbá kifogást emel a földreformmal sújtott nagybirtokosok megadóztatásának módja ellen, és csak harmad-sorban tesz említést a magyar nemzetiségű föld nélküli parasztok hátrányos megkülönböztetéséről a földreform végrehajtása során.

Ha figyelembe vesszük a földnélküliek és szegényparasztok nagy arányszámát a jugoszláviai magyarok sorában, s hogy a *Híd* már idézett cikke szerint „ezeknek az embereknek a föld volt minden vágyuk netovábbja”, és ha figyelembe vesszük a magyar nemzeti kisebbség polgári köreinek álláspontját a földreform kérdésében, legalább két következtetést vonhatunk le. Először is megértjük, hogy a falusi nincstelenek és a városi proletárok miért maradtak oly nagy mértékben közömbösek az akkori Magyar Párt politikai platformja iránt. A másik következtetés: ez a példa is mutatja, mennyire más módon éltek át ugyanazt az intézkedést egy meghatározott közösség különböző rétegei az osztálytársadalomban.

A magyar nemzeti kisebbség alapvető tömegei számára éppúgy, mint a többi nemzeti kisebbség és általában a falusi nincstelenek számára a földreform a politikai állásfoglalás állandó tényezője volt. Világosan kifejezett óhaj volt a földreform revíziója és jóval radikálisabb alkalmazása. Ezeket a követeléseket a legvilágosabban a munkásmozgalom és a JKP fogalmazta meg. A JKP álláspontjait politikai dokumentum formájában a Dolgozó Nép Pártja kezdeményező bizottságának programjában rögzítették¹⁰. Ezek a követelések csak a mélyreható forradalmi változások során, az új szocialista Jugoszláviában valósulhattak meg.

A magyar nemzeti kisebbség mint etnikai csoport is hátrányos megkülönböztetésnek volt kitéve. Az alábbiakban csak néhány alapvető elemét említjük annak a nemzeti elnyomó politikának, amelyet a jugoszláv királyság uralkodó rendszerei alkalmaztak. A magyarokat az

¹⁰ Svetozar Marković-Toza annak idején közzétett írása a mezőgazdasági munkások helyzetéről voltaképpen ennek a programnak a tudományos és publicisztikai kifejtése. Címe: *A mezőgazdasági munkásság problémái Vajdaságban* (I, kiadás, Beograd 1939, újranyomatva: *Privredna izgradnja*, Novi Sad, 1960. 3–4. sz.).

SZHSZ Királyság első éveiben megfosztották szavazati joguktól, s csak fokozatosan vezették be őket a választók névjegyzékeibe¹¹. A magyar tannyelvű iskolák hálózatát rendszeresen szűkítették, úgyhogy végül gyakorlatilag az elemi oktatásra szorítkozott. A közéletben a nemzetközi kötelezettség ellenére nem vezették be a nemzeti kisebbségek nyelvét. Az uralkodó rétegek egy-egy terület, többek között Vajdaság ellen irányuló gazdasági diszkriminációja a magyar nemzeti kisebbséget is sújtotta¹². Bizalmatlanságot szítottak a megbízhatatlanoknak minősített kisebbségek iránt, s ezzel meghatározott általános politikai légkört teremtettek, serkentették a nemzeti megosztást, és rombolták a nemzeti kisebbség általános társadalmi helyzetét.

A felsorolt hatalmi módszerek bizonyos sorsközösséget teremtettek, bár a nemzeti elnyomás politikájának egyes elemei más-más módon érintették a jugoszláviai magyarok különböző szociális rétegeit. A polgári köröknek az a kísérlete, hogy valamennyi jugoszláviai magyar kizárólagos képviselőjének tüntessék fel magukat, csak részben sikerült. Ezért a nagyszerb hegemonista körökre kellett támaszkodniok, velük egyezkedniök, s a maguk számára megszerzett engedményeket úgy tüntették fel, mintha az egész nemzeti kisebbség javára csikarták volna ki. Ezenkívül a polgári körökben kialakult, s a fasizmus előretörése idején még inkább megerősödött az az áramlat, amely nemcsak, hogy koordinálta akcióit a Horthy—Magyarország uralkodó köreivel, hanem közvetlenül is bekapcsolódott az irredenta mozgalomba, s úgy állította be a magyar nemzeti kisebbség helyzetét, hogy csak akkor szabadulhat meg jogfosztottságától, ha Jugoszláviát feldarabolják, és a kisebbség a fehér terrorról ismert Horthy—Magyarország határai közé kerül¹³.

A magyar nemzeti kisebbség osztálystruktúrája és e kisebbség korábbi munkásmozgalmi hagyományai lehetővé tették a Jugoszláv Kommunista Párt erős befolyását. Ez a befolyás a JKP általános politikai hatásától függően nőtt vagy csökkent, de annyi bizonyos, hogy a JKP kezdettől fogva kifejezte a jugoszláviai magyar proletariátus és dolgozó tömegek alapvető törekvéseit, rámutatott szociális és nemzeti felemelkedésük útjára, s a magyar nemzeti kisebbség dolgozó rétegei-

---

¹¹ A magyar nemzeti kisebbség politikai jogairól (választójog, politikai képviselet joga, helyi önkormányzat stb.) l. bővebben Rehák László: *Kisebbségek Jugoszláviában*, Forum, Novi Sad, 1967., 145—151. old.

¹² Lásd bővebben: F. Filipović: *Válogatott írások*, I. (A parasztmozgalmak és a nemzeti kérdés Jugoszláviában), Kultura, Beograd, 1962. Továbbá Rehák László idézett műve, 173—177. old.

¹³ A privilegizált kisebbséget vezetőket kétszínű politikai játékát és a hegemonista garnitúrák politikai felelősségét jól jellemezte M. Miljković egy 1948-ban megjelent cikkében (*Crvena zastava*, 2., 29—44. old.): „Az ilyen eljárások miatt a nemzeti kisebbségek a régi Jugoszláviát nem érezték a maguk országának, és rajta kívül, a másik oldalon kerestek menedéket. Ugyanakkor a jugoszláv hatalomtartók ilyen politikája lehetőséget nyújtott a nemzeti kisebbségek reakciós köreinek, hogy népük rovására gazdagodjanak, és közben úgy mutatkozzanak a tömegek előtt, mint a barátjuk, és egyezkedéseiket a különböző kormányokkal úgy tüntessék fel, mintha ezzel csak enyhíteni akarnák népük szenvedéseit. Ezek a reakciósok arról beszéltek a kisebbségeknek, hogy ne várják helyzetük javulását semmilyen hazai kormánytól, hanem csak külföldről. Így tehát a jugoszláv hatalomtartók voltaképpen segítséget nyújtottak Hitlernek és Mussolininek meg szolgálíknak, hogy szétzúzzák Jugoszlávia népeit, és a nemzeti kisebbségek e propaganda zsákmányául essenek.”

nek harcát egybekötötte az egész ország dolgozóinak közös harcával. A Jugoszláv Kommunista Párt befolyását bizonyítja az a tény, hogy a hitleri Németország és szövetségeseinek támadása pillanatában a JKP vajdasági káderének egyharmadát magyarok alkották.

A JKP politikai érettségét és realizmusát a nemzeti kisebbségek kérdésében igen szemléltetően bizonyítja az Ötödik Országos Pártértekezlet határozata (1940 novemberében)¹⁴. Ez a határozat, amelynek címe: *Harc a nemzeti egyenjogúságért és szabadságért a fasiszta agresszió veszélyének körülményeiben*, többek között megállapítja, hogy a JKP előtt „még élesebb formában vetődik fel az egyik legfontosabb időszéri feladat — a harc Jugoszlávia elnyomott népeinek és nemzeti kisebbségeinek nemzeti egyenjogúságáért”... Ebben az összefüggésben említik a „magyar, román és más vajdasági nemzeti kisebbségek harcát a szabadságért és egyenjogúságért”, és az egyidejű harcot „a magyar, német és más reakciós körök kísérletei ellen, hogy imperialista hódító háború segítségével oldják meg a nemzeti kérdést ezen a területen és más területeken...”

A magyar nemzeti kisebbség politikai differenciálódása folytatódott a hitleri Németország és szövetségeseinek agressziója, a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom adottságaiban is.

Kétségtelen tény, hogy a magyar kisebbség bizonyos, eleinte jelentős része Vajdaságnak abban a részében, amelyet Horthy csapatai szálltak meg, áldozatul esett annak az illúciónak, hogy a Horthy—Magyarország, mint a hitleri támadó gépezet csatlója, visszaadja nemzeti szabadságát. Ugyanakkor az is vitathatatlan tény, hogy a megszálló a JKP tagjainak megsemmisítésére irányuló akciói során kénytelen volt titkolni saját népe és a megszállt Bácska népei előtt, hogy a JKP milyen erős befolyásra tett szert a magyarok soraiban. A Horthy-rezsim arra kényszerült, hogy különleges, kevésbé nyílt eljárással semmisítse meg a jugoszláv munkásmozgalom magyar kádereit az általa megszállt Bácskában. A Pavelić-féle usztasa rezsimben és a Nedić-volksdeutscher uralom alatt élő magyarok nem tápláltak ilyen illúziókat.

A JKP alapvető politikai irányvonala a fegyveres harc és a forradalom idején, ti. hogy minden népnek és nemzeti kisebbségnek minél aktívabban részt kell vennie a forradalmi akcióban, ami szavatolja további fejlődését, és saját szociális és nemzeti felszabadulását is, a magyar nemzeti kisebbség esetében 1944 végén és az utolsó háborús évben jutott erőteljesebben kifejezésre. Az utolsó háborús erőfeszítésekben, az új forradalmi hatalom és a dolgozó tömegek államiságának kiépítésében a magyar nemzeti kisebbség alapvető dolgozó tömegeire is támaszkodtak. Emlékeztetni kell arra, hogy a politikai élet az új államiság első éveiben a központi szövetségi szervek kihangsúlyozott szerepét és a JKP, valamint a többi antifasiszta társadalmi politikai szervezet igen erőteljes angazsáltságát hozta magával. A politikai élet mechanizmusa azonban mégsem juttatta a dolgozó tömegeknek a „politikai nevelés” pusztá tárgyának vagy egyszerű szavazó testnek a szerepét. Valamennyi jelentős törvény végrehajtása a történések központjába helyezte a nagy tömegeket, az intézkedések közvetlen végrehajtóivá

¹⁴ A háború után megjelent a *Komunist* c. folyóirat első számában (1946).

avatta őket, s a hatósági szerveknek a szaksegítség és a végleges lebonyolítás szerepét juttatta.

Az első forradalmi akciók: a néphatalom megszervezése és kiépítése, a megszállók munkatársainak nyilvános megfosztása a szavazati jogtól, a választók új jegyzékeinek összeállítása, a tavaszi közvetlen választások, a király és az emigráció politikai mesterkedéseire való nyilvános reagálás, a hadinyereség elvétele nyilvános tárgyalások útján, de mindenekfölött a köztársaság kihirdetése és a földreform — a magyar nemzeti kisebbség soraiban is igen nagy politikai változásokat eredményezett. Az általános politikai mozgósítás mellett igen nagy jelentőségű volt az új társadalmi értékrend kialakítása, az emberek politikai értékelése új kritériumainak kialakítása, melyben a szociális helyzet és a társadalmi tekintély játszotta a főszerepet. Ebben a viharos folyamatban a magyar nemzeti kisebbség soraiban is végleg megingott azoknak a társadalmi osztályoknak a politikai befolyása, amelyek Tito új Jugoszláviájában lekerültek a társadalmi porondról. Nagymértékben növekedett az alapvető dolgozó tömegek társadalmi öntudata és osztályszolidaritása a többi nemzet és nemzetiség dolgozó rétegeivel.

Az új forradalmi rendszer a felmerülő nem kis akadályok leküzdése közben nem elégedett meg azzal, hogy távlatot nyisson az új Jugoszláviában élő magyarok előtt, hanem nyomban megfogható bizonyítékát is akarta nyújtani a magyar kisebbség szociális és nemzeti helyzetében végbement gyökeres változásoknak. A JKP általános és konkrét szervezeti erőfeszítései mellett, hogy biztosítsa a kisebbségek egyenjogú részvételét a hatósági szervekben és a politikai tömegszervezetekben, még a háborús adottságokban, az 1944—45-ös iskolaév folyamán kiépült a magyar tannyelvű iskolák széles hálózata. Hozzáálltak a lapok alapításához és a kulturális élet megszervezéséhez. A leküzdésre váró nehézségek közt kell említeni, hogy a magyar nemzeti kisebbség soraiban alig volt értelmiség. Először is azért, mert a jugoszláv királyságban a végsőkéig kedvezőtlen feltételek voltak az értelmiség kialakulására, másrészt, mert Vajdaság egy részének megszállása a Horthy—Magyarország részéről nagy konjunktúrát teremtett, és a kisszámú „helyi” értelmiséget beépítette a megszálló gépezetbe, úgyhogy ezek a tisztviselők a megszálló gépezet részeként elhagyták Jugoszláviát.

A földreform első ízben juttatta földhöz a magyar agrárproletariátust. (18 830 magyar család, azaz minden második bejegyzett földigénylő több mint 80 000 katasztrális hold földhöz jutott.) A magyarok tömeges részvétele a földosztásban jelentős változásokat hozott e nemzeti kisebbség szociális struktúrájában is, mert az egész magyar lakoságból minden ötödik család földet kapott.

Ez a tény, valamint az a körülmény, hogy abban az időben Vajdaság munkásosztályának felét magyarok alkották (habár általános arányszámuk a tartomány összslakosságának egynegyedét tette ki), megfelelő szociális alapot nyújtott arra, hogy az egész nemzeti kisebbség gyorsan bekapcsolódjék a szocialista építésbe, és sikeresen leküzdje a múlt negatív hatásait.

A jugoszláv népek és nemzeti kisebbségek összeforrása az első háború utáni években igen intenzív volt. Minthogy a dolgozó tömegek a gazdasági és közélet központjába kerültek, és saját erőfeszítéseik és

eredményeik határozták meg helyzetüket, a dolgozók közös érdekéből fakadt politikai öntudatuk, politikai állásfoglalásuk és viselkedésük is.

Az a korszak, amelyet rendszerint az újjáépítés éveinek nevezünk, sok önkezdeményezést és közös akciót követelt meg, a politikai hatóságok beavatkozása nélkül, az egyes munkaközösségek, települések vagy fontosabb országos vállalkozások javára. Ezekben a közös erőfeszítésekben elmélyült a dolgozók kölcsönös szolidaritása, mindinkább háttérbe szorult az elzárkózás, a bizalmatlanság és a különböző sovíniszta hatások, amelyek a súlyos múlt örökségeként még jelen voltak az akkori politikai életben.

A nemzetek és nemzeti kisebbségek közötti bizalom megszilárdítása vagy a bizalmatlanság szítása, a testvériség és egység politikájának megvalósítása, vagy az ezzel szemben tanúsított ellenállás, közvetlen politikai differenciációt váltott ki minden egyes nemzeti környezetben, amelynek belső társadalmi tartalma az osztályharcok sajátos formája volt. Politikai síkon azért folyt a harc, hogy minél szélesebb körű politikai támogatást szerezzünk az új forradalmi rendszernek, hogy elnyerjük a dolgozók bizalmát a gazdasági nehézségek és a nemzeti viszonyokban jelentkező problémák sikeres leküzdésében. Ugyanakkor meg kellett fosztani érvényétől a politikailag és részben már gazdaságilag is legyőzött és szétzúzott társadalmi rétegek jelszavait, hogy a néphatalom állítólag képtelen hatékonyan megoldani a háborús pusztítások okozta nagy nehézségeket, hogy a népek és nemzeti kisebbségek közötti egyenjogúság politikája nem reális politika, illetve csak hamis látszat. Lépésről lépésre, az elért gyakorlati eredményeket kitartó magyarázó munkával párosítva, meg kellett fosztani hitelüktől az ellenséges jelszavakat és hitelt szerezni az egység és testvériség politikájának.

A korábbi bizalmatlanság és nemzeti elfogultság, a történelmi múlt súlyos öröksége leküzdésében s a kölcsönös bizalom megszilárdításában további lépést jelentett a Jugoszlávia elleni tájékoztató irodás nyomás korszaka 1948 végén és az utána következő években. Ez a nyomás kívülről és belülről is megnyilvánult olyképpen, hogy egyes szomszédos országok közvetlen nacionalista ráhatással próbálták a „maguk” kisebbségét felhasználni a Jugoszláviában már megszilárdított nemzetek közötti viszony és szoros erkölcsi-politikai egység szétzúzására.

A nemzeti kisebbségek szilárd és tántoríthatatlan kiállása a szocialista Jugoszlávia, a JKP vezetősége és politikája mellett zavarba ejtette azokat a külföldi tényezőket, amelyek úgy számítottak a kisebbségekre, mint Jugoszlávia „gyenge pontjára”. De a kisebbségek magatartása és azonosulása Jugoszlávia többi népének harcával meggyőzte idehaza is mindazokat, akik saját nacionalizmusuk terhe alatt bizalmatlanul szemlélték és „célszerűtlennek” látták a JKP elvszerű politikáját a nemzeti egyenjogúság következetes alkalmazása tekintetében. Ezért a JK SZ 1958-beli programja is, a JKP következetes nemzeti és nemzeti-ségi politikájáról szólva, megállapítja:

„...Ez különösen kifejezésre jutott 1948 után, s még inkább kimutatta, milyen eredményeket ad a szocialista elvek következetes megvalósítása a gyarkorlatban. Ennek a politikának az alapján még inkább megerősödött a nemzeti kisebbségek szövetsége és egysége Jugoszlávia valamennyi népével.”

A „többség” és a „kisebbség” közötti bizalom további megszilárdulása igen kedvező politikai légkört teremtett ahhoz, hogy könnyebben és következetesebben valóra váltsuk a nemzeti egyenjogúság politikáját a társadalom minden pórusában, és túlhaladjuk a kicsinyes gyanakvást és bezárkózást.

Újabb jelentős győzelmet aratott az egyes nemzeti közösségek nemzeti egységének méltánylása, de a kölcsönös szolidaritás és egység további megszilárdulása is a szocialista társadalmi viszonyok elmélyítése alapján. Nagy elégtétel volt ez azoknak a kommunistáknak és más haladó embereknek, akik környezetükben határozottan szembeálltak azokkal a nacionalista nagyszerb jelszavakkal, hogy „a magyarok kést szúrnak a hátunkba, nem kell hinni nekik”. Elégtétel volt ez azoknak is, akik magyar környezetben küzdöttek az olyan felfogásokkal, melyek a kezdeti nehézségek, az elkövetett hibák és mulasztások alapján kétségbe vonták a magyarok egyenjogúságának politikáját.

A politikai rendszer fejlődése, mindenekelőtt a szocialista viszonyok továbbfejlesztése az öngazgatás útján, kedvezően hatott a kisebbségek helyzetére és a velük kapcsolatos problémák következetesebb és könnyebb megoldására. Nemcsak arról volt itt szó, hogy egyszerűen megvalósítsuk azt az általánosan elfogadott haladó álláspontot a kisebbségekkel kapcsolatban, hogy: „minél több demokrácia, minél több nemzeti szabadság”, noha már maga a demokratikus formák gazdagodása és a demokrácia anyagi alapjának erősödése is szükségképpen közelebb hozza egymáshoz mind az egyéneket, mind a nemzeteket és a nemzeti kisebbségeket, mert megkönnyíti az előítéletek eloszlátását, az ellentmondások áthidalását, a kölcsönös bizalom és a testvéri együttműködés fokozódását.

A vállalati öngazgatás megerősítése és megerősödése s a kommunális rendszer kibontakozása nagymértékben megváltoztatta a kisebbségek egészének és egyes tagjainak helyzetét. Ezek a változások két fő irányban haladtak. Növekedett a kisebbségnek mint közéleti alanynak a szerepe s ezáltal a nemzeti kisebbségek egyenjogúságának megvalósulása. Másrészt, minthogy meghatározott értelemben és megfelelő formák révén maga a kisebbség is az öngazgató helyzetébe került, sokkal hatékonyabban jut kifejezésre a jogok és a kötelességek, a szükségletek és lehetőségek közötti kapcsolat.

A JKP az öngazgatási rendszer kifejlesztésével sokkal hatékonyabban valósíthatja meg politikáját a nemzeti kisebbségek tekintetében is. Ez a politika pedig a háború és a fegyveres forradalom idején éppúgy, mint a háború utáni időszakban arra irányult, hogy olyan helyzetet, olyan feltételeket teremtsen, melyekben a kisebbség a mindennapi közélet és a gazdasági élet aktív, teljes jogú tényezője lehet, hogy a kisebbségeknek ne kelljen részesedést „nyújtani” a politikai életben, hanem hogy saját soraikban oly intenzív politikai élet bontakozzék ki, amely teljes autonómiában valósítja meg a kulturális átalakulás feltételeit. A kisebbségek tehát saját politikai érettségük erejével jutnak kifejezésre a közéletben.

Amikor a kisebbségi jogok élvezéséről, a kisebbségek érvényesüléséről stb. van szó, ezeket a dolgokat nem lehet valamiféle automatizmus alapján szabályozni. Kisebb-nagyobb mértékben szükség van az egész társadalom beavatkozására. „Mi a politikánkat nemcsak azzal valósít-

juk meg, hogy elismerjük a maximális jogokat, hanem úgy is, hogy az egész közösség segítséget nyújt a kisebbségeknek, hogy ezeket a jogokat valóra váltsák, tényleges tartalommal töltsék ki, hogy minél teljesebb mértékben és többoldalúan éljenek velük a szocializmusért folyó harcban.”¹⁵ — írta K. Bulajić 1959-ben.

Ismereteink a nemzeti kisebbségek helyzetéről a tényleges társadalmi folyamatok és a valóság bíráló tanulmányozása alapján jelentősen kibővültek. Nem szerénytelenség, ha azt mondjuk, hogy ez olyan hozzájárulás a tudományhoz és a gyakorlathoz, amely túllép Jugoszlávia határain. Ezekben a folyamatokban a jugoszláviai magyarok jelentős szerepet játszottak, már csak azért is, mert viszonylag számottevő nemzeti közösséget alkotnak, nem kevésbé azért, mert viszonylag fejlett, korszerű, szociális struktúrájú nemzetiségről van szó. A legfőbb felismerés az, hogy a nemzetiség szocialista közösségünk tartós, szerves alkotórésze, és nem csupán jelenlevő tényező. Ez kifejezésre jut a legutóbbi alkotmánymódosításban is, amikor hangsúlyozottabban ki mondja, hogy Jugoszlávia az egyenjogú nemzetek és nemzetiségek közös szövetségi állama és szocialista közössége.

A sorok írója tüzetesebben foglalkozott a jugoszláviai nemzetiségek helyzetének egyes elméleti vonatkozásaival a politikai szociológia szempontjából. Ezen a helyen a kutatásoknak csak néhány alapvető eredményét szeretném kiemelni.¹⁶

Ismereteink a jugoszláviai nemzeti kisebbségek társadalmi realitásáraól a jelenségek elemzéséből és különböző gyakorlati feltevések kivizsgálásából erednek. Ezek szerint „a nemzetiségek megőrzik nemzeti vonásaikat, mint annak a nemzetnek a tagja, amelyhez etnikailag tartoznak s amelynek sajátosságait, elsősorban a kulturális jegyeket, magukban hordják, és belefonják környezetükbe... De a nemzeti kisebbségek nemcsak annak a nemzetnek a tagjai, amelyből származnak, hanem szoros szálak fűzik őket az országhoz, amelyben élnek, méghozzá annál inkább, minél teljesebben biztosítják számukra az egyenjogú helyzetet és a zavartalan fejlődést. A nemzeti kisebbségek Jugoszláviában... a jugoszláv szocialista közösség alkotórészévé váltak.”¹⁷

Az, ami ma a politikai viszonyok terén a nemzetiségekkel kapcsolatban világosan kifejezésre jut, voltaképpen a felépítményben megy végbe, de közvetlenül tükrözi az anyagi alapok helyzetét is. Fő ismérve a regionális érdek, amely a kisebbségeket „ahhoz az országhoz köti, amelyben élnek”, és amely alapvető érdekeik méltánylása esetén oda-hat, hogy „az ország alkotórészévé” váljanak. Nem a cicerói Ubi bene, ibi patria kozmopolita jelszó egyszerű megvalósításáról van szó, hanem olyan beépülésről az adott közösség társadalmi folyamataiba, amely a kisebbségnek mint szociológiai kategóriának, de egyes tagjainak is lehetővé teszi törekvéseik és érdekeik maradéktalan valóra váltását, méghozzá éppen az adott társadalom keretében és az adott társadalom közvetítésével.

¹⁵ A Jugoszláv Kommunista Szövetség és a nemzeti kisebbségek, *Socijalizam*, 1959., 3. szám.

¹⁶ Lásd részletesebben a *Socijalizam* c. folyóiratban, 1967., 7–8., sz.

¹⁷ A JKSZ KB Végrehajtó Bizottságának határozatai a nemzeti kisebbségek kérdéseiről, 1959. március 24. Megjelent a JKSZ KB munkájáról szóló jelentésben, *Komunist*, Beograd, 1964.

A társadalmi alapon végbemenő folyamatokkal és a politikai viszonyokkal kapcsolatban, amelyek a szocialista Jugoszlávia nemzeti ségeit, köztük a jugoszláviai magyarokat, a jugoszláv szocialista közösség tartós alkotórészeivé teszik, még két fontos körülményre kell rámutatni. Először: az a felfogás, hogy a kisebbségek megőrzik annak a nemzetnek a vonásait, „amelynek sajátosságait, elsősorban kulturális jegyeit, magukban hordják” — nem eklektikus megállapítás, még kevésbé valamiféle „kulturális autonómiát” idéző okoskodás, hanem tudományosan megalapozott álláspont. Másodszor: a kisebbségek ahhoz a társadalmi közösséghez tartoznak, amelyben élnek, tartós szálak fűzik hozzá, amennyiben biztosítva látják alapvető érdekeik, egyenjogúságuk és zavartalan fejlődésük megvalósulását. Az az állítás, hogy a kisebbséget tartós szálak fűzik ehhez a közösséghez, hogy nemcsak fizikai-földrajzi értelemben, abban az értelemben tartozik hozzá, hogy itt él, — társadalmi-gazdasági valóságunkon alapul. Ebből az anyagi alaphól erednek a társadalmi tudat meghatározott formái: a hazafiasság, ragaszkodás nemcsak ahhoz a területhez, ahol a nemzetiség él, hanem tágabban is, az egész országhoz, tekintet nélkül a nemzeti hovatartozásra; az egymásra utaltság tudata egy adott terület bonyolult nemzeti összetételének adottságaiban, s az együttérzés mindenki mással ezen a területen és az egész társadalmi közösségben.

Az utóbbi néhány évben mind szélesebb körben felismerik, hogy a nemzetiségek egyenjogúságát el kell mélyíteni, még valóságosabbá tenni. A Kommünista Szövetség ebben az értelemben már rögzítette álláspontjait. A legutóbbi alkotmánymódosítás és az új tartományi alkotmánytörvény a maga területén bizonyos normatívákat is felállított. De még sok egybehangolt akcióra és erőfeszítésre lesz szükség ahhoz, hogy a Kommünista Szövetség dokumentumaiban kifejtett álláspontokkal szemben itt-ott megnyilvánuló ellenállást leküzdjük, és elhárítsuk az akadályokat ezeknek az álláspontoknak a valóra váltása elől. Ez természetesen közvetlenül érinti a jugoszláviai magyarokat, de nem csupán őket, mert a dolgok természeténél fogva ezek az erőfeszítések és eredmények mindenkit illetnek, kivált egy olyan tartományban, amelyen a Vajdaság.

A továbbiakban rámutatunk az egyenjogú nemzetek közötti viszony elmélyítésével kapcsolatban felmerülő újabb elemekre. Az anyanyelvi oktatásnak most nagyobb figyelmet szentelnek, mint azelőtt, abból indulva ki, hogy az anyanyelv pótolhatatlan az egyéniség kialakításában, s elvetve azt a vulgarizált nézetet, hogy a nyelv nem más, mint az érintkezés eszköze. Ennek alapján a jövőben minden más nyelv tanulását fakultatív alapra helyezik, nem teszik adminisztratív úton kötelezővé a nem anyanyelv tanulását a nemzetiségi tanulóknál. A hangsúlyt inkább arra helyezik, hogy megkönnyítsék és hatékonyabbá tegyék a nyelvtanulást mindazoknak, akik az iskolaév elején erre határozzák el magukat.

A nemzetiségi nyelvek meghonosítása a közéletben szintén sok erőfeszítést és átgondolt akciót igénylő feladat. Ezeknek a nyelveknek az afirmációja nemcsak a polgárok egyéni szabadságának teljesebb mérvű megvalósulása szempontjából szükséges, hanem azért is, hogy a dolgozó öngazgató mivoltában anyanyelvén is teljes mértékben eleget tehessen kötelességeinek. Az a körülmény, hogy a nemzetiségek részé-

ról nem látogatják kellő mértékben a másodfokú iskolákat, a javadalmi rendszer keretében is kidomborítja a képesítésszerzés jelentőségét, vagyis azt a lehetőséget, hogy termelékenyebb munkával a dolgozó nagyobb jövedelemre tegyen szert. Így tehát a szakképzettségi struktúra egy-egy nemzeti közösség társadalmi lényének jellemző elemévé válik. Képletesen szólva, ma az iskolai végzettség megvalósítása felér a két évtizeddel ezelőtti földreformban való részvétel jelentőségével.

Ebből a szempontból a jugoszláviai magyarok számára is az értelmiség számbeli és minőségi növelése jelentős tényező, amely lehetővé teszi, hogy nemzetiségi mivoltukban érvényesüljenek kulturális téren, kialakítsák társadalmi tudatukat, kifejlesszék és megeddzék alkotóerőiket. Az értelmiség kialakítása továbbá fontos feltétele az emberek közötti viszony helyesebb szabályozásának a több nemzetiségű munkaközösségekben, valamint a társadalmi szolgálatok jobb működésének feltétele. Mai körülményeink között, amikor az értelmiség a multiplikált munka hordozója, egy-egy nemzetiség, ebben az esetben a magyarok, értelmiségi arányszáma mutatja nemzeti kollektivitásának fejlettségi fokát is. Az értelmiség számbeli és minőségi jellemzői távlati síkon is rámutatnak egy-egy etnikai csoport részvételére a jövedelem szerzésében és elosztásában, ami öngazgatási viszonyainkban meghatározó érvénnyel szabja meg, milyen mértékben elégíthetjük ki az adott szükségleteket a nemzeti kollektivitás egyedi fejlődésében, de az egész társadalmi-politikai közösség szempontjából is.

Nagyobb erőfeszítésekre lesz szükség, az egyes nemzetek és nemzetiségek kulturális egységének kibontakoztatása mellett, e kultúrák kölcsönös érintkezéseinek és egymásra hatásainak ápolására az iskolai programokban, az intézmények munkájában és az amatőr kulturális tevékenységben.

Amikor a megtett utat értékeljük és az eredményeket vizsgáljuk¹⁸, meg kell állapítani, hogy a kisebbségi politika végrehajtásában megnyilvánuló realizmust és sikereket azoknak a forradalmi erőknek köszönhetjük, amelyek képesek voltak leszámolni saját nacionalizmusukkal és társadalmi alapot teremteni az egyenjogú nemzetek közötti viszonyok tartós fejlődésének, ide értve természetesen a nemzeti kisebbségeket is. Ezeknek a viszonyoknak az építésében nem beszélhetünk külön objektumokról és szubjektumokról. Minden egyes nemzeti közösség és bennük minden társadalmi réteg részese az egyenjogú viszonyok építésének.

Bármennyire is helytálló az a megállapítás, hogy a nemzeti kisebbségeknek senki sem ajándékozta az egyenjogúságot, hanem hogy a társadalmi viszonyok építésében és e viszonyok anyagi alapjainak megteremtésében való részvételükkel ők maguk teremtették a maguk számára egyenjogúságot, mégis rá kell mutatni a „többség” pozitív viszonyulásának döntő szerepére ebben a kérdésben.

Talán különösen hangzik, de általánosan elfogadott megállapítás, amelyet az Egyesült Nemzetek 1965. évi ljubljanai szemináriumán is

¹⁸ Ez a fejtegetés azonos a *Szocializamban* megjelent idézett munkával, 1967., 7–8. szám.

támogattak, hogy a kisebbségi kérdés „nem a kisebbségek, hanem a többség problémája. Ha a többség helyesen viszonyul a kisebbségekhez, akkor voltaképpen nem is merül fel semmilyen kisebbségi kérdés.”¹⁹

A jugoszláv gyakorlatban nem hangsúlyozták ezt különösképpen, legálábbis nem ilyen megfogalmazásban, de a régi jugoszláv királyság története bizonyítja ennek az állításnak a helyességét. Amikor a munkásmozgalom általában, de különösen Jugoszláviában, síkraszállt a nemzeti hegemonizmus ellen, akkor ezt a tételt is szem előtt tartotta. Eppúgy, amikor a JKP „politikai vonaláról” vagy egy olyan vegyes nemzeti összetételű ország állampolitikájáról van szó, mint Jugoszlávia, vagy amikor a nagyobb társadalmi-politikai közösségek képviselőtestületeinek politikáját kell meghatározni, ott, ahol a kisebbség számbelileg is kisebbségben van — mindig felmerül a többség viszonya a kisebbség iránt. Nem abban az értelemben, mintha a kisebbség passzív tárgya volna ennek a viszonyoknak, hanem úgy értve, hogy a megoldás alapjában véve a többségtől függ, illetve attól, hogy a többség éle a majorizáció adott lehetőségével.

Minden pártban a tudat olyan mértékben centralizált, hogy ha például a nemzeti viszonyokról van szó, a többség mindig kikényszerítheti a maga koncepcióját, úgyhogy ez a koncepció elveszíti a kényszerítés külső ismérveit, és egységesen elfogadottá és alkalmazottá válik. Erre egyébként volt példa az európai kommunista pártok gyakorlatában is, amikor a nemzeti vagy még „apróbb” kisebbségi kérdésekben nacionalista vagy egyoldalú rövidlátó álláspontot foglaltak el.

Már a kisebbség alanyiségének a foka is, vagyis az, hogy milyen mértékben játszik aktív társadalmi szerepet az adott politikai szervezeten belül, sőt az egész társadalmon belül is, jórészt az egész politikai szervezet gondoskodásától függ. Továbbá attól a politikától, amelyet a szervezet folytat, s a társadalomtól, amely szabályozza a viszonyokat, akadályozza vagy serkenti az újabb helyzetek és viszonyok kialakulását. Egyszóval: mindenütt, ahol egy politikai szervezet egészéről, egy társadalom egészéről van szó, állandóan jelen van a többség viszonya a kisebbség iránt.

A meghatározott kisebbségi politika következetes alkalmazása a mai Jugoszláviában kétségtelenül a nagy nemzeti közösségek, a komplett nemzetek viszonyát tükrözi a nemzeti kisebbségek iránt. Ez a viszony a többség internacionalizmusának, a jól fölfogott közös érdekeknek és a társadalmi közösség tagjai között uralkodó szolidaritásnak a következménye.

A nemzeti kisebbségek viszonylatában meg kell jegyezni, hogy nálunk ritkán fordul elő, hogy a nemzetiség saját maga valósítja meg valamely külön jogát (a munkaszervezetben, a községben, az egyes szolgálatokban). Ez a jog legtöbbször a többiekkel együtt, a többiek segítségével, a többiek külön jogainak megvalósulásától függően, az öngazgatás folyamatában, az összes érdekek és jogok kölcsönös méltánylásával valósul meg, ami azt jelenti, hogy az öngazgató döntés folyamatában összegyeztetik ezeket az érdekeket. Éppen ezért képte-

¹⁹ A. Vratuša, *Multinationality in the Light of Yugoslav Socialist Development*, from the first issue of „Socialist Thought and Practice”, Beograd, 6/62. sz., 18. old.

lenség mindenfajta nemzeti egocentrizmus, elsősorban a nemzetiségek saját érdeke szempontjából.

A mi gyakorlatunkban s a szocialista és önigazgatási viszonyok távlati fejlődése szempontjából lényeges tehát, hogy a nemzetiségek külön érdeke, azaz a nemzetiségek érvényesülése nemzeti egyediségük tekintetében, szélesebb körben is megvalósuljon, s nem csupán községi keretben (s épp ebben van az autonóm tartományok rendkívüli jelentősége, mindenekelőtt a nemzetiségek kollektív jogainak érvényesítése szempontjából), méghozzá nem különállóan, egy-egy nemzeti csoport keretében, hanem a többi nemzettel és nemzetiséggel együttesen. Ily módon megvalósulhat a „nemzet önigazgatása”, abban az értelemben, hogy a tartomány, a köztársaság és az egész közösség keretében egybehangolják a külön egyéni nemzeti érdekeket.

Ha átérezzük fejlődésünk dinamizmusát és egyetértünk a Kommunista Szövetség álláspontjaival s az utóbbi két évben hozott alkotmányos dokumentumokkal, amelyek a nemzetiségek egyenjogú helyzetének elmélyítését, a közvetlenebb szocialista nemzetek közötti viszony kiépítését szorgalmazzák — akkor múlhatatlanul szükséges, hogy hatékonyabban, szervezettebben, lelkiismeretesebben, több tudással és leleménnyel munkálkodjunk szocialista közösségünk egyenjogú nemzeti és nemzetiségi szocialista viszonyának kialakításán.

A CSEND

Hangjáték

SAFFER PÁL

Személyek:

FÉRFI
LÍDIA
GYURI
PINCÉR
FÓNÓK
I. HANG
II. HANG
III. HANG
TANÁR
SZÓNOK
IDEGENVEZETŐ

FÉRFI:

(Vasúti resti. A pályaudvar zaja is behallatszik a zsvájba. Vonatfütyty, tolatás, de amikor a szöveg kezdődik, az egész lehalkul, és háttérként marad.)

... Igen, most itt vagyok ebben a városban... Hogy jobban tetszik!? Azt éppen nem mondhatnám... Tulajdonképpen egyre megy... Meg aztán, ki kérdez!?... Persze, persze. Csak egészen későn... az enyéim majdnem az utolsó... De nem is utazom mindennap...

(Odakünn vonat dübörög el.)

... Maradj csak nyugodtan, még nem a tied... Tudom én, hogy mikor jön a tied. Majd szólok... Ismerek minden vonatot... a hangjáról megismerem... A te vonatodig még több mint egy óra van... és különben is, ezt jegyezd meg, minél jobban vársz egy vonatot, annál bizonyosabb, hogy késni fog...

... Kijárok én idén minden este. Akkor is, ha nem utazom. Jobb itt, mint egyedül. Itt örökké zsong, mozog a nép, vonatok mennek, és nem hallom úgy a csendet, mint a szobámban...

Mit nevezsz? Nem hiszed, hogy a csendet hallani lehet? ... Hm ...

Képzeld el, hogy kint állsz a sínek mellett a peronon. Egészen a sínek mellett. És tudod, hogy jön a vonat... *(A zsongás teljesen megszűnik. Teljes csend, azután:)* Előbb a forgalmista irodájában kezdenek lármázni a jelzőberendezések *(zúgás, csengetés, kattogás)*, a távíró, a telefon, azután kint a peronon megszólal a harang, vagy a hangszóró... hallod a gép messzi dohogását... egyre erősödik...

(A távolban, közeledő mozdony dohogása.)

Még mindig messziről, de már hallod az egész szerelvény dübörgését, egyre közelebből, egyre hangosabban ...

(Szavait egyre erősödő vonatdübörgés kíséri, majd el is borítja, azután egyszeriben csend lesz, csak a távolodó kerekek kattogása hallatszik. A férfi tulajdonképpen ezt mondja el szavakkal:)

...azután egyszerre csend lesz, csak a távolodó kerekek zakatolnak, mint az emlék.

(A kattogás elhal, teljes csend.)

...Ha elég közel álltál a sínekhez ... úgy, ahogy mondtam, akkor hallanod kellett a csendet...

...Na, ne nézz úgy rám, nem akarlak öngyilkosságra csábítani, csak azt magyarázom, hogy hogyan lehet hallani a csendet... Különben is, ez a csend jó csend, a tárgyak csendje... Én nem ettől menekülök ide... A rossz csend elől menekülök... az emberek csendje, a szavak csendje elől. Érted?... De néha még ez a látma sem segít ellene...

Mert az emberi beszéddel, a szavakkal is úgy valahogy van, mint magukkal az emberekkel: lehetnek fiatalok és öregek, egészségesek és betegek, élők és halottak. Attól függ, hogy ki mondja, mikor mondja, kinek és hogyan mondja őket... Igazad van, ezt már nem tudom neked ilyen egyszerűen bizonyítani, mint a tárgyak csendjét... De azért megpróbálok...

Közben meg is ihatnánk egyet... No, nem azért, most nem hallom... csak valahogy kiszáradt a torkom.

Pincér, két fröccsöt ide!

(Hangszóró a peronon, félig érthetetlen: ...személyvonat, bejár a hatodik vágányra... Figyelem! ...)

Azt hiszem, hogy a magyarázatot és a bizonyítást valahol ott kell kezdeni, amikor a szavak még egészségesek voltak. Tudod mikor egészségesek a szavak?... Például amikor az ember még fiatal, vagy amikor szeret valakit...

PINCÉR: Kettő spriccer, tessék parancsolni... Azonnal fizetni, kérem!

FÉRFI: Mit?... Ja igen, persze... tessék (*Fémpénz csörren az asztalon.*) Emlékszem, amikor Lidivel járnunk kezdtünk, mivel nem volt hol lennünk, gyakran kiültünk a folyópartra, csak úgy, nézni a vizet. Egyszer így nézelődve, töprengve, kiszaladt a számon a szó, ami épp az eszemben volt.
(*A resti hangtere elvész — vízcsofogás, folyó.*)

FÉRFI: (*magában*) Folyik.

LÍDIA: Ümm! Tudod, néha úgy érzem, mintha az ujjaim között csorogna el.

FÉRFI: Mutasd az ujjaidat... Szépek!

LÍDIA: És mintha a vízzel együtt minden elfolyna, elcsorogna az ujjaim között...

FÉRFI: (*Nyugtalanul*) Minden? Mi az a minden?

LÍDIA: Minden! A folyó, a csend, a napfény, az idő... a te hajad.

FÉRFI: Szeretnéd megállítani?

LÍDIA: Szeretném. Félek, hogy egyszer majd nem marad semmi az ujjaim között; hogy egyszer majd üres lesz a kezem.

FÉRFI: Nem baj, kedves, úgy is szép lesz.

LÍDIA: Lehet, de az nem elég... A szép üres kéz olyan, mint a szép halott.

FÉRFI: No jó, akkor állítsuk meg a folyót, a napfényt, az időt, hogy ne csorogjon el.

LÍDIA: Te meg tudod állítani?

FÉRFI: Tudom. Varázsló vagyok! Add a kezéd... így... Látod, most az én ujjaim összefonódnak a tieddel, és nem marad közöttük rés, amelyen elfolyhatna az idő és a fény.

LÍDIA: (*nevet*) Valóban... Varázsló!

FÉRFI: Most pedig nézz a szemembe. Érzed? A szemem felissza a tekinteted és benne a fényt... nem vész el belőle semmi...

LÍDIA: Talán. De én nem látok a szemed mélyére. Nem tudom, meddig zuhan ott a tekintetem.

FÉRFI: (*szenvédélyesen*) Nem számít. Ott marad, fogva. És a leheletedet sem hagyom veszni...

LÍDIA: (*izgatottan*) Ugyan, te buta. Így nem lehet semmit megállítani... Inkább még gyorsabban eltűnik minden... (*súgva*) Látod... Már az ujjaimat sem érzem... Magamat sem...

FÉRFI: (*súgva*) Én sem... csak téged... Nem is fontos...
(*A vízcsofogás elvész, a resti hangtere visszajön.*)
...Tudom... tudom, most azt akarod mondani, hogy ez nem újság... Persze, hogy nem újság... De ne feledd, hogy én most nem Heraklitoszt példázom neked, hanem csak azt, hogy vannak korok

az ember életében, amikor minden szó egyszerűen megfelelő ... találó!

... Nem, nem igaz! ... Nemcsak a hangulat és a lírai veretű szó ... Minden szó! Még az értelmetlen is. Tudod-e például, hogy mit jelent az, hogy „szusz”?

Nem tudod, ugye? No, látod. Én sem tudom. De azt tudom, hogy amikor kimondtuk, akkor jó volt ... Meleg volt!

(A resti hangtere elvész — lépések aszfalton.)

LIDIA: *(megkönnyebbült sóhajjal)* Szusz! *(Tulajdonképpen nem is szó, csak a sóhaj folytatása!)*

FÉRFI: Tessék?

LIDIA: Nem szóltam.

FÉRFI: Én valamit hallottam.

LIDIA: Mit hallottál?

FÉRFI: Amikor azt mondtam, hogy van pénzünk mozira, akkor te olyasvalamit mondtál, hogy szusz.

LIDIA: *(nevet)* Jó, hát akkor legyen szusz. Jó?

FÉRFI: Persze, hogy jó, de mit jelent az, hogy szusz?

LIDIA: Azt, hogy szusz.

FÉRFI: *(némi gondolkodás után)* Akkor gyerünk moziba. Szusz?

LIDIA: Szusz! *(Mindketten hangosan nevetnek — blende.)*
(Ismét visszatér a resti hangtere.)

FÉRFI: Egészségedre! *(Pohár koccan.)* ... De ha most azt mondom, hogy ez a szerelmeseknél természetes és hogy ez csak a szerelmeseknél van így, akkor előre megmondhatom neked, hogy tévedsz ... A szavak megbetegedésének és meghalásának folyamatát nemcsak Lídián figyeltem meg. Emlékezhetsz még a gimnáziumból, hogy mi négyen voltunk elválaszthatatlanok: Gyuri, Péter, Lidi meg én. Mind a négyünkön pontosan ki tudom mutatni ... Itt van például ez a szó hogy folyik. Ugyanezt a szót ugyanazon a helyen egyszer Gyuri előtt is kimondtam ... Akkor vele ültem a folyóparton ...

(A resti hangtere elvész — folyó.)

Folyik ...

GYURI: Ümm! Ki tudja, mióta, és ki tudja, meddig ...

FÉRFI: Milyen különös arra gondolni, hogy itt folyt akkor is, amikor mi még nem voltunk és itt fog folyni, ha majd mi nem leszünk már.

GYURI: Sokan ülhetek így a parton ...

FÉRFI: És sokan lehetnek itt a part alatt.

GYURI: Azért, amikor ők voltak, mégiscsak más lehetett a folyó.

FÉRFI: Más. Ki tudja, milyen volt. Sívár, és talán veszélyes is.

Most szép itt ülni. Nézd, amott a kanyarnál már egészen szépen látszik az új városrész. Jó lenne

most megállítani a folyót... Vagy nem is a folyót,
inkább az időt.

GYURI: *(gunyoros hangon szaval)*

Solch ein gewimmel möcht ich sehn,
Auf freiem Grund, mit freien Volke stehn
Zum Augenblicke dürft ich sagen
Verweile doch, du bist so schön! ...

FÉRFI: Ne csúfolódj. Nem áll jól se neked, se nekem. Én nem vagyok Fauszt, te pedig ne játszd a Mefisztót. És nem igaz, hogy nem érzed, milyen szép, ennyi év után, ilyen nyugodtan állni itt a napsütésben... Nézni a békés, sebeit nyalogató világot, és hallgatni a folyót.

GYURI: De érzem, csak én valahogy reálisabban fogom fel a dolgokat, mint te, gyakorlatiasabban...

FÉRFI: Tudom, de ez lényegében egyre megy...

GYURI: Talán... nem vagyok benne biztos.

(Hangtérváltozás — resti zsvaja.)

FÉRFI: ...És hogy a hasonlat teljes legyen, vele is, épp-
úgy, mint Lidivel, nemcsak az értelmes szavakat
értettük meg azon nyomban, hanem ugyanúgy az
értelmetleneket is. Ami elhangzott, az azon nyom-
ban válaszra és visszhangra talált...

Tudod te például, hogy ki volt Arkádevics? Nem tudod? *(Nevet.)* Na látod... Én sem tudom!... Senki sem tudja... Nem is fontos...

Az egészben tulajdonképpen csak az a fontos, hogy Arkádevics úgy hirtelen és véletlenül született egy ötletből, és hogy azon nyomban mindannyian felismertük... ismerősnek tekintettük... Érted? Nem érted!... Pedig olyan egyszerű.

Pincér, hozzon még kettőt... Figyelj ide: Arkádeviccsel mindenhova el lehetett menni. Mondjuk, az egyetemi előadásra...

(A resti hangtere elhal — visszhangos tanterem.)

TANÁR: Az elmondottakból ugyebár világos, hogy ez a világ-
irodalom legragyogóbb műveinek egyike, halhatat-
lan éposz, amely utat mutat, és szövétnekként a jö-
vőbe világít. *(Pátosz után hidegen, tárgyilagosan.)*
Ennyi elég. Van valakinek valami kérdése?

FÉRFI: Tanár elvtárs, ha megengedi, igazán érdekes és
szívnvalas előadásával kapcsolatban lenne egy egé-
szén apró kérdésem. Erről az époszról, amint bizo-
nyára olvasni tetszett, Arkádevics elvtárs nem egé-
szén így vélekedik. Mi a maga véleménye az Arká-
devics-féle elméletről?

TANÁR: Hm... hát, hogy is mondjam csak... Őszintén szól-
va, csak felületesen futottam át Arkádevics idevágó
írásait, de azt hiszem, hogy maga téved, barátom,

illetve rosszul értelmezi. Az ő megjegyzései nem változtatnak lényegesen azon a képen, amit én adtam. Alapjában véve egyezünk. Ez a hivatalos vélemény, és Arkádevics mint tudós és hazafi azt bizonyára fenntartás nélkül támogatja...

(A tanterem elhalkul — resti hangtere.)

FERFI: Oriásit mulattunk a dolgon, és a következő alkalommal Arkádevicccsel egy politikai konferenciára mentünk el.

(A resti zsvivaja elhal, taps, majd csend.)

SZÓNOK: Amint mondtam tehát, kedves elvtársak, az öt-éves terv célkitűzései teljes egészében biztosítják a szocialista gazdaság átalakulásának nélkülözhetetlen feltételeit, és ezzel kiküszöbölik azokat a fogyatékosságokat, amelyek az átalakulás győzedelmes véghezvitelének útjában állottak... *(Taps, éljenzés.)* Van-e valakinek valami kérdése vagy hozzászólása, elvtársak?

FERFI: Szeretném megkérdezni az elvtársat, hogy milyen befolyással voltak Arkádevics elvtárs idevágó tanulmányai a terv alapelveinek meghozatalára.

SZÓNOK: Hm... ez egy kicsit nehéz kérdés. Bizonyos, hogy a terv megszerkesztésénél figyelembe vették a marxista közgazdaságtan minden tekintélyének az eszméit, de hogy ebben mekkora része volt Arkádevics elvtársnak, azt pillanatnyilag természetesen nem tudnám megmondani. Mindenesetre egy ilyen kiemelkedő ökonomista konzultálása nem maradhatott ki az előkészületek során...

(A resti zsvivaja bejön.)

FERFI: Ezen megint egy hétig nevettünk, és kezdtünk rájönni, hogy a szavaknak saját külön életük van, hogy külön törvények szerint igazodnak és élnek, de azt hittük, hogy ez csak mások szavaira vonatkozik, hogy a mi szavaink örökké fiatalok maradnak, és csináltuk a komédiát tovább. Elvittük Arkádevicset a képtárba is...

(Lépések a kövezeten, teremben.)

IDEGENVEZETŐ: Ez, kérem, itt, amit látnak, a hazai freskófestészet legteljesebb gyűjteménye. Ha figyelmesen végignézik ezeket a képeket, akkor láthatják, hogy milyen gazdag és milyen lendületes festészet ez, világiasabb minden korabeli egyházi festészetnél, és ezért feudális társadalmunk fejlettségének, magas kultúrájának ékes bizonyítéka...

GYURI: Érdekes, Arkádevics, a freskófestészetéről szóló tanulmányában szinte szóról szóra ugyanezt mondja. Tetszett talán olvasni az idevágó írásait?

IDEGENVEZETŐ: Hm... Arkádevics?... Ja, hogyne, persze. Arkádevics... hogyne olvastam volna. Rendkívül éles sze-

mű műtörténész. Mindenki, akit a freskófestészet érdekel, el kellene, hogy olvassa a tanulmányait.

(Hangtérváltozás — resti.)

PINCER: Kettő spriccer... parancsoljanak... Fizetni, kérem, azonnal. (Pénzcsörgés asztalon.)

FÉRFI: Egészségedre... Addig csináltuk ezt, amíg meg nem untuk. Azt, ugye, mondanom sem kell, hogy Arkádevics nem volt sem irodalomtörténész, sem közgazdász, sem műtörténész... Arkádevics egyszerűen nem létezett... Bátran idézhettük, mert soha senki nem merte beismerni, hogy a saját szakmájából ne ismert vagy ne olvasott volna „valakit”, akinek ilyen tekintélyesen hangzik a neve. Hát ezt nevezem én a szavak megbetegedésének... Bár lehetne a fülek megbetegedésének is nevezni... ez az, amikor az emberek nem tudják már megkülönböztetni a való szavakat, az igaz szavakat a hamisaktól... a holotaktól...

Na, igyunk... Így volt ez, fiatalok voltunk, és a szavak jöttek maguktól, mindenféle szavak, és valamennyi érdekes volt, és soha nem volt körülötünk csend.

Ráérsz még, ne idegeskedj, majd én szólok, ha jön a vonatod... *(Szünet.)* Aztán lassan körülötünk is változni kezdtek a dolgok és a szavak. Mondhatnám, hogy köszvényesek lettek. Használat közben szinte csikorogtak, és olyan tompán puffantak a válasznélküliségbe, mint a hantok a sírgödörbe. Megváltozik az értelmük, és holnap hiába mondod ki ugyanazt a szót. Aki ma megérti, holnap már nem fogja érteni.

Elhíheted nekem, hogy így van. Ismerem a szavakat, a mesterségemhez tartoztak valamikor... Akkoriban jöttem rá erre, amikor még írogattam. Az első könyvemem fejeztem be, és elküldtem a kéziratot Gyurkának, aki akkor valahol vidéken volt... Sokáig nem felelt, hetekig.

Nem tudtam mire vélni a hallgatását... azután egyszerre csak hívtak a főnökhöz...

Beléptem az irodájába. Hatalmas, nagy terem volt, de már az ajtóból megláttam az asztalán a piros iratfedeleket, amibe a kéziratot kötöttem... A nagy megilletődéstől eszembe sem jutott megkérdezni, hogyan került hozzá a kézirat... Csak mentem feléje, mint a nyúl a kígyó felé...

(Hangtérváltozás — csend.)

FŐNÖK: *(hivatalosan)* Foglaljon helyet.

FÉRFI: Köszönöm.

FŐNÖK: Elolvastam a kéziratot... Úgy nevezik, ugye?... Mondja, maga írta ezt?

FÉRFI: Én.

FŐNÖK: És ez így igaz, ahogy itt leírta?
 FÉRFI: Hogy magyarázzam meg, részben igaz, részben nem igaz...

FŐNÖK: Ne kerteljen, barátom, hanem a kérdésre feleljen. Igaz, vagy nem igaz?

FÉRFI: Ez nem ilyen egyszerű... Nagyon hosszú lenne ki-elemezni, hogy mi ebben a kéziratban a képzelet és mi a tárgyi igazság... márpedig érdemleges választ a kérdésre egyedül csak úgy adhatnék... De miért fontos ez?... Tessék talán megmondani, hogy mi a baj, mi a kifogása... Hátha így könnyebben szót értünk.

FŐNÖK: Űgy... szóval maga nem tudja, és nem érti. No, akkor majd megmagyarázom... Maga, fiatal barátom, ebben a kéziratban olyasmit állít saját magáról, ami a mi közösségünk tagjához nem méltó... Ezért tudni akarom, hogy igaz-e az, amit itt ír, vagy nem. Mert ha igaz, akkor semmi keresnivalója többé közöttünk, ha pedig nem igaz, akkor, fiam, ne írjon ilyeneket, és ne rontsa saját maga és a ház tekintélyét. Megértette?

FÉRFI: *(mint aki parancsot kapott)* Igenis!
 FŐNÖK: Na, most tudja, és fontolja meg. Szeretem az értelmes embereket... Elmehet.
(A resti hangtere visszatér.)

FÉRFI: Ennyi volt a beszélgetés, és nekem nem sikerült megmagyaráznom, hogy az a bizonyos első személy a könyvben nem mindig én vagyok. Akkor még nem tudtam, hogy ez nem is fontos. Azon viszont, hogy a barátom miért árult el — mert ez árulás volt, akár-hogy is veszem —, sokáig és hiábavalóan törtem a fejem.

Amikor találkoztunk és megkérdeztem, hogy miért adta oda a kéziratot, azt felelte, hogy amikor elolvasta, félni kezdett, hogy valamit teszek magammal... Érzed-e, hogyan suhannak el egymás mellett a szavak, a főnöké is, Gyurié is, az enyém is, anélkül, hogy találkoznának? Hát ez az. Akkor kezdtem érezni, hogy valami történik, hogy Árkádevics ideje lejárt...

Szervusz, egészségedre!
 Nem nagyon izgatott a dolog, zöldfülű voltam még, egyszerű csalódásnak tekintettem, amilyen mindenkivel előfordulhat az életben, mert úgy gondoltam, hogy az alapvető dolgokban, amik a világot tartják, semmi sem változott. Ezekhez az alapvető dolgokhoz pedig elsősorban Lidi tartozott. Azután egyszer vele is megtörtént.

(Hangtérváltozás — csend.)

FÉRFI: Ráérsz?
 LÍDIA: Mire?

- FÉRFI: Szeretnék neked felolvasni valamit.
- LÍDIA: Mm... most nem érek rá, sietnem kell a fodrászhoz.
- FÉRFI: Az utóbbi időben valahogy mindig akkor akad dolgod, ha fel akarok neked valamit olvasni.
- LÍDIA: Hát, ha éppen tudni akarod, unom az egészet, és nem is értem, hogy mit nyaggatsz állandóan ezekkel a felolvasásokkal?... Azt akarod, hogy örökké ájuldozzak és csodáljam a tehetségedet? Ugyan, kérek... Jobb lenne, ha másokat kényszerítenél arra, hogy elismerjenek... Abból több haszon lenne... Nézd a Gyurit... Együtt indultatok, és ő már nagy fiú... hatalom... megvan mindene... te meg egy kis firkász maradtál...
- (*Hangtérváltozás — resti.*)
- FÉRFI: Ekkor kezdett bennem derengeni, hogy talán nem is egyéni csalódásokról van szó, nem bennem van a hiba, nem Lidiben, még talán Gyurkában sem, hanem a szavak változnak körülöttünk, és mi nem értjük többé úgy egymást, mint azelőtt.
- Akkor még azt hittem, hogy ez a legszörnyűbb dolog a világon. Most már tudom, hogy van ennél szörnyűbb is... amikor meghalnak a szavak, és az ember hallani kezdi a csendet maga körül...
- Péter akkor már néhány éve börtönben ült... azt hiszem, végső fokon mellékes, hogy miért... Kiszabadulása előtt néhány héttel levelet írt nekem.
- (*A resti hangtere elvész — csend, lépések az aszfalton, ketten sétálnak.*)
- Levelet kaptam Pétertől, mondtam már?
- GYURI: Nem, nem mondtad. Mit akar?
- FÉRFI: Írja, hogy nemsokára hazajön. Kér, hogy küldjek neki egy kis pénzt az első napokra. Vennie kell egyet-mást...
- GYURI: (*a szavába vág*) No és? Küldtél neki?
- FÉRFI: Még nem. Meg akartam előbb beszélni veled.
- GYURI: Mi van ezen megbeszélhivaló? Semmi közöm hozzá.
- FÉRFI: De Gyuri! Hogy beszélhetsz így? Hiszen gyerekkori barátunk.
- GYURI: Nekem elítélt nem lehet a barátom, ezt vedd tudomásul. Te pedig csináld, ahogy akarod... De azt is vedd tudomásul, hogy ha válaszolsz neki, az azt jelenti, hogy egy hüron pendülsz vele...
- (*Hangtérváltozás — resti.*)
- FÉRFI: Te mit csináltál volna a helyemben?... Ehh!... Megálltam az utca közepén, és néztem, sokáig néztem a távolodó legjobb barátomat... Körülöttem pedig csend volt, nagy, kemény, hideg, fojtogató csend...
- Azután amott is meghalt a szó. Még most is nálam van az írás, amit akkor olvastam fel... Ne

félj, nem akarom neked felolvasni az egészet...
Akkor sem sikerült.

(Hangtérváltozás — csend.)

FÉRFI:

(felolvas)... Mire hazaérkeztem, nagyapád és nagyanyád elmentek valahova messze, messze, ahonnan nem jönnek vissza többet. Csak a kertben állt a nagy barackfa, és teli volt hófehér virággal.

Lemész, kisfiam? Menjél. Játsszál szépen a fűben. Nem baj, ha rád hullik néhány hófehér szirmom.

Édesanyád kertjében is virágos barackfa állott, amikor megismertem. A szép szőke haja, amibe úgy szereted belefúrni a fejed, tele volt azon a délutánon viráglevelekkel, és nevetett.

Látod, most is, ahogy az ablakon át téged néz, hogy nem fázol-e meg a fűben, nevet a szeme...
Hagyd abba!

LÍDIA:

FÉRFI:

Miért?

LÍDIA:

(sziszegve) Mert elegendem van ebből. Azt hiszed, hogy nem tudom mire célzol?

FÉRFI:

De kérlek, hallgasd végig...

LÍDIA:

Nem hallgatom! Hiába álmodozol. Nekem nem kell gyerek! Legalábbis most még nem!... Előbb ki akarok kerülni ebből az odúból, és élni akarok!... Élni, érted?

FÉRFI:

(halkan, mintegy magának) Azt hiszem, igen.

(Hangtérváltozás — resti.)

Hát így haltak meg a szavak. Egyébként azt a részletet valóban nem azért olvastam fel neki... akkor, abban a pillanatban nem volt vele semmilyen szándékom... csak szépnak tartottam, és akartam, hogy hallja... de ez ilyenkor már egyáltalán nem fontos... amikor a szavak meghalnak, akkor már egyáltalán nem fontos, hogy mit mond az ember, vagy mit nem mond... Nem, nem túlzok, és nem tréfálok. A szavak, az én szavaim meghaltak. Szabályosan meghaltak... Vagy te másképp nevezéd azt, amikor hallják a kimondott szót, de egészen mást értenek alatta, mint amit mondani akarsz... és mint amit tegnap értettek volna.

(Vonattal dübörög el a peronon.)

Hogy ilyesmin könnyű segíteni, hogy csak meg kell magyarázni? Hát, testvér, ennyire naiv én azért nem voltam... de mégis hittem, hogy lehet valamit tenni. Azt hittem, hogy a halott szavakat ismét fel lehet éleszteni. Előbb Gyurinál kezdtem. Egyrészt vissza is akartam szerezni a barátot, másrészt arra számítottam, hogy Gyuri mellett működve talán Lidinek is jobban fogok tetszeni... Megpróbáltam feléleszteni a halott szavaimat, a vakvágányra futott életemet.

Hogy mit csináltam?... Hogy bocsánatot mentem kérni, Canossát jártam?... Nem, nem mentem. Nem volt nekem miért Canossát járni... ellenben megtanultam kártyázni, vettem magamnak egy puskát, és beiratkoztam a vadászegyesületbe... és így, ehhez hasonló... Nevetséges? Miért volna nevetséges?... Amikor már úgy véltem, hogy elég jó vadász vagyok, megkértem Gyurit, hogy vigyen magával egyszer nagy vadászatra...

(Hangtérváltozás — lépések az avaron.)

I. HANG: *(léptek közelednek)* Ezt nevezem vadászatnak. Három nyúl került a puskám végére.

II. HANG: Nekem két nyúl meg egy fácán.

III. HANG: Hé, Gyurka, nálad az a pálinkás üveg? Kezdek egy kicsit fájni, adj egy kis lélekmelegítőt.

I. HANG: Ne a butykossal melegítsd magad. Én inkább az ebéd mellett szeretnék melegedni. Mi lesz már azzal a tüzzel, kilyukad a hasam az éhségtől... Gyuri, a te barátod vállalta a tüzet.

II. HANG: Tényleg, Gyuri, hova lett a barátod?

GYURI: Elment fát szedni a szalonnasütéshez.

III. HANG: Ja, már azt hittem, hogy meglógott. Egyébként se lőtt semmit, csak körülöttünk lábatlankodott egész délelőtt. *(Atyáskodóan.)* De ha már róla van szó — jó, hogy magunk között vagyunk, akartam neked valamit mondani, Gyuri... Ne érts félre, én igazán demokrata ember vagyok, és szót tudok érteni mindenkivel... a barátod ellen sincs kifogásom, alapjában véve rendes, becsületes embernek látszik, de... nézd, te magad is vezető ember vagy. Azt hiszem, nem kell magyaráznom... a mi számunkra nincsen ünnep és pihenő. Akkor is dolgozunk, amikor látszólag pihenünk vagy szórakozunk... Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a barátod megbízhatatlan, dehogy, eszem ágában sincs ilyesmi... de mi néha így tréfálkozva, iddogálva, vagy parti közben is olyan dolgokról beszélgetünk, amelyek... nem tartoznak másra... Egyszóval, remélem, megérted, hogy mit akarok mondani...

GYURI: Hogyne érteném... én nem is hívtam volna, de annyira akart jönni, hogy nem tudtam neki ellentmondani...

III. HANG: Meggondolatlan dolog, Gyuri... máskor ügyelj az ilyesmire, ha azt akarod... Hogy hogyan oldod meg, az a te dolgod.

(Szünet, majd lépések az avaron.)

FÉRFI: Itt a fa, lehet tüzelni.

III. HANG: Ja persze, a fa, el is felejtettem. Remek... hát maga csak tüzeljen, barátom... Sajnos, nekem már nem kell... az embernek kevés a szabad ideje...

- Te, Gyuri, maradjál, ha kedved tartja, igazán nem szeretném a mulatságodat rontani.
- I. HANG: Azt hiszem, én is inkább megyek... Most jutott eszembe, hogy van még valami elintéznivalóm... ha elvinnél...
- III. HANG: Hogyne, nagyon szívesen, van hely a kocsiiban.
- II. HANG: Megyek én is veletek. Legalább egyszer már otthon töltöttem a vasárnap délutánt. Az asszony úgyis morog mindig, hogy sohasem vagyok odahaza...
- FERFI: De hiszen úgy beszéltük meg, hogy...
- III. HANG: Semmi, semmi, maga csak ne zavartassa magát, barátom. Tűzeljen, süssön szalonnát, élvezze a friss levegőt, higgye el, hogy irigylem magát, hogy legszívesebben magam is itt maradnék, de hát mit csinálnak, a kötelesség... Majd esetleg egy más alkalommal... Jó mulatást!
- (A lépések távolodnak — autó távolodik.)
- FÉRFI: Ez mit jelent?
- GYURI: Semmit.
- FÉRFI: Gyújtsam a tüzet?
- GYURI: Á, minek? Kettőnknek nem érdemes... szedd inkább a motyót, és megyünk mi is haza...
- (Hangtérváltozás, resti visszajön.)
- FÉRFI: Így volt... Többé persze nem mentem vadászni. Gyuri nem is hívott. Ő nem tudta, hogy a bokrok mögül kihallgattam az egész beszélgetést... No de hát ez nem is lényeges. Az embernek kevesebb is elég, néha ért egy pillantásból is, vagy akár egy hangsúlyból... A puskát is eladtam, mert olykor furcsa gondolatok kezdtek környékezni, ha ránéztem... és bevallom neked, hogy kezdtem tőle félni.
- Később persze megmagyarázták nekem mások, hogy tulajdonképpen én voltam a hibás, mert olyan társaságba tolakodtam, ahol nem volt mit keresnem, és vadászni együtt csak összeszokott csoportok járnak. Ilyen magányos verébknek, mint amilyen én vagyok, inkább a horgászás felel meg... Már csak a társadalmi állásomnál fogva is.
- Megiszunk még egyet? Pincér, még két fröccsöt. Te nem iszol többet? Persze, neked nem fontos, hiszen te még nem hallod a csendet.
- Biztos, hogy nem hallottad még a csendet? Vagy csak nem vetted észre... nem értetted meg... nem tudtad, hogy mi az, amit hallasz... Vannak emberek, akik körül tulajdonképpen egész életükben csend van, csak nem veszik észre.
- Azért is nem érted, hogy miért kapaszkodtam annyira Gyuriba meg Lídiába.
- Ugyan, ne gyere nekem itt most dajkamesékkel. Magányos emberek, erős emberek... Erősek csak az agyalágyultak lehetnek... magányosak pedig csak

- azok maradnak, akik kénytelenek, mert rejtegetni-
valójuk van...
- PINCÉR: Kettő fröccs, kérem, fizetni azonnal...
(*Pénzcsörgés az asztalon.*)
- FÉRFI: Egészségedre... Na ne okoskodj, ezt az egyet még
megihatod velem... (*Koccintás.*)
A halott szavakat föléleszteni pedig nem lehet,
ezt vedd tudomásul... ha az a példa, amit hallottál,
nem elég, van még... mert én is naiv voltam ám,
mint most te, és azt hittem, hogy ha Gyurinál nem
sikerült, Lidinél még sikerülhet a szavakat felélesz-
teni és valamit megmenteni...
(*Hangtérváltozás — a resti zsvaja egy rádió zené-
jébe olvad át, majd hirtelen megszakad.*)
- LÍDIA: Miért zártad el?
Azért, mert elegendem van a lármából. Azt hiszed, hogy
olyan nagy boldogság reggeltől estig a rádiót bömböl-
tetni? Mindig is naiv voltál, szerényke, magyarul
mondva — hülye. A világ pedig az erős embereké...
Most is azoké!... Akármit is prédikáltok az egyen-
lőségéről...
- FÉRFI: Persze, tudom, a Gyuri...
- LÍDIA: Ej, mit Gyuri, vagy nem Gyuri... Mindegy, hogy
kiről van szó... Mi értelme van az én életemnek,
és mi értelme van a te gürcölésednek? Kinek kel-
lesz? Senki meg sem ugat.
- FÉRFI: De kedves, hiszen nem azon múlik, nem másokon
múlik...
- LÍDIA: Ugyan, hagyd... ismerem már ezt a mesét... ar-
ról, hogy a boldogság bennünk van... Bennem
nincs. Megmondhatom neked azt is, hogy szerintem
ez a gyengék és tehetetlenek vigasztalása. Nem ben-
nünk van a boldogság, hanem a világban, a sugár-
utakon, a kirakatokban, a fényes éttermekben, a
szórakozóhelyeken... akárhol, ahol emberek van-
nak, beszélnek, nevetnek, élveznek és nincs csend...
ahol nem kell reggeltől estig a te írógéped kopogá-
sát, vagy ennek az ócska rádióknak a bömbölését
hallgatni... Ehh! Mit vesztegetem a szót, úgyse
érted.
- FÉRFI: (*ijedten*) Lidi, hová mégy?
- LÍDIA: Tudom is én... megyek valahova... akárhova...
- FÉRFI: (*nyögve*) Visszajössz?
- LÍDIA: (*megvetően*) Vissza... még visszajövök... Még-
kénytelen vagyok... de nem tudom, hogy meddig...
(*Hangtérváltozás — resti.*)
- FÉRFI: Ne mosolyogj... Akkor ítéld felettem, ha neked is
mondta már, az utolsó azok közül, akiket szeret-
tél, hogy... nem biztos, hogy visszajön hozzád...
Tudom, mit akarsz mondani... de ilyenkor az

embernek csak egy gondolata van... tenni, valamit tenni, hogy ne hagyjon el...

Én tettem... mindent megszereztem neki, amit csak lehetett... és adagoltam, mint a mérgezettnak a kábítószerrel. Lestem a pillantását is, hogy mikor válik szomorúvá, és abban a pillanatban már jött az új, a tartalék meglepetés.

... Azt hittem, persze, hogy azt hittem, hogy örök-ké tarthat, hiszen a hiúság is örök, és egyik vágy szüli a másikat... Nem, nem sok hasznom volt belőle, ebben igazad van, de kit érdekel a haszon? Én csak nem akartam egyedül maradni! Érted?

(Vonat dübörög át a peronon.)

Úlj csak nyugodtan, nem a tied... Hogy ez nem mehet a végtelenségig, annak a felismeréséhez ő maga segített hozzá... Egyszer a tévét nézve arról beszélt, hogy mennyi ismeretlen táj és ország van a világon, és hogy az ember, ha elmegy egy másik vidékre, akkor maga is valahogy megújul.

Felujjongtam! Menni! Persze, hogy menni kell! Hogy nem jutott ez már előbb az eszembe? Utazni, kiszakadni, kiszökni a környezetből, új világba, új környezetbe, ott az ember maga is megújul... új szavak tolnak az ajkára, és rendbe jön minden.

Ekkor vettem meg a kocsit.

Hogy mi köze a kocsinak a csendhez?

Van kocsid?... Igen!? No, akkor megpróbálom megmagyarázni:

Az ember beül a kocsiba, becsukja az ajtót, és egyszeriben mintha más világba került volna. Azután megfordítja az önindító kulcsát...

(Hangtérváltozás — önindító, motorzúgás, autó startol, tovább halkán zúg a beszélgetés alatt.)

Szépen jár a motor.

LÍDIA: Szépen.

FÉRFI: Ez a mechanikus, akihez most járok, nagyon lelkiismeretes. Igaz, hogy meg is kéri az árát, de a kocsit rendben tartja.

LÍDIA: Ebédelnek.

FÉRFI: Kicsoda?

LÍDIA: Egy egész család. Nem láttad? Most mentünk el mellettük. Leterítették az abroszt a fűre, kipakoltak, és nekiláttak.

FÉRFI: Kell majd nekünk is olyan felszerelést venni... asztalt, két széket... ha így utazunk, jól jön az...

(Motorzúgás — hallgatnak.)

LÍDIA: Nézd a vonatot! Mint valami játékvonat...

FÉRFI: Mi gyorsabbak vagyunk nála... Hé, te!... Nézd az örületet, hogy előz... majdnem bajt csinált... Hanem, figyeled-e te, hogy itt minden hegy tetején

templom van? ... Nem tudom, miért építették ilyen magasra az emberek a templomokat.

LÍDIA: Talán azért, hogy közelebb legyen az istenhez, vagy hogy soká kelljen menni felfelé, az isten felé...

FÉRFI: Vagy egyszerűen azért, mert ott tisztább a levegő...

LÍDIA: Az is lehet.

FÉRFI: Nem vagy még fáradt?

LÍDIA: De, azt hiszem elég lenne mára. Keressünk valami szállást.

FÉRFI: Ha jól emlékszem, van itt valahol a közelben egy motel, ott megalhatunk.

LÍDIA: *(már egy árnyalattal szomorúbb)* Ahogy akarod. *(Motorzúgás — hallgatnak.)*

FÉRFI: Itt a tábla, itt kell letérni... *(Motorzúgás, túsztatás — teljes csend.)*

LÍDIA: Megérkeztünk. *(keserű fáradtsággal)* Meg. *(Hosszú csend, és csak lassan, fokozatosan tér vissza, mint valami ocsúdás, a resti hangtere.)*

FÉRFI: ...Mit nézel rám olyan bambán? Miért akarod velem elhíttetni, hogy nem érted? Hát nem hallottad azt a szörnyű csendet, amikor eloltottam a motort? ... Amikor azt mondtam, hogy megérkeztünk!?

Amíg az ember megy, addig minden rendben van, váltakoznak a tájak, az emberek, érzed a mozgást... De amikor megérkezel, akkor egyszerűen csend lesz. Egyszeriben azt kérdezed magadtól, hogy miért érkeztél és hova? És mi értelme az egésznek, miben különbözik ez a hely attól a másiktól, ahonnan elindultál? ... Érted?

Ekkor legszívesebben fordítanál ismét egyet a motorkulcsra, hogy ismét felzúgjon a motor, és meghessél tovább, megállás nélkül... de tudod, hogy ez balgaság, a motor se bírja a végtelenségig... és végül mégiscsak megérkezel... ha nem ma, akkor holnap vagy holnapután... Na, igyunk... Akkor nem hallom a csendet... Különben is, most már hiába mondanám, hogy megérkeztünk... nincs, aki feleljen rá...

Persze, hogy nem várom a vonatot. Nem voltam. Öt éve nem voltam abban a városban, és nem is megyek. Nem akarom látni őket együtt.

... Mondtam, hogy ne filozofálj... Kitanultam én már minden filozófiát... legalábbis az idevágó elméleteket... Ebből a szakmából doktorálhatok!

(A resti zsongása felerősödik, majd halkul.)

Azt mondod, hogy ő is egyedül van? Hazudsz! ... Miért? ... Miért hagyta ott? ... Talán ő is megérkezett? ... Nem, nem! Nem megyek... Én nem akarok többé megérkezni. Érted?... *(Hisztérikusan.)* Én nem akarom hallani a csendet! Pincér! ... Pincér!

Jó, jó, ne fintorogj, nem kiabálok.

Azt mondtad, hogy minden más?! Mit csinálnék én ott?... Mit mondanék neki?... Te, komolyan gondolod? Hogy elmennék... Elmennék hozzá...

(A resti hangtere elvész — csend, lépések.)

Megjöttem.

LIDIA: Soká maradtál.

FERFI: *(szabadkozva)* Nem tudtam, hogy...

LIDIA: Tudnod kellett volna. De most már nem fontos...
Az a fontos, hogy megjöttél...

FERFI: Gondolod, hogy...

LIDIA: Mit?

FERFI: Ha most azt mondanám neked, hogy elfolyik...
vagy azt, hogy „szusz”... mit válaszolnál?

LIDIA: Én semmit. Azt hiszem, fáradt vagyok már hozzá.

FERFI: Hát akkor?

LIDIA: Talán valaki más... akinek új lenne a szó, mint
nekünk volt valamikor... aki tőlünk hallaná...
Talán még nem késő...

FERFI: Gondolod, hogy tudna nevetni is úgy?!

LIDIA: Talán még szebben, ha megtanítanánk.

FERFI: Meghaltak a szavaink.

LIDIA: Meg... de nem felejtettük el... a halottakat...

(Visszatér a resti hangtere.)

FERFI: ...Egyedül van már három esztendeje... Miért nem
mondtad mindjárt... Honnan tudod ilyen bizonyo-
san?... Hátha csak látszat... Három év, az nagy
idő. Azóta már ő is hallotta a csendet...

*(Vonat dübörög be a peronra, és csikorogva meg-
áll.)*

(izgatottan) Megbocsáss, de nekem mennem kell...
ha jól hallottam, ez az én vonatom... Ne haragudj,
sietek... mert ritkán jön, és mindjárt indul to-
vább...

*(A resti hangtere teljes intenzitással egy ideig,
azután lassan, dohogva elindul a vonat.)*

(VÉGE)

FARKASOK ÉS GALAMBOK

H O L T I M Á R I A

Igaz, hogy későre jár, de azt hiszem, megéri végigvárni a történetem. Talán inkább történeteimet, mert két dolgot szeretnék elmondani. Szerintem ezek összetartoznak, egyik a másikat egészíti ki: egyedül valahogy nem teljes egyik sem.

Amikor kamasz voltam, és természetesen filmrendező akartam lenni, azt hittem, megrendezem majd ezt a filmet. Megírom a forgatókönyvet, ügyesen összeszövöm a két történetet, és kész. Megy az magától, ha már az ember érzi az ízét. És aztán hogy se filmrendező nem lettem, se nem kerültem semmiféle intellektuális pályára — bennem maradt az egész. Találkoztam egy igazi íróval is egyszer, már-már ott tartottam, hogy szépen elmondom neki az egészet. Faggatott egyre, töméntelen zaftos kalandot sejtve bennem: hátha elejtenék valami kalandmorzsát, amit ő aztán szépen felcsipegethetne. Valami jó megírni-valót. Akkor is így ültünk, teli hamutartók között, boros és egyéb üvegek erdejében. Ilyen szájnyitogató füstben, mint most is. Végül mégsem mondtam el neki.

Az is lehet, hogy semmiség, csak én tulajdonítok ezeknek a történeteknek túlságosan nagy fontosságot. Mert az életem későbbi alakulásába erősen belejátszottak.

1

Tizenkét éves voltam. Eladdig egyetlen végtelen viháncolásból állt az életem. Nagy, öntudatlan viháncolások erős kötésű láncolata, melyet csak az időnkénti éhezések lazítottak. Olyankor annyira elgyöngültünk, hogy legszorosabb értelmében a szónak: hálni járt belénk a lélek. Mi ezt akkor úgy mondtuk, hogy „megyünk hálni a lélekbe”. Valóban ott lebegtünk, ahol hagyományosan a lelket vélik lebegni egyes vidékeken, nagy általánosságban — valahol fönn, messze a rongylabdák troposzférája fölött.

Fekvőhelyünk a padlás volt, az alacsony tető alatt. Két ablaka üresen bámult Észak és Dél semmijébe, azaz a kétoldali kősvatagra. Ha fölcsimpaszkodtunk valamelyik ablakba, házat véletlenül se láttunk, mert a házak különös módon tőlünk Keletre és Nyugatra húzódtak. Lehetett akkor vagy harminc ház is, valamennyi asszonyokkal és gyerekekkel zsúfoltan. Meg öregek: csupa hadkötelezettségen kívüli, így

mondanám. Egy-egy házra hat, de legalább négy gyereket kell számítani, a mi falkánkra pedig házanként kettőt-hármat.

Nagy falka volt a miénk. Valamennyien egyformán rossz tanulók. Legfőbb érdeklődésünket az evés ténye kötötte le. Éhezés idején — ez rendszerint kora tavasszal divatozott, mikor már híre-hamva sem volt az apánk által nyáron és ősszel boritékban küldözgetett pénzeknek — különleges leleménnyel fedezgettük fel az ehető, őszről revesen bágyadozó bogyókat. Hazahordtuk a valaha művelt, de akkorra már elhagyott zöldséges kertek önfeledt makacssággal kihajtó zöldségeit, az édes, de fás sárgarépat és a többi.

De mi nem loptunk! Ránk sok mindent mondhattak; nevezhettek akasztófavirágoknak, szülősomorítónak, istenátkának — de tolvajnak nem! Mi nem loptunk, csak éppen elvittük, amit lehetett. És ezen senki nem akadt fenn. Hiszen olyan végtelenül kevés elvinnivaló akadt.

A mi elgyötört vidékünkön valósággal őskommunisztikus állapotok uralkodtak. Nem volt orákulum, mint ahogy szegényebb vagy módosabb sem. Hallgatólagosan mindenki egyformán, a másiktól hajszálnyira se különbözön egyenjogú dudás a jóisten elképesztőn rozoga és nyomorúságos földi kocsmájában. Minden az eredendő bölcsesség és természeti kiszolgáltatottság jegyében. Vagy ilyen lesz majd egyszer, az eljövendő elszemélytelenedés korában.

Hancúroztunk eszeveszetten, télen-nyáron mezítláb, állandóan sajnó, de soha nem vérző talpakkal; intő szóra egyre süketebben, ahogy nyurgultunk fölfelé. A felnőttek egyetlen betegségét tartottuk csak betegségnek, az öregséget. De jószerével mind beláttuk, hogy hiába is ágálnak ellene. Pedig akadt egy ember, aki szembe mert szállni a hallállal, de azután igen emlékezetes is: a nagyapám.

Nagyapám erejének messzi kőfalvakban híre járta; s ha valaki valamivel egy hajszálnyira mégis kitűnt az emberek közül, úgy ő volt az. Nem hajszálnyival, de karhosszal — az ütése volt a félelmetes. Mondják, még most, a német megszállás idején is, mikor portyázó fritzeket fegyverezett le, egyszer egy egész századot küldtek rá. Név szerint órá. Akkor az egyszer ismerte el a „túlerőt”: jobb belátásra térve, egy hétre a bozótba vetette magát. De hiába a hős múlt, mert őt is elragadta a legfőbb betegség, az idő. Nyolcvanhat éves; ma is pusztá kézzel fojtja meg a kígyót. De, ha teheti, éjszakára gondosan bezárkózik, még széket is tol az ajtó mögé. Hogy a Legfőbb Rossz valahogy be ne férközhessen. Attól úgy fél, ahogy mi a farkastól féltünk — attól, amelyik olyan nevezetes szerephez jutott életem későbbi alakulásában.

Játékaink közben messzi elmerészkedtünk. Megesett az is, hogy fél nap járásnyira, számunkra ennél ugyan kevesebbre, hiszen az utat ügetve tettük meg, bukdácsolva egy messzi ciszternaig. Elhagyott ciszterna volt, csak az őszi nagy esőzések idején csillogott az alján valami víz. Egyszer el is határoztuk, hogy tovább fúrjuk. Aztán beláttuk, hogy kis lapátaink a fúrásra teljesen alkalmatlanok. Akartunk valami bunkerféléit is építeni, hiszen a kőért csak le kellett hajolnunk. Ha ügyesen rakjuk, megáll az csupaszon is.

Ezekben a dolgainkban, mint minden egyébben, tökéletesen egyetértettünk. Igaz, az indítványozás dolga többnyire az enyém volt. Különös, hogy ehhez a jogomhoz semmiféle kiváló testi adottságom nem társult: talán mindünk közt a legsatnyább voltam. Olyan vézna, egy-

számból, hogy tízévesnek is alig nézhettem ki, holott már tizenkettő voltam. Mondogatta is anyám, mikor arcáról leolvastam, hogy éppen nevelni akar: ezt a gyereket már egy közepes északi szél is elfújja. Ilyenkor melegség öntött el bennünket; őt az anyák könnyes-büszke melegsége, ha gyerekekre néznek; engem komplexusaim melege, mint azóta is mindig, ha személyemmel közvetlenül foglalkoznak. Ezzel aztán rendszerint be is fejeződött a nevelésem. Rajtam kívül még heten voltak, akiket anyámnak szintén nevelnie kellett, ezt a feladatát egy-egy mondatra korlátozva. Általában kéthetes időközök kellettek ahhoz, hogy halljam anyámnak a reveláció erejével ható megállapítását: ezt a gyereket már egy közepes északi szél is elfújja.

Abban a farkasügyben, amely későbbi életem alakulásában olyan nevezetes szerephez jutott, mégis úgy látszott, hogy falkának egyetlen tagja sem tart se véznának, se satnyának. Mert engem kényszerítettek, hogy elbánjak a döggel, mikor éppen ciszternakémlelni indultunk. Lehet, hogy nagyapám ördögösségének híre, lehet, hogy leleményes voltom tette, amiért engem lökdöstek fel a kőre, hogy elbánjak a szörnyeteggel. És ezt olyan magától értetődőnek tartották, olyan természetesnek, ahogy a káposztától elvártuk, hogy nyárra félméteres nyakat növezzsen, és azon imbolyogjanak a hevenyészett levelek. De nem: el nem vártuk, csak csodálkoztunk volna, ha nem így történik.

Gödör volt és kórakás. A gödröt szomszéd köztársaságbeli napszámok ásták. Járt a vidéken egy vállalkozó szellemű amerikai, aki elektromérnöknek mondta magát. Hogy hogyan történt, hogyan nem, máig se tudja senki, de összeszedett egy szép kis összeget, villany fejében. Így meg úgy, ő el tudja intézni, hogy legyen villanyunk, csak hát ahhoz pénz kell, és nem is kevés. Meg is ásták a villanydúcok gödrét, napszámban; anyagi részét mi, az erkölcsit a mérnök viselte. Azért az erkölcsit, mert nyomtalanul eltűnt a pénzzel. Utána csak a megásott oszlopgödörök maradtak, majdhogynem sírvermek az elcsigázott munkások számára. Mert azokat még egyszer már képtelenek voltunk kifizetni.

Ezeknek a részleteknek a meghallgatása nélkül körülményesebb lenne megérteni az eseményt, amely későbbi éveimnek olyan szerves része lett, és amely életem alakulásába annyira belejátszott.

Egy ilyen gödörhöz közeledve ügettünk ciszternánk felé, mikor egyikünk megpillantotta a farkast. Halkat fütytentyent, élesen és elhalón, ahogy csak a halálveszedelem árnyékában képes egy örök mezítláb, de soha nem vérző talpú gyerek fütytentyenteni.

Aztán mintha minden megbolondult volna; a percek másodpercekké soványodtak, a késő nyári délután elsötétült, és engem a falka a gödör szélén ágaskodó kórakásra taszított. Lábak nyomán lefolyó, lezuhanó kövek dörrenéseit hallottam.

A mai napig sem tudom a harc pontos lefolyását. Később, jóval később hallottam, persze, csak részleteket, elejtett félmondatokat, de annyit soha, hogy a hallott mozaikokból rekonstruálhassam magamnak a teljes eseményt, vagy legalábbis annyit, hogy azok összerakásával magamtól kiegészíthessem a hiányzó részeket, egy kevés logikai képzelőerővel.

Amire pontosan emlékszem, az az, hogy a falka kórusban üvöltött: hol emelkedő, hol lassúdó-halkuló sorvezetéssel, de mindvégig egy

szólamban, akárha a hangok összessége egyetlen klarinét lett volna, egyetlen kétségbeesett kívánság: őrző-védő falak közt lenni!

Hangok váltak ki a kórusból, eleinte alig tudtam felfogni az értelmüket, pedig még mindig itt rezegnek a fülemben, ha nyugősek az éjszakáim, vagy hajnal felé belealszom a munkámba vagy a könyvbe, amit olvasok, vagy ha álmomból rossz közérzettel felriadok. Ilyenkor ösztönösen erre kell gondolnom, erre a farkashistóriára vagy a galambra, ami annyira egybetartozik ezzel, egyiknek a másik annyira kiegészítője, hogy önmagában egyik sem lenne teljes, és azért is vagyok kénytelen nemsokára arra is rátérni.

— Old meg! — üvölt az első.

— Ugorj rá! — sikítja a második.

— Taposs a fejére!

— Taposd ki a belét!

— Ha nem mersz, gyáva vagy! — zúgott az első hang.

És ez mintha olaj lett volna mindannyiunk tüzére: már nem is tudtam, hova, melyik hang felé kapjam a fejem; már csak koppantak a mondatok, a kihívások az addig mindig oly jámbor és baráti falkából, melynek barátságáért nemhogy tűzbe mentem volna, hanem még apám fényképét is odaadom.

— Ha nem öljöd meg! ...

— ... leköpünk!

— Ha cserbenhagysz! ...

— ... nem ismerünk!

— Gyáva vagy?! Nézd, hogy villog a szeme ...

— Nézd a horpaszát! tőled majd kidagad!

Agyvelőmben megrázkódott valami; érzések zúrzavaros keveréke, megalázottság és álmélkodás rezonációja.

Levettem magam a kórákról. Egy utolsó pillantás a gödör alján szorongó, kipirult, maszatos arcok felé, aztán olyan sóhajjal, ahogy valaha várvédő végvári katonák ugorhattak a legbiztosabb halálba „pro Patria et pro Libertas!” sóhajjal, bizonyára a teatralitás némi keverékével is, hiszen lelkük mélyén még az arénák keresztényei is reménykedhettek a megmenekülésben, ott, az oroszán vagy tigris pofája előtt, különben ... Különben menten megszakadt volna a szívük.

2

Nem sokkal ezután saját kérésemre kerültem el otthonról a síkságra, több száz kilométerre a szülői háztól, anyai nagyanyám védőszárnyai alá. Hogy anyai nagyanyám védőszárnyai meddig nyúlnak ki felettem, azt akkor nem tudhattam, mert kapcsolatunk igen-igen mondvasinált volt. Szárnyai alatt a lehető legnagyobb, még az otthoninál is korlátlanabb szabadságot élveztem — ha az élvezetnek volt tekinthető.

Első örömöm, az utazás, a változás-változtatás öröme hamar lecsillapult. Lassan beteltem a síkság csodálatával, és ahogy tavaszodott, a napok egyre langyosabbak lettek, és kiszöldült a vetés, újra fellángolt bennem a boldogságnak az a fajtája, melyet érkezésemkor éreztem, egy addig teljesen ismeretlen vidékre, tehenek és lovak, tyúkólak

és répapöldek tószomszédságába, s amit akkor még nem tudtam: mindörökre magam mögött hagyva a birkák és kecskék bojtortján-reggelijű, farkastörvényű világát.

Anyai nagyanyám különös asszony volt: egyik szemét már leránt-hatatlanul nyomta a szürkehályog, a másikkal is alig látott; ezt a templomba vezető út áttekintésére tartogatta, s amely útnak a végén ott pöffeszkedett a templom a maga kéttornyú, kérlelhetetlen mivoltá-ban, s melynek létezése azután végképp pecsétet nyomott későbbi életem alakulására.

Ez a kéttornyú, tornyán sisakos, tele körökkel és félkörívekkel, ki-ugrókkal és beugrókkal, csupa lendületes nagyvonalúsággal és dina-mizmussal, szeszélyesen megtörő párkányokkal és timpanonokkal meg-épített díszítménykomplexum valósággal megülte a síksági falucska lakóinak lelkét, s nem utolsósorban anyai nagyanyám lelkivilágát, aki fél szemére vak volt, a másik szemével is alig látott, hacsak nem a templomba vezető utat fürkészte vele.

Erkezésemkor mindenesetre jól megnézett, s hogy máris megkezdte nevelésemet, bizonyítja az a mondat, melyet rögtön meg is fogalma-zott, és kéthetenként, nevelésem másodperceiben viszonthallhattam:

— Ebből a gyerekből se nézek ki sokat.

Síksági hónapjaimat az iskola közelsége tette igazán színessé. Mert ott is csak hónapokra maradtam, rajtam kívül álló tényezők miatt, s már előre meg is mondhatom, hogy ezek a tényezők a galambok voltak a pap és anyai nagyanyám személyén kívül, olyannyira tragikus kifej-lettel, mint a farkastörténetem; ezért is tartoznak ezek annyira össze; külön-külön talán egyik sem lenne teljes.

Már régen hatodikba kellett volna járnom, de még csak negyedikes voltam. Anyai nagyanyám jócskán elláthatta tanítónőmet személyemet illető információval és használati utasítással, mert az első pillanattól kezdve érezhettem az irányomban táplált lankadatlanul induló ellen-szenvét, amely a későbbiek folyamán csak még fokozódott, hogy a galambesetnél robbanásszerűen, kendőzetlen valójában meg is mutat-kozzon.

Egyetlen óra sem telt belé, hogy megérkeztem a síkságra, anyai nagyanyám említett védőszárnyai alá, már ismeretséget kötöttem le-endő iskolatársaimmal. Léven szombat délután, ráérősen ténferegtek enyémnél jóval módosabb nadrágjukban a síksági falu főútvonalán, ahonnan anyai nagyanyám háza is nyílt.

— Te ki vagy? — állt meg előttem egy velem egykorúnak látszó fiú, ahogy a kapu előtt tébláboltam, várva a közeledésüket.

— A hegyekbe valósi. Nálunk sok a kő. Ezután itt lakok. Itt szép fekete a föld — és anyai nagyanyám háza felé böktem, közvetlenül a hátam mögé, a kapura, egyenesen a táblára, melyen ott állt a jó-akarató szöveg: „Vigyázz, a kutya harap!”

A fiú bólintott. Minden fontosat tud rólam. Még egy pillanatra mint-ha kíváncsian megállapodott volna a tekintete kinosan fényes és szem-mel láthatóan nagy lábbelimen, elismerőn bólintott, és oda támasz-kodott a kerítésnek, közvetlenül mellém.

Aztán jött a bíró fia. Hogy ki fia, borja, ezt csak később tudtam meg róla, bár hanghordozásából magam is könnyen kitalálhattam volna: nem közönséges ember gyereke.

— Hát te ki vagy? — állt meg jó ötlépésnyire tőlem, és rám mutatott, ahogy Krisztus mutathatott egy-egy apostolára rosszallón, a nagy purparlák idején, avagy a tisztelendő úr szentbeszéd közben, egy-egy képzeletbeli asszonyszemélyre, mikor a paráznság bűnét taglalta.

— A hegyekbe valósi. Náluk sok a kő. Ezután itt fog lakni. Itt szép fekete a föld — mondta kissé ingerülten a fiú, aki anyai nagyanyám szekérbejáróját támasztotta.

— Ühüm. — Megállt, megbiccentette a fejét. Aztán zsebre vágta a kezét, és az arcomba bámult.

Nem bírtam ki a tekintetét. Lassan a fiú felé fordultam. Ügyetlenül pislogott rám. Láttam, ő is zavarban van, beszélne is, meg nem is; kérdezne is, de inkább hallgat. Különös, azóta is ritkán érzett meleg-ség öntött el, mert tudtam: zavara felkínált barátságát jelzi:

Jött egy fiatal nő, pirospttyes ruhában volt, erre jól emlékszem. Egy istentelenül feszes fehér blúz volt rajta; nyakán valamilyen színes selyemsálat lebegtetett állandó fejkapkodásával. Először a mellére lettem figyelmes: két, alig belátható hegység. Valósággal hordozta a mellét. Nekem akkor olyan gondolatom támadt, hogy csakis azért jár, hogy cipelhesse. Ily módon találkoztam életemben legelőször a másik nemmel, azóta is legnagyobb komplexussal; szavamra mondom, ez volt a legelső találkozásom vele; mert hiába voltam kitéve előző pogány életemben a szabadság bárminemű pornográf megnyilvánulásának, hiába láttam az ösztönéletet is szintén élő természetet káravolságból, hiába voltam kitéve lányokkal a papás-mamás játékoknak, a szoknyaemelgető viháncolások jótéteményeinek — én sokkal szemérmesebb voltam. Valahogy úgy éreztem: ez rám nem tartozik, titkolják csak a felnőttek saját titkaikat.

És akkor jött ez a tanítónő. Még abban az órában megtudtam róla, hogy tett bizonyos engedményeket a tisztelendő úrnak, de hát erről nem fontos beszélni. Különösen nem nekünk, mert elég veszélyes fajta, és akit egyszer nem szível, az már látatlanban keresztet vethet magára.

Nyilván tudott rólam, tudta, hogy megérkeztem anyai nagyanyám védőszárnyai alá, mert ő is, akár a fiúk, megállt előttem. Felvetette a fejét, és a melle mögül lepillantott rám:

— Te ki vagy?

— A hegyekbe valósi. Náluk sok a kő. Itt szép fekete a föld. Ezután itt fog lakni — tájékoztatta a barátom, aki még mindig szoros közelemben állt, holott jócskán összegyűltek már a kölykök; egy-két copfos lány is akadt köztünk.

— Téged meg ki kérdezett? Nézze meg az ember! Nyelvelni, azt tud. Inkább igyekeznél az olvasással! Fogadatlan prókátornak — lendült bele kedvenc szellemességébe, mikor feltűnt a láthatáron a tisztelendő úr. Elsőnek a tanítónő vehette észre, mert hirtelen elkapta a fejét. Mi valamennyien a közelgő reverenda felé bámultunk, el is feledkezve a tanítónő jelenlétéről. Ugyanígy a tanítónő mondata befejezését harapta el, mert így folytatta: — Jól van, fiacskám, holnapután reggel nyolckor jelentkezel nálam rendes ruhában az iskolában.

Azóta sem tudom, mit érthetett rendes ruha alatt, mert nekem az a rajtam levő volt a legrendesebb és egyúttal egyetlen öltönyöm. A másikat, ami már a farkasügy előtt is nagyon nyomorúságosan függött rajtam egybe, anyám már nem merte velem adni. Nincs neked arra,

édes fiam, szükséged, hogy ilyenben cégéreskedj — mondta önérzé-
tesen, és gyorsan elfordult. Hogy mit csinált ez alatt a fél perc alatt,
amíg nekem hátat fordított, nem tudtam kitalálni, hiába is törtem
rajta nullás géppel frissen kopaszra nyírt fejem. Csak később, hosszú
évek után kezdtem gyanítani valamit — és akkor én is nagyon közel
álltam a siráshoz.

— ...ámen. Hát te ki vagy? — állt meg előttem a tisztelendő úr.

— A hegyekbe valósi. Ezután itt fog lakni — mondta félenken és
rövidebbre fogva a felvilágosítást a barátom.

— Jól van, fiacskám. Hát aztán tudod-e az angyali üdvözetet?

— Tudom — hazudtam.

Mert egy árva szót se tudtam belőle; az is különös szerencsémnek
számított, hogy akkorra már sejtettem, mit kellene tudnom. Anyai
nagyanyám ugyanis az érkezés első perceiben levizsgáztatott tudomá-
nyom felől. Akkor derült ki fertelmes tudatlanságom, amit nem men-
tett az sem, hogy egyre ismételttem: — De nagyanyám, én tudom a
nagyegyszeregyet! én folyékonyan olvasok! Még nem tanultuk, de már
tudom az összes fővárosokat! — Anyai nagyanyám kinyilatkoztatta
személyem summázatát, amihez azután mindvégig tartotta is magát:
— Ebből a gyebről se nézek ki sok jót.

Anyám, töprengtem, hogy is bocsáthattál ki az életbe ilyen fertel-
mesen tudatlanul? Hogy nem is gondoltál erre? A világ sokkal többet
megkíván tőlem, mint azt te megítélhetted? Igaz, írni-olvasni se te
tanítottál meg, hiszen téged se tanítottak meg soha a betűre. Apám
leveleit is folyton másnak kellett adnod, titkoltad a postás előtt, hogy
nem tudsz olvasni. Mindig pár tojás bánta a leveleket, a diszkréción
megvétele, hiszen apám olyan más szemének nem való leveleket írt
neked kéthavonta. Mert így engedi az ideje — írta. És te hogy örültél
az intim közléseknek! Egy-egy ilyen örömet pontosan kéthónapos le-
járatra osztottál be magadnak.

És ez a tisztelendő számon kérte tőled, rajtam keresztül az
angyali üdvözetet. Azóta már egyszer tudtam, és ismét elfelejtettem.

— Hát farkassal birkózni tudsz-e? — kérdezte a tisztelendő úr.

— Tudok — suttogtam révületben.

— Jól van, fiacskám, remélem, majd a katekizmussal is olyan bátran
megbirkózol — mondta, és jóindulatún vállon veregetett.

Valami hideget éreztem az érintése nyomán. Vatelinos zakómon ke-
resztül ért a hideg.

Hát így fogadtak engem a síkságon.

Anyai nagyanyámtól vajmi kevés szárnymeleget kaptam, de ezzel
alig volt időm törődni: lefoglalt rengeteg más.

Először egyedül próbáltam eligazodni újdonsült világomban készen
kapott információim alapján. Megismerkedtem a galambducok, kuko-
ricagórék rejtelmével, anyai nagyanyám padlásával és azután sorra
a szomszéd padlásokkal. Az iskolára nem panaszkodhattam, bár mind-
végig érezhettem a bűnbánó Magdolna külsejű tanítónő irányomban
táplált csillapíthatatlan ellenszenvét. Minden különösebb baj nélkül
megúsztam az ott töltött hónapokat, mert rajtam kívül álló tényezők
miatt ott is csak pár hónapig maradhattam, mindössze addig, míg a
mák elhullatta virágát, és a gubó tokosodni kezdett. Megúsztam, mon-
dom, az iskolát, mert jó felfogásom volt, aminek igen nagy hasznát

vettem; mert ha el se olvastam a leckét, akkor is tudtam, miről van szó.

Aztán besodródtam a falkába. Jószerével anélkül, hogy észrevettem volna. Mert már bizonyos fenntartásokkal barátkoztam, az óta a farkas- eset óta, mely ezzel, a galambhistoriával olyan nevezetes súlyt kapott elkövetkező életemben, és mi tagadás, az ellen a közösség ellen vallott, amelyért későbbi éveimet is áldoztam, az ellenállásban és a börtönben, de amely a későbbiek folyamán busásan megjutalmazott a maga különös és kiszámíthatatlan módján azokért a gyerekkönyvekkel is lemoshatatlan sebekért, melyeket bennem ejtett.

Ez a közösség sok mindenre megtanított. Nemcsak az önfeledt játékra, de a másokkal való törődésre is, és a helytállásra, mert hogy kiengedtük a galambokat — ami tragédiák egész sorozatát hozta magával, és zúditotta nemcsak ránk, de legfőképpen rám —, helytállást követelt tőlem.

Lehet, hogy rövidebben is elmondhatnám ezt a két, annyira együvé tartozó történetet, de számomra a konfliktushoz vezető út részletei ugyanolyan fontosak, mint amilyen sorsdöntő maga a konfliktus volt, azaz a galambok kiengedése.

Hogy miért engedték ki a galambokat, arra nem tudnék felelni. Kisállati öntudatunk rekeszei igen-igen különbözőek voltak, s ha tetünk is sétákat a tudatosság veszélyes ösvényeinek a szélén, lábujj-hegyen, két karral egyensúlyozva, gyorsan visszabillegtünk szilárd talajunkra, a verések és feleltetések, a libaórzések és a kukoricamorzsolás tenyérreszelő birodalmába, jómagam pedig anyai nagyanyám védőszárnyai alá.

Barátom apja, akit pedig szántsándékkal nem nevezek meg, ezzel is jelezve, hogy mennyire beletartoztam a síksági közösségbe: mert nevezhették volna G-nek vagy D-nek vagy I-nek, az sem különböztetné meg bármelyik másiktól, barátom apja súlyos tüdőbeteg volt. Most már mondhatnám akár azt is, hogy az ő kedvéért, az ő gyógyulására akartuk megfogni azokat a galambokat, mert hát egy zsellérsorsú ember mivel is kúrálhatná ki magából a véres köpetek emlékeit más- sal, mint galambhúslevessel? Mondhatnám, igen, mert ez olyan jól jönne, olyan hasznos lenne történetem alátámasztási dúcául, és különben is, ki tudná ezt ma már ellenőrizni, annyi idő múltán, mikor attól nemcsak egy világégés és annak szükségszerű velejárói, hanem egyéb, személyi jellegű változások is elválasztanak? Természetesen, senki.

Való igaz, hogy barátom apjának az esete is megvillant a fejemben az alatt a nevezetes konferencia alatt, melyet anyai nagyanyám pajtájában tartottunk, a galambok kiengedése, illetve megszerzése céljából. De, az is igaz, hogy egy pillanatig tartott, és ma, annyi idő távolságából is, ha megkérdeznék, hogy személy szerint én, miért tettem, akkor ma is csak azt felelhetem, amit akkor, első eszméletemre tértemkor, a tisztelendő úrnak:

— Csak.

A galambok a templom egyik tornyában laktak, az isten földi és égi katedrálisa közti távolság innenső részében, a deszkapadláson, ahonnan egy kevés bádogosmunka árán már csak a kereszt talapzati gömbjéhez lehetett volna kimászni, ha az történetesen leesik, vagy a villám

vág belé, és ezer darabra zúzódik, ahogyan anyai nagyanyám védőszárnyai alól való kirepülésemkor áhitottam.

Kevéssel azután, hogy megérkeztem a síkságra, feltörték szent Antal perselyét.

A falu felzúdult: olyan keserves petákokból adódott a persely tartalma. Hát még azok az elintézetlenül maradt kívánságok, melyeket a petákok voltak hivatottak elintézni! . . .

Eredménytelenül végződött a nyomozás, pedig még világi hatalmakat is bevontak a nyomozásba, miután a sekrestyés fáradozása eredménytelen maradt.

Anyai nagyanyám mindehhez csak ennyit szolt:

— Ebből a gyerekből én nem sok jót nézek ki.

Összerezentem. Talán ekkor fogtam fel igazi értelmét nagyanyám rám vonatkozó summázatának. Nagyon rosszul éreztem magam.

Mondom: a nyomozást befejezték, de a nyomozó kedvek azért nem lankadtak. Lassan-lassan mindenki gyanúba került. Szerencsétlenségemre szolgált, hogy mikor a galambbotrány ki-kitört, éppen én álltam a gyanú középpontjában, és semmi reményem nem volt arra, hogy egyelőre elterelődjön rólam, mert közbejött az a galambügy, ami még tetézte nyomorúságomat, és gyógyító írként hatott a farkashistória óta amúgy is mélabúra hajló kedélyemnek.

Anyai nagyanyám pajtája maga volt a paradicsom. Ide vonulhattam el hüppögésemmel, ha netalántán csattant hátamon a családi ostor vagy légycsapó; itt kesereghettem ki magamat, ha üzentek az iskolából anyai nagyanyámért, mikor a tanítónő valamely kérdésére nem válaszoltam, ellenben mereven nyugtattam tekintetemet keményített fehér blúza két Mount Everestjén, melyről gyakran elképzeltem, hogy két rettenetesen kیهezett darázs időzik rajta. Később módosítottam elképzelésemet azzal, hogy a darazsak dolgát a tisztelendő úr elvégzi egymaga is.

Lehattunk tízen is a pajtában; többségben a jászolból lógáztuk alá a lábunkat. És kiterveltük azt a galambkieresztést, mely olyan gyászos következményekkel járt rám nézve, hogy befejezhette bennem azt a gyilkos munkát, amit a farkasügy megkezdett, illetve erjedésnek indított: egy időre megingatta a közösségbe vetett hitemet, de még inkább: jó tíz esztendőre, egészen addig, míg a hegyekbe egy rövid időre vissza nem tértem, el is választott tőle. Pedig ez alatt a tíz esztendő alatt, és később, minden igyekezetemmel azon voltam, hogy bebizonyítsam: méltó vagyok a közösség bizalmára; hiszen ezt már akkor is bebizonyítottam — ha a végső felháborodás vezetett is —, amikor a farkasra vettem magam.

Dolgunkat nehezítette, hogy a szent Antal perselyének feltörése óta a templomot csak szertartások idejére tartották nyitva. Egyetlen módja volt a toronyba jutásnak: mise alatt, egyenként beszivárogni, észrevétlenül és lábujjhegyen fellopokodni a galambokhoz.

Most már azt is elhinném, hogy az ötlet tőlem származik. Ez azért tűnik számomra most valószínűnek, mert már akkor is vonzottak a tornyok, a magasságok. Mielőtt filmrendező szerettem volna lenni, szívesen lettem volna pilóta, de még inkább kéményseprő is, mert úgy éreztem, minél magasabban járok, annál biztosabbak lépéseim lenn, a földön. Igaz, könnyű szívvel hagytam el a magas, köves hegyvidéket

a síkságért, de nagyon rövid időn, napokon belül visszakiváncokoztam; talán nem a szülőház, a szoros értelemben vett hazai táj az, ami visszakövetelőzött bennem, hanem hegyeim magassága.

Aztán minden úgy történt, ahogy megbeszéltük. Bukdácsoltunk-tapogatóztunk a kórustérből fölfelé vezető hosszú, szüette csigalépcső megvilágíthatatlan sötétjében. Már félútról hallottuk az éktelen krúgatást, a szárnyak csattogását; engem öröm és félelem fogott el, mint azóta is mindig, ha valamely féltett kívánságomat teljesülni látom. Legszívesebben már visszakoznék. De már nem fordulhattam vissza. Tapogattam magam körül; hol nyirkos, hol érdes-szálkás felületet éreztem rágástól mindig zsidbadt körmű ujjaim alatt. Lentről elnyújtott ének foszlányai hatoltak fel, majd egyre bizonytalanabban, a tisztelendő úr intó szavai.

Langyos, áporodott, néhol dohszagú levegőrétegek következtek egymásra, valósággal fulladoztam. De a többiek sodortak magukkal. Barátom elfulladás lélegzetét közvetlenül a hátamban éreztem, barátomé, akinek az apja tüdőbajos volt, és aki miatt olyan jó lenne most azt mondani: érte akartuk a galambokat. De tudom, hogy ez hazugság lenne — ez csak egy lehetőség a többi közül kusza szövevényű dolgaink igazolására.

Valaki füttyentett. Ez volt a megbeszélte jel az utolsó ajtó kinyitására. Szédültem, a gyomrom émelygett; belekapaszkodtam az előttem caplatóba. A játék izgalma már régen elhagyott, csak a tét és a remélt eredmény tartotta bennem a csapzott lelket.

Mintha a túlvilágról hallottam volna a fejemen, vállamon, hónom alatt, lábamat súrolva elhúzó galambok szárnya csattogását; a döbönt rikácsolást, mely a legkevésbé sem hasonlított krúgatásra.

A sorban az utolsó nem csukta be maga után az ajtót. Ezért is szűrődhettek fel a lenti hangok. És a galambok — lehetnek több százan — a kóruson át áradtak ki, le, a templomhajóba, az ámuló fejek fölé, hogy mindent belepjenek, rátelepedjenek a kancsal gipszszentek vállaira, oda is, ahova a kőfaragó már feltette a maga galambját, hogy a madarak maguk bizonyítsák az utánczat hitványságát.

A sötétben is láttam, hogyan megy végbe mindez odalenn.

Villanásszerűen megjelent előttem tanítónóm bűnbánó Magdolna arca, aztán a tisztelendő úr, majd anyai nagyanyám, akinek ily módon én repültem ki védő szárnyai alól, hogy galambok szárnya alatt kúszszak felfelé, a toronyba; hallani véltem személyemet illető summázatát, hogy ebből a gyerekből nem sok jót néz ki — aztán fellendültem a legfelső galambpadlásra. Már hallottam a lentől feldobogó léptek zaját, hogy átkozódva közelednek a szentségtörők elfogására; valami parányi ablakban kerestem a menekülés örök törvényű útját. Allványzat deszkáit láttam, aztán mintha magam is repültem volna, pillanatokig galamb módon, mert anyai nagyanyám nem sok jót nézett ki belőlem.

Pedig én mindig ennek az ellenkezőjét akartam bizonyítani.

NŐI ÖLTÖZŐ

M Á N D Y I V Á N

Az alacsony, kis Hirmanné megfogta a tálcaját, és azt mondta: — Anikónak éppen egy ilyen férfire volt szüksége. — Elhallgatott. Várta, hogy a férfi feléje fordul az asztalnál.

A férfi az üres konyakospohár mellett ült, és lenézett a mélybe. Kisasszonyok közlekedtek az asztalok között. A süteményespult üveg-fala mögött egy sötétvörös hajú nő állt. Kiadott két tátracsúcsot, közben, alig észrevehetően, fölített a karzatra.

Mindig így csinálja, gondolta Hirmanné, alighanem ezzel a férfivel is így ismerkedett meg.

A vendég éppen hogy megmozdította az ujjá hegyét. Akárcsak a testvérének integetne, aki vonatra száll. „Bármi történjék, számíthatok rád.” Még mindig nem fordult Hirmanné felé, ahogy megjegyezte: — Kedves gyerek.

— Az, az — bölintott Hirmanné. Átment egy szomszéd asztalhoz, ahol fizettek. Aztán megint visszajött. — Anikót vezetni kell, meg kell fogni a kezét. — Elhallgatott, majd felsóhajtott. — És ön annyifelé járt már életében. A lányok azt mondják, hogy Mexikóban is volt.

A férfi lefelé bámult a mélybe. — Semmi esetre se hagyom, hogy halásznadrágban üljön az ablakban.

— Ó, halásznadrágban!

— Tűzpiros halásznadrágban. — Arról beszélt, hogy majdnem rosszul lett, amikor Anikót megpillantotta az ablakpárkányon tűzpiros halásznadrágban. A rendőr már felített, sőt fel is küldött egy fiút, de Anikó még mindig csak ült, és vajas kenyeret evett.

Hirmanné a tálcat lóbálta, nevetett. — Ez ő! Erről ráismerek.

— Csúnyán kikapott tőlem — biccentett a férfi. A fejét csóválta, és kért egy duplát.

— Nahát! — nevetett Hirmanné. Még a lépcsőről is visszanezett a férfire. Ahogy elment az üvegfal előtt, beszólt Anikónak. — Panasz-kodnak rád.

Anikó elmosolyodott, felnézett a férfire. — Kicsit szigorú hozzám, de nagyon kedves.

— Hol szedted fel? — kérdezte Anikó mellett egy magas, barna lány.

— Az ő kocsija áll ott kint? — kérdezte egy szőke kisasszony.

Anikó vállat vont. — Nem egy hétköznapi ember, az biztos.

Két kisasszony között állt Anikó. Egy vékony barna és egy tömör szőke között.

— Jól mutatnak így — mondta a vezetőnő. Egy értekezleten is megállapították, hogy jól hatnak egymás mellett. Ha a vendég pillantása rájuk esik.

— En minden vendéghez egyformán kedves vagyok — mondta Hirmanné a kávéfőző gép mellett.

— De azért, hogy mindig az ilyen Anikó-féléknek legyen szerencsés-jük! — Szomorú, mosolytalan arca volt a kávéfőzőnőnek.

Ures dupláspoharak mezőnye a gép mellett.

— Majd otthagyja a férfi. — Hirmanné vállat vont. — Borika is elpasszolta az orvosát, azt hitte, hogy elveszi feleségül, aztán semmi se lett a dologból.

— Mert nem tudnak viselkedni. — A gép sistergett.

A férfi, odafent a karzaton, tenyerébe dütötte az állát. Hogy is volt csak? Lehet, hogy be se mutatták Anikót? Akkor hogy ismertem meg? Hiszen én nem szoktam süteményt vásárolni, utálok az édességet.

— Keresett a Stefi — mondta a szőke süteményes kisasszony.

— Stefi? — Anikó ránézett.

— Mintha nem tudnád! A kávéfőzőnő a Zónából.

A három kisasszony egy vonalban állt az üvegfal mögött. Anikó megfogta a barna kisasszony kezét, és megfogta a szőke kisasszony kezét. — Hazajöhetne már a Stefi férje — mondta mosolyogva.

— Miért? — kérdezte a szőke. — Hol van?

— Berlinben, a Berczeller zenekarral. Több mint egy hónapja.

— Ajaj! — sóhajtott a barna.

— Már be se merek menni hozzá a Zónába. — Anikó elengedte a kisasszonyok kezét. Egy férfire nézett, aki megállt a pult előtt, de azért tovább beszélt. — A múltkor szétdobta a ruhámat.

— Szétdobta? — A vékony, barna értetlenül megrázta a fejét.

— Azt mondják, hogy a húga komoly lány. — Hirmanné letette a duplát az asztalra.

— Ugyszólván minden érdekli. — A férfi megfogta a poharat, aztán elengedte. — Valóságos regényt kellett neki írnom az utazásaimról. Nem volt elég, hogy elmondtam, le is kellett írnom.

— Igaz, hogy Mexikóban is járt?

A férfi elmosolyodott. Ebben a pillanatban Anikó húgával beszélgetett a szűk, kis szobában. — Látta Josephine Bakert és Chevalier-t? — kérdezte a lány. — Amikor Párizsban jártam, Chevalier éppen külföldön szerepelt, de Bakert láttam. — Anikó húga egy nevet említett, amit ő már nem ismert. Még lemezejről se ismerte azt a nevet. Hátrament a szoba másik végébe Anikóhoz, és akkor a lány már nem kérdezett többet. Háttal ült nekik, kibámult az ablakon. Ez eleinte furcsa volt, de aztán meg lehetett szokni. — Nem küldhetem el mindig hazulról — mondta Anikó.

— Egy bécsi utazást terveztünk a férjemmel — mondta Hirmanné. Hóna alá vette a tálcát. — Aztán nem lett belőle semmi.

Már kevesen voltak a presszóban. A sárga pulóveres vezetőnő többször is elsétált az asztalok mellett. Mintha azt a pár vendéget is távozásra akarná felszólítani.

Hirmanné megkérdezte: — Zárás után elmennek valahová?

A férfi felnézett rá. — Mindig elmegyünk valahová. — Mosolygott. Megfiatalodott ebben a mosolyban. Kedves, kisfiús volt az arca, és még az se tűnt lehetetlennek, hogy Hirmannét is meghívja.

— Persze — bólintott Hirmanné —, menjenek csak. — A férjét említette. A férje nem tűrné, hogy akár csak egy félórával is később menjen haza. Pedig akadt olyan vendég, aki hívta.

Hirmanné a tálcát forgatta, lenézett a férfire. — Én csakis a komoly embereket szeretem.

A következő pillanatban tálcák vették körül a férfit. Őt-hat kisasszony állt az asztalnál. Úgy tartották a tálcát, akár a pajzsot. Hajlongtak, nevetgéltek.

— Hogy van a kedves vendég?

— Régen láttuk a kedves vendéget!

— Megcsalja Anikót a Hirmannéval?!

A vendég arca derűsen ragyogott. Pillanatra eszébe jutott, hogy egy üveg Cinzanót rendel. Aztán felpillantott egy fekete kisasszonyra. „Mindig rosszakat mond Anikóról.” Nem rendelt semmit.

— Beszélgettünk. — Hirmanné hátrahajtotta a fejét. — Mi mindig csak beszélgettünk.

Senki se törődött vele.

— A múltkor egy másik kocsival volt itt — hajolt előre az egyik kisasszony.

Mielőtt a férfi bármit is mondhatott volna, az egyik társnője közbeszólt. — Dehogy! Ugyanez a vajsínű kocsi volt.

Mire a kisasszonyok kórusa:

— Ó, ó, vajsínű kocsi!

A vezetőnő elsétált az asztal mellett, a kisasszonyok szétrebbentek. Csak Hirmanné maradt. A vezetőnő után nézett. — Nem is olyan régen még tálcával rohangált. — Bocsánatot kért, hogy el kell számolnia, azzal ő is elment.

A férfi csaknem egyedül ült a presszóban. Ha a vezetőnő még egyszer elmegy előttem, rendelek valamit. Bár most már talán nincs is kiszolgálás. Miért ne lenne? Még nincs olyan késő.

Ebben a pillanatban szájon csókolták.

— Megcsalsz?!

Anikó állt előtte. Hátratette a kezét, mosolygott.

— Azt hiszed, nem láttam, hogy udvaroltak neked az előbb? — Tréfásan megfenyegette a férfit. — Már megyek az öltözőbe, csak várjál! — Levágtatott a lépcsőn.

A férfi utána nézett. Gyerek, kedves gyerek. Ki is mondta, hogy vannak, akik sohasem lesznek felnőttek? Lehet, hogy olvasta valahol. Meg azt is, hogy akiből kihalt a gyerek, azzal semmit se lehet kezdeni.

Maga elé bámult, és megismételte. — Akiből kihalt a gyerek...

Erszéynesné, Berek Gizzi, Csermák Panni — így következtek a női öltözők. Lent voltak —, néhány tálcás, kávéfőző, akiknek lejárt az idejük. A fülkéik előtt ácsorogtak, üldögéltek, mintha senkinek se lenne kedve levetkőzni.

A kékesfekete hajú Darvasné egy zsámolyon ült, lábát lógatta. — Lehet, hogy a férjem vár odakint, lehet, hogy a barátom. Egyik se ér semmit. — Nagyon szomorú mozdulattal megfogta az egyik mellét.

— Utálom, ahogy hozzámnyúl! — A szőke kontyos Bazsóné naran-

csot tartott a kezében. Föltépte a héját, a cikkelyeket szétdobálta a lányok között. — Rendes ember a férjem, de már attól rosszul vagyok, ahogy felém közeledik.

Hirmanné egy széken ült, a cipzárat húzogatta hátul a nyakánál. — Így nem szabad beszélni.

Bazsóné ránézett, és legyintett.

Egy magas, barna lány ránézett, és ásított. — Ma megint bent volt az az állatorvos. Uszodába akar vinni, nem értem, miért akar éppen uszodába vinni.

— Csak ne legyen pipaszár lába — mondta Bazsóné.

— Ha arra gondolok, hogy már sosem lesz semmi. — Darvasné elengedte a mellét.

— Mit sírtok! — Anikó eltáncolt az öltözők előtt. — Majd akar valaki, mindig akad valaki. — Megállt egy mozdulatban, mert megfogták hátulról.

Borika megfogta Anikó derekát, egy mozdulattal lehúzta a cipzárat a szoknyáján. Kettéhasította Anikót.

Anikó nézte, hogy lehull a szoknyája, aztán kilépett belőle. — Ezt egyszer már megcsináltad. A pultban álltam, és csak akkor vettem észre, amikor... — A lehullott szoknyáját nézte, nevetett.

— Kemény feneked van. — Darvasné elmélázva nézte Anikót.

— Neked is — bölintott Anikó.

— Nem, nem. — Darvasné a fejét rázta.

Borika pimasz, kölyök képével belehajolt Anikó arcába. — Tudod, hogy senkinek sincs olyan, mint neked.

— Emlékeztek az Icára? — kérdezte Bazsóné. — Most a Mignonba került. Annak olyan melle volt...!

— És mit gondolsz, nekem milyen van? — Anikó odalépett Bazsóné elé.

Odafent a vezetőnő leült a férfi asztalához. — Sokan irigyelnek. Pedig ha tudnák, mennyi bajom van ennyi lánnyal!

— A férfi úgy oldalról ránézett. — Vannak köztük rendesek is.

— Hirmanné — bölintott a vezetőnő.

— Például Hirmanné. — Ez úgy hangzott, mintha a végtelenségig tudná sorolni a rendes lányokat.

— Es mit gondolsz, neki milyen melle van? — Borika odalépett Anikó mellé.

— A menedzsere vagy? — kérdezte Bazsóné.

Darvasné belebámult a levegőbe, elmosolyodott. Egyszerre kislányos lett az arca.

— Az az édes, kis feneke.

Odasiklott Anikó fenekéhez, lágy, könnyörgő tekintettel felnézett, mint aki még nem biztos benne, hogy megtűrik.

Bazsóné pedig azt mondta:

— Lássuk a melleket.

— Nem, ezt nem szabad. — Hirmanné maga mellé tette kezét a zsámolyon.

Borika meg, akárcsak parancsot teljesítene, hátul, Anikó nyakánál, lehúzta a cipzárat.

Anikó lehajtotta a fejét, és már kint volt a blúzból. Kissé tétován

állt Bazsóné előtt, leszegett féjjel. Halvány, diadalmas mosoly indult el a szeme sarkából.

— Emeld fel a fejed — mondta Borika —, és egy kicsit húzd ki magad.

Anikó felemelte a fejét, és egy kicsit kihúzta magát.

Borika megérintette Anikó mellét, és Bazsónéra nézett.

Berek Gizi megfogta Anikó jobb mellét, Erszéynesné megfogta a bal mellét.

— Hogy te se maradj le. — Borika Erszéynesnére nézett. — Ki engedte meg neked?

— Hagyd. — Anikó lesütötte a szemét, válla megremegett. Valaki alulról simogatta, csókolta, becézte. Akárcsak egy kellemes fürdőbe került volna.

— Ki engedte meg neked? — Borika rátette a kezét Erszéynesné kezére.

Erszéynesné nem engedte el Anikót. Siránkozni kezdett, hogy őt miért nem hagyják, amikor Berek Gizit hagyják, és arról nem is szólva, hogy Darvasné...!

Hirrmanné a zsámolyon ült. Mindenki irtózatosan messze volt tőle. — Ne tegyétek ezt velem. — Körmével a zsámoly szélét kaparta.

— Vigyétek a zuhanyozóba — mondta Bazsóné.

Berek Gizi rátapadt az egyik mellére, Erszéynesné rátapadt a másik mellére, Darvasné alulról fölfelé a nyakára kúszott, aztán ott maradt mozdulatlanul.

Anikó arcát betöltötte a mosoly. Fölemelte a fejét. Bizonytalanul, mintha attól félné, hogy kiráz valakit a hajából.

Bazsóné egy szakszerű mozdulattal megfogta Anikó mellét.

Erszéynesné azt hitte, hogy megint el akarják kergetni, és még jobban hozzásimult.

Hirrmanné lecsúszott a zsámolyról, Anikó elé lépett. — Várnak rád. Olyan rendes ember... olyan nagyon rendes ember.

Anikó mosolygott.

Darvasné Anikó hátán csúszkált, belebújt a hajába, a fülébe suttogott, majd leszánkázott a két lába közé.

— Én is — mondta egy szemüveges, földrajztanár-külsejű kisaszszony. Anikóhoz ment, és megfogta a fülét.

Bazsóné megismételte:

— Vigyétek a zuhanyozóba.

Borika rávert Anikó nyakára, és úgy hátulról előredűtötte a fejét. Anikó lesütötte a szemét, végignézett a vállán, a mellén, a derekán, elbúcsúzott a vállától, a mellétől, a derekától.

Ketten elkapták a karját, megindultak vele a zuhanyozó felé.

Hirrmanné eljűk ugrott. Valamit kiáltott, de félrelökték. Megrázta a fejét, aztán kóvályogva elindult a menet után.

— Egyszer majdnem kihajítottam — mondta a vezetőnő.

A férfi ránézett, felemelte a konyakospoharát. Két fél konyakot kért, meg két duplát. Meghívta a vezetőnőt. Nem maga miatt, az nem érdekes, de Anikó...

— Már nem is tudom, hogy Anikó mit csinált. Talán az egyik vendéggel szemtelenkedett, de az biztos, hogy nagyon lekaptam.

A férfi kiegyenesedett, valósággal megmerevedett. — Anikó nem szem-

telen. Higgye el, hogy nincs benne semmi ilyesmi. — Ellágyult a hangja. — Talán egy kicsit vad, de az is csak azért, mert még nem foglalkoztak vele eleget. — Kijavította magát. — Nem is, hogy eleget, de kellőképpen. Igen, az a baj, hogy nem foglalkoztak vele kellőképpen.

— Én mindent megteszek, de hát ez mégse nevelőintézet — Megrázta a fejét, és megint csak azt mondta. — Higgye el, nincs könnyű dolgom.

— Egyikünknek sincs könnyű dolga.

Anikó fejére turbánt csavartak. Darvasné a fenekére is törülközőt kötött, aztán egy mozdulattal szétbontotta, ahogy Anikót beállították a zuhany alá.

Beállították a zuhany alá.

— Majd én szabályozom a vizet — mondta a szemüveges kiasszony. Langyos vizet csorgatott Anikóra.

— Le kell mosni — mondta Bazsóné.

Vetközni kezdtek. Berek Gizi és Erszéynesné beugrottak a zuhany alá.

— Bízd rám. — Borika kivette a szappant Erszéynesné kezéből.

— Nem! — Erszéynesné Anikó melléhez kapott. Olyan volt az a mell, mint egy vízipótlólabda.

— Hátul én mosom le!

— A nyaka az enyém!

— A válla!

— A melle!

Egymást taposták a zuhany alatt.

Egy valaki állt csak fölöltözve. Hirmanné. Allt, és nézett, de úgy, mint aki már szólni se tud. Nézte, ahogy fröcskölve, visongva lecsapnak Anikóra, ahogy kitépik egymás kezéből, ahogy Erszéynesné ki akar ugrani a zuhany alól Anikó mellével, de Borika elgáncsolja, és egymásra esnek, a másik melle a szemüveges Klárinál van, az odapozozza Bazsónénak, Bazsóné Berek Gizinek, Berek Gizi...

Hirmanné lekuporodott a zuhany elé.

— Anikó — szólította —, Anikó...

Anikó arca egy eszméletlen mosolyban felszállt a zuhatagból.

— Kihozni valakiből valamit — mondta odafent a férfi. — Türelmemmel, szeretettel —, ez a legtöbb, amit tehetünk.

BÁNYA

(Regényrészlet)

MONOSZLÓY DEZSŐ

— A virág nagy szerelem — idézte Zsuzsa az álmoskönyvből, de az ő hangja is éppúgy sistergett, mint az oxigénpalack.

Mindig nagyon szerettem valamit — ismételtetem magamban. És az angol vécéknek is tudtam örülni. Azoknak, amelyeket a szakács főorvos nem is vett észre. Zsuzsa közösségi tapsolásával is egyetértettem. Azt csináltam, amit lehetett. És egyszer, egyetlenegyszer egyedül is mertem tapsolni. S ez is valami. Bár így utólag már nem is lehet kihámozni a külön jelentőségét, de még így is mindig megmarad az emlékezetemben.

Nyilván mély és hosszantartó álomba zuhantam ezután, mert arra sem emlékeztem, hogy ki ébresztett. Inkább arra, hogy többen is fel akartak ébreszteni, de bár hallottam, hogy szólogatnak, szándékosan nem válaszoltam. Helyesebben nem is szándékosan, hanem mert egyszerűen nem lehetett. Pedig mindent értettem. Azt is, hogy a csilléket rendetlenül hagytam, s hogy ezért bárki lustának gondolhat. De fárasztott már a magyarázkodás, megint mindent előlről kellett volna kezdeni.

Amikor felébredtem, az volt a legkülönösebb, hogy egy időre a bánya is eltűnt. Pontosabban nem is tűnt el, csak fehér lepedőkkel takarták le a szénfalakat, és a tárnába ágyakat toltak. Ez az átalakítás, bár egészen rövid időre szólhatott, most visszamenőleg úgy hatott, mintha kezdettől fogva minden így lett volna. Nem messzire tőlem, az ágyam közelében, mert különös módon én is ágyban feküdtem, egy gurulóasztalka állt, s azon különféle üvegedények és injekciós tűk hevertek. Zsuzsa az ágyam végénél ült, de őt is teljesen megbűvölte ez az átalakulás, mert az előbbi életével szemben teljesen elveszítette az emlézetét, és sem a bábszínházra, sem a cseresznyefára nem akart emlékezni. Később még azt is mondta, hogy azelőtt sohase találkoztunk, s hogy ebben a helyiségben ismerkedtünk össze, ha lehet ezt egyáltalán ismeretségnek nevezni.

— Mikor takarták le a szénfalakat a fehér lepedővel?

Tanácsstalanul nézett rám.

— A csillét is ezzel a gurulóasztalkával cserélték fel, az egész tárnából csak az oxigénpalackot hagyták itt, azt, úgy látszik, nem értek rá becsomagolni.

Zsuzsa hőmérőt dugott a számba, s ebből a mozdulatából arra következtettem, hogy nem hajlandó velem beszélgetni, s bár a nézésében

nem volt semmi elutasító, egész magatartásával megjátszotta az idegent. Talán ezt is a bábszínházban tanulta. Hiszen éppen ő mesélte, hogy ott a színpadon egyszerűen hátat fordítanak egymásnak a bábuk, s akkor az már olyan, mintha nem is állnának újjnyi távolságban egymástól. Többet nem is látják a hátuk mögött állót, a nézőknek kell felkiabálniuk, hogy hol találhatják meg a fondorlatosan elrejtőzködött bábút.

— Olyan az egész, mintha kórházban lennék — fakadtam ki.

— Na, végre — bölintott rá Zsuzsa.

— Csakhogy én tudom, hogy szemfényvesztés az egész, hamarosan újra elindulnak a csillék, bejön a bányamester...

— Már megint kezdi — kiáltott rám, s aggodalmasan a bányamesterre nézett, aki éppen akkor lépett be az átalakított tárnába.

Tekintetemmel a bányászlámpást kerestem a kezében, de csak fehér köpenye világított. Hirtelen nyüszítő csuklás fogott el, s kapkodó szavak keringtek a fejem körül.

— Nem találom a helyem ebben a felfordulásban, átrendezték a bányát — hadonásztam a bányamester orra előtt, aki egészen fölém hajolt, mintha megharapni vagy megcsókolni akarna.

Amennyire csak tudtam, hátrakaptam a fejemet.

— Tőlem fél? — egyenesedett fel a bányamester olyan nyugalommal, amely az előbbi szándékát teljesen eltakarta.

— Nem magától, hanem ettől az álcázott Potemkin-világtól.

— Az más, az ilyesmitől valóban lehet félni.

— Hát akkor miért nem tesznek ellene valamit? Miért takarják el a szénfalakat és a csilléket?

Zsuzsa és a bányamester félrevonultak, s úgy tettek, mintha a szavaimról tanakodnának, közben azonban a gurulóasztalkának látszó csellét igazgatták, biztosan maguk is észrevették, hogy nincs eléggé elkendőzve.

— Egyszóval nem tetszik magának ez a környezet? — jött vissza hozzám a bányamester.

Zsuzsa még mindig a gurulóasztal előtt állt, és csilingelő üvegekkel játszott.

— Nem a tetszésről van szó, én igyekszem beleilleszkedni... Elvégre mindent elkövettem. Amikor azok a pisztolyosok a szobámba jöttek, és kiborították a szekrényemet, összetörték az Odolos üveget, akkor is azt mondtam, ez csak színházi főpróba, valójában még be se jöttek a szobába, nekem nincs skarlátom, azt a cédulát fölös óvatosságból ragasztották az ajtómrá. Sőt már sokakl előbb is, vagy később, ezt most nem tudom pontosan megmondani, amikor megszólalt a TUBARÓZSA, és alligátorok és krokodilok hemzsegték a hangszórókban, én a tatárjárás könyvét olvastam, amelyet Rézkobak is hazafias olvasmánynak minősített. Mit akarnak még?

— Semmit. Azt, hogy megnyugodjon.

— Nem azt akarják. Most, hogy végre eljutottam a bányába, ahol, igaz, elég rosszul működnek a szellőztetőberendezések, és a csillék is egész nap dübörögnek, de mégiscsak elérkeztem valahová, maguk az egészet letakarják, gézzel borítják a szénfalakat, a síneket, kicserélik a csilléket... Napok óta a csákányomat se találom, azt is eldugták valahová.

— Ezen a téren kétségtelenül mulasztás történt — csóválta meg a fejét a bányamester —, utasítom az ápolónővért...

— Zsuzsát — vágtam a szavába, mert bosszantott ez az állandó szemforgatás.

— Kérem, ahogy gondolja, ebben az esetben Zsuzsát utasítom, hogy adja vissza a csákányát. De ha nem vagyok indiszkrét, tulajdonképpen mit akar azzal a csákánnyal csinálni?

A kérdésében gúny, gyanakvás és szemrehányás lapult. Tudtam, hogy a csillékre és valami még ennél fontosabbra céloz, azért igyekeztem mindenre kitérni.

— Természetesen tisztában vagyok velem, hogy mindenekelőtt a tárnában összetorlódott csilléket kell rendbe raknom, és csak ha ezzel végeztem, akkor kezdhetek a fejtéshez. De már ehhez is hozzá kell látnom, mert rengeteg székely fészkel a falak között. Nem a patkányokra gondolok, azokat tudom, hogy nem szabad bántani. A patkányok megérik a veszélyt, s ha bányaomlás lenne...

— Ettől egyelőre nem kell tartani.

— Nem tudom, észrevette-e, milyen hevenyészettek és elhanyagoltak az ácsolatok?

Úgy látszik, ettől a megjegyzésemtől megsértődött, mert Zsuzsával együtt sietve elhagyta a tárnát.

Amikor magamra maradtam, minden erőmet összeszedtem, hogy a szénfalakról lerángassam a lepedőket. Eleinte sehogy sem sikerült, a leszakított lepedők helyére mindig beszivárgott valami fény, s ez újra fehérre rajzolta a szénhegyeket. Csak ha becsuktam a szememet, akkor nyerték vissza eredeti színüket a csillék, sínek és a szénfalak. Később a hamis megvilágítás is megszűnt, már csak fel kellett egyenesednem, mert még mindig az volt az érzésem, hogy fekszem. Először csak apró, tapogatózó mozdulatokat tettem, de legnagyobb megdöbbenésemre azt tapasztaltam, hogy szinte moccani se tudok, egy csille zuhant a mellemre. A bányamester ezt nem vette volna észre? Bizonyára észrevette, csak nem akart említést tenni róla. Alighanem az egész tárnát azért rendezte át, hogy elterelje a figyelmemet a leglényesebb eseményről.

Estig azonban újabb változás történt, nem a csille helyzetével, mert az változatlanul mindig a mellemen feküdt, de a bányamester megdönhözött magát, mert ismét megjelent. Ezúttal többen is kísérték. Egy ősz hajú, magas férfit tessékelt maga előtt.

— Ez a legfőbb bányamester — mondta, mikor a sínek közelébe ért.

— Még nem volt szerencsém — bölintottam fagyosan, és vártam, hogy a csillére terelődik-e a szó.

De valamennyien úgy tettek, mintha nem is látnák. A várakozók háta mögül a régi bányamester furakodott elő.

— Magát nem helyezték át? — intettem feléje.

— Engem? — Csodálkozva nézett rám. — Miért helyeztek volna át? A múltkor is itt jártam, de ön akkor nem vett tudomást rólam.

— Ez különös — jegyeztem meg —, nem szoktam udvariatlan lenni.

A legfőbb bányamester közben engem tapogatózott. A mellemet kopogtatta, ahelyett, hogy leemelte volna róla a csillét.

— Nem látják, hogy nyomja a mellemet ez a csille? — kiáltottam felháborodva.

— Igen, kétségtelenül könnyíteni kell a lélegzésén — állapította meg az ős hajú.

A többiek tisztelettudón bólogattak.

— Ha leveszik rólam ezt a csillét, azonnal hozzákezek a fejtéshez.

— Mindig ilyen jó humora van? — fordult a legfőbb bányamester a többi bányamesterhez.

— Többnyire — felelték egyszerre.

— Ez a láztól van — tette hozzá Zsuzsa, de a bányamesterek rosszszallóan néztek rá, s ő ijedten elhallgatott.

— Mikor lesz a legközelebbi bábszínház-előadás? — kérdeztem Zsuzsától, mert bántott, hogy így elijesztették a beszédétől.

— Nem tudom — dadogta teljesen megzavarodva, és mentegetőzve a legfőbb bányamesterhez fordult. — Tetszik tudni, mindig ilyeneket kérdez.

— Feltehetően azért, mert szereti a bábszínházat. S miért ne szerethetné, annál sokkal nagyobb számárságok is vannak.

Erre mindenki illedelmesen kuncogott, Zsuzsa is, bár ő közben a kötenyét gyűrögette a kezében, s ez cseppet sem illett a vihogásához.

A legfőbb bányamester ezután hozzám fordult, s rettenetes gyorsan több kérdést hadart el.

Bár a szavak megbokrosodtak, egyiket-másikat sikerült utolérnem.

— Hol, mikor, első sebesülés, kórház, operáció, behozták ...

Ennek így nem volt semmi értelme, mégis éreztem, hová akar kiilykadni. Önök tudom, beismerő vallomást várnak tőlem — vágtam a szóáradatba —, sajnos azonban ennek nem tehetek eleget. Egyszerűen nem tudom, mit kellene beismernem. Azt, hogy nem volt skarlátom, már többször elismételtem, az ellen viszont, hogy az ember polimorf csecsemőnek születik, mit tehetünk? Berger ugyan vezeklésre ítélte magát, csakhogy igazságos-e olyasmiért vezekelni, amit nem mi idéztünk elő?

A legfőbb bányamester közben nem hagyta abba a tapogatást és a kopogtatást. Talán Klári leveleit kereste, időnként a többi bányamestert is odahívta, s azokat is biztatta, hogy keressék a zsebeimben. Egy-egy sikertelen kísérlet után jelentőségteljesen összenéztek. Az egyik báméskodó buzgón jegyezgetett. Zsuzsa injekciós tűt készített elő a többiek háta mögött, s azt hitte, hogy nem veszem észre. Egy alkalmas pillanatban a legfőbb bányamester kezébe adta.

— Injekciót csak a bányászszökevényeknek szoktak adni — tiltakoztam.

— Így is van — helyeselt az ős hajú —, nem akarjuk, hogy megszökjön.

— Eszem ágában sincs, hogy megszökjem a bányából, hiszen mozdulni se tudok, ez a csille majdnem szétlapítja a mellemet.

— Ezen is mindjárt segít a professzor úr — jelentette ki az újra előkerült régi bányamester, mintha csak azt akarta volna velem elhitetni, hogy ismét az érettségibizottság előtt állok.

Kedvetlenül végigmértem, s nem is akartam válaszra méltatni, de nem tudtam magamba fojtani a keserűséget.

— Egyszóval, még mindig ragaszkodnak hozzá, hogy elmondjam az egész életemet? Nem értik, hogy az ember nem tudja elmondani a saját életét? Mindjárt a születéssel baj van. Senki se tud a saját

születéséről. Később persze mindig felbukkan valami vándorárus, aki ezt meg azt meséli, de miért kell éppen az ő fecsegését elfogadni, a megszületés tényét még senki se mondta el. Erről természetesen én sem akarok beszélni, mert akkor mindjárt úgy érzem, hogy koporsóban fekszem, s azon a nemlétezésen tűnődöm, amelyet a saját létezésemmel kell legyőzőnöm.

— Ebben van valami ráció — hangzott a bányafolyosó távolából.

A bányamesterek és Zsuzsa arrafelé vonultak, s figyelembe se vették, hogy hozzájuk beszélek.

— És Bendéről sem tehetek — kiabáltam utánuk —, az ember születése körül lebeg valami tisztátalan meleg, ez biztosan konstrukciós hiba, hiányoznak a megfelelő szigetelések. Ha akkor nem mosolyognak olyan feketén azok az almák, nem is nézek talán az ágak felé, Bende se szorítja meg a kezemet, és nem biztat olyanra . . .

De mire is biztatott Bende? Biztathatott-e olyanra, ami nem tartozik az élethez? S emiatt szégyenkeztem annyi éven keresztül. Bende is biztos szégyenkezett, pedig őt elsőnek választották be a futballcsapatba. At kell értékelni annak az estének a hangulatát azzá, amilyen valóban volt. A füben a születés melege gőzölgött, a mama is a közeli lökben feküdt kitakart keblekkel, s mi ikrek voltunk Bendével. Egy ostoros óriás elől egymásba csimpaszkodtunk, cserebogarak szálltak a levegőben, s a fák kérge tele volt gyantával.

A gyantaszag az egész tárnát betöltötte. Megelégedetten tapasztaltam, hogy a fehér lepedők eltűntek a falakról, s valahogy a csille alól is kiszabadultam, most már ismét szabadon járhattam ide-oda a sínek mentén. Csodálkozva emlékeztem vissza a bányamesterek fontoskodására. Valamennyien úgy viselkedtek, mintha még egyiküknek sem gombolták volna ki a sliccét. Olyan komoly arcot vágtak, mintha semmi szégyen sem kötne össze egymással. De ez csapda is lehetett. Azt akarták, hogy helyettük is elmondjak egyet-mást, amiről ők nem szívesen beszélnek. Zsuzsa is gondolkodás nélkül letagadta a bábszínházat. Nekem kellett vállalnom, pedig ezzel könnyen fel is sülhettem volna, ha a fő bányamester részletek után érdeklődik. Az egész előadásról ugyanis nem tudtam többet, csak amennyit Zsuzsa elmondott. Legfeljebb még a cintányérokot és a törpét említhettem volna, ami már az előadás végét jelezte. Mindennek utána kell nézni, határozottam el magam. S minél gyorsabban. Valami sürgetett. Két kézre fogtam a csákányt, és a falak felé sújtottam.

Kétségtelen, hogy az érettségi tantárgyakból nem készültem elég gondosan. De ez nemcsak az én hibám. Különösen a történelem kevert össze bennem mindent. Törökökre és nem törökökre osztotta a világot, akiknek egymással harcolniuk, győzniük és veszteniük kell. Ezt a feszültséget nem én találtam ki, s ez elvonta a figyelmemet a szégyenről és a szenvedésről, amely, függetlenül a csaták kimenetelétől, valamennyiünket összekötött. Igaz, ezen Csang-csi megpróbált segíteni a maga pillangómeséjével, de ez se szabadított fel, mert úgy látszik, túlságosan a saját létezésem tudatához voltam horgonyozva, s ezeket a láncokat nem tudtam felszakítani. Csak ahhoz tudtam hű lenni, ami az élethez tartozott, vagyis leginkább a halálhoz, a mamához, Gajdoshoz, Irma asszonyhoz, Riához. Csang-csi pillangója túlrepült ezen a nemléten, de én Gajdos puskája elé ugrottam, a mama sírjához is

elvittem Géza bácsi koszorúját, és Riának is szerettem volna emléktáblát csináltatni. De mit magyarázott meg mindez az igyekezet? Az élet így is kaotikus maradt, legfőljebb a vállalása volt egyértelmű, végigcsináltam úgy, ahogy a lehetőségek adták. Mit tehettem volna még egyebet? Kereshettem volna a végső megértést. Választhattam volna a végső menekülést. De úgy látszik, ezek a lehetőségek kívül estek a saját tulajdonságaim határain. A végső megértés gondolatába annyi végtelen keveredett, hogy ez elriasztott, a végső menekülés meg mindjárt ezzel a végtelennel kezdődött. Ha állandóan ezen törtem volna a fejemet, nem kerteszkedhettem volna, nem építhettem volna falakat, és a doki kórházába se juthattam volna el, ahol a koponyaékelés akkor is konkrét feladat volt, ha idő hiányában nem is fejezhettem be a kísérleteket. Bizonyára Berger is azért hajtogatta annyiszor a saját polimorf csecsemőjét, mert rájött, hogy nem lehet állandóan a szenvedés gondolatába merülni, az ember állati énje egy csomó földi szármásra kíváncsi, olyasfélékre is, amikben szegény és szépség keveredik. A bányamesterek viselkedéséből ezt nehéz kiolvasni. Kis Sándor is leginkább úgy tett, mintha csak a falakra lenne kíváncsi. Amikor Ilonáról beszéltem neki, az is untatta. Érdekes, hogy ő soha semmit sem mondott magáról. Legfeljebb a véleményét tudatta, de olyankor is gondosan ügyelt arra, hogy ez a vélemény összhangban álljon azzal az eszménnyel, amelyet képviselt. Kétkedést és irigységet éreztem Kis Sándorral szemben. Irigyeltem tőle azt a feleletet, amely esetleg mindenre választ ad, egy eszményt, amely mindent kitölthet. De kétségbe is voltam ennek a lehetőségét. A saját kusza, kétkedő, tépelődő éveimre gondoltam. Ezt a hangulatot közelebb éreztem ahhoz a polimorf csecsemőhöz, aki semmit sem ért, és minden szeretne lenni.

A csákányütések egyáltalán nem fárasztottak, pedig egyre több szén gyűlt körém. A lapátot kerestem, úgy taksáltam, az összegyűlt halomból két csillét is meg tudok rakni. A lapátnyel helyett azonban csak a nyanya langyos tenyerét szorongattam.

— Mióta fogom a kezét? — kérdeztem tőle olyan belenyugvással, amelyben már feloldódott az undor.

— Régen, már órák óta — fogatlan szájából lassan törtek elő a szavak, s ezért úgy hangzottak, mintha közben még sok minden mást is mondott volna.

— Miért nem akar Bálint ölébe ülni? — szoltam rá szemrehányón, hogy valahogy kiszabadítsam kezem a tenyeréből, s megmarkolhassam a lapátot.

— Azért, mert szégyellem magam — selypítette.

— Szégyelli magát? — támadtam rá. — És a nyolc gyerekét nem szégyelli?

— Éppen azok miatt szégyellem magam, azok miatt nem akarok Bálint ölébe ülni. Egy nyanyához már nem illik az ilyesmi, egy nyanyának a gyerekeivel kell törődnie.

— Persze, hogy Rézkobakok legyenek... És maga semmit se tesz ez ellen, csak egész nap sopánkodik, meg zsörtölődik, aztán ajnározza őket. Inkább ezért szégyellhetné magát. Tudja, hányszor fogtam be a füleimet, amikor a cunculi-munculi gyerekeivel veszekedett, akik nem tudják megcsinálni a számtanpéldájukat? Hát miért nem segített nekik? Megmondjam?

— Minek mondja meg, hiszen én is tudom.

— Na, látja, egyszerűen beismeri, hogy maga se tudta azokat a példákat megoldani, azért veszekedett velük. A saját butaságát szidta, de arra volt bátorsága, hogy gyerekeket szüljön.

— De hát mit kellett volna csinálnom?

— Mit kellett volna csinálnia? Ez a legegyszerűbb másoktól kérdezősködni. Most, amikor már egy foga sincs, hát hogy segítek én magának?

— Nem kell segítenie, az életnek az a sora, hogy az ember beletörődjön. Bálint is bele fog törődni, s akkor majd semmi se zavar, hiszen ő olyan derék, jó ember...

— Mibe fog beletörődni?

— Abba, hogy nyanya lettem, s a nyanyák már másképp szeretnek, sokkal jobban és komolyabban, az egész életükkel, s az nem fér bele egy ölelésbe.

— Látja, már megint számárságokat beszél összevissza. Csak azért, hogy elterelje a figyelmet a gyerekeiről, akikről, vegye tudomásul, megvan a véleményem. Ha tudni akarja, az életben csak abban van valami öröm, amiért nem kell megfizetni sem érzéssel, sem pénzzel, semmivel, érti?

— Nem értem.

— Persze hogy nem érti, mert már nemcsak fogatlan, hanem süket is. De én majd a fülébe kiabálok. Volt egy titkárnóm, a neve nem fontos. Két évig ő volt a szeretóm. Ha vele voltam, az éppolyan kötetlen érzés volt, mint amikor az ember a vacsoráját fogyasztja, vagy ahogy sétálni indul. Nem kellett semmiről se beszélni. Se szerelemről se gyerekekről. Ráértünk arra figyelni, amit éreztünk. A többi nő nem ér semmit. Azokért oda kellett adnom magam, Irma asszonyért a fiatalságot és a virágokat, és mit kaptam helyébe? Egy nyavalyás kék öltönyt. Ráért aggódni kellett, hogy rá ne essen a bomba, mégis ráesett. Kláriért, hogy ne másszon át a kínai falon. Mit gondol, hogy hálálta meg? Szemembe világított a lámpájával a rendőrségen. Kis híja, hogy meg nem vakultam. Érti már?

Konokul rázta a fejét.

— Szóval nem akarja megérteni?

— Maga se érti, azért beszél róla.

— Mit nem értek?

— Azt nem érti, hogy bár azért a titkárnőért semmit se kellett adnia, s látszólag ő volt az egyetlen, aki azokat az érzéseket mindentől függetlenül felkeltette magában, s úgy érezte mintha jó vacsorát enne, vagy sétálni indulna, hogy éppen ez a nő adott magának legkevesebbet, s hogy még az is többet adott, aki elárulta.

— Ezt honnan veszi?

— Kiéreztem a felháborodásából.

Még mindig a langyos tenyerét éreztem, amely békítően és ellenségesen szorongatott. Szerettem volna kitépni kezemet a szorításából, de attól féltem, hogy ő az erősebb. Mivel tehetetlenségre kényszerültem, legalább szavakkal akartam a fizikai kényszer alól szabadulni.

— Ha akarja, hogy mindennel kipakoljak, én megteszem, de ezt egyedül a maga csökönysége hozta ki belőlem.

Csöppet sem szeppentette meg a fenyegetésem, állhatatosan ült, és

felém fordította ráncos arcát. Ettől mintha pókhálók ragadtak volna a szememre, és valami nedvességet is éreztem a szálak között. Ez a szén közül csöppenhetett oda. Elengedtem a csákányomat, és megtöröltem az arcom.

— En nem azért vagyok olyan türelmes magához, mert Bálint jó volt hozzám, hanem azért, mert maga arra az alapvető szerencsétlenségre hasonlít, ami legközelebb van a tisztasághoz. Az ilyen embereknek van egy pillanatuk, de csak egyetlenegy, amikor fel akarnak mászni a cseresznyefára, de még a cseresznyékért se nyúlhatnak, az ág letörik. Én is ismertem egy ilyen lányt, Zsuzsának hívták, az is kitörte a fogát. Persze ő akkor még gyerekeket se szült, hiszen mondtam, hogy nem érte el a cseresznyéket, magának meg már nyolc leendő Rézkobakja van, mégis rá hasonlít.

— Hogy hasonlíthatnék rá? — tapogatta a tenyeremet a nyanya.

— Ezt nem tudom megmagyarázni, talán azért, mert maga már annyira túl van mindenén, amennyire Zsuzsa az egész élet előtt állt. Talán ez köti össze magukat. Ebben a különbségben halhatatlanságot érzek. Maguk ketten már nem tudnak becsapni engem, Zsuzsa sem. Hiszen ő megfejté nekem a tehenet. Maga meg már senkinek sem akarja megfejni, hanem itt ül velem szemben az egész életével és a langyos tenyerével, amellyel leendő Rézkobakjainak borogatja a begyulladt manduláit, és piszkos pelenkáit, mossa, magát az élet annyi trágyával vette körül, hogy cseresznye nő a selypítő szájából vagy virág, vagy nem tudom micsoda... Maga előtt azt se szégyeltem, hogy bűdös vagyok.

Ez az utolsó vallomás úgy esett ki belőlem, mint egy rettenetes kellemetlen kavics, amely a lábujjaim közé szorult. Persze, hiszen a szagok is a polimorf csecsemő bölcsője körül gőzölögnek, aztán az ember úgy tesz, mintha ezt el is felejtette volna, elegáns tervrajzokat készít az angol véccéről, és említést se tesz róla, hogy időnként ő maga is rajta trónol.

— Hallatlan, hogy az embernek olykor áporodott és ronda illata van — kiáltottam a nyanyára, és kirántottam kezem a tenyeréből —, azt hiszi, nem vettem észre, hogyan szaglászta a bányamesterek az előbb itt a tárnában? A szellőztetőberendezésről suttoztak egymás között, de valójában az én szagomról volt szó.

Felszabaduló kezem irányába pillantottam, s dermedten láttam, hogy a nyanya helyett Tündérrózsa ül velem szemben. Éppen neki vallottam erről, de ő időt sem adott a mentegetőzésre.

— Örülök, hogy ezt elmondta. Kár, hogy ott a mólón nem beszélt erről. Akkor nekem kellett meghökkentenem magát. Pedig csak a saját undoromon akartam átlépni. Maga közben folyton virágokról fecsegett, de a virágoknak csak szára meg szirma van, azok nem vizelnek, azok...

— Hagyja abba, azonnal hagyja abba. Tündérrózsa nem beszélhet így.

— Na, látja. Csak magának akartam segíteni. Hogy végre ne lásson Tündérrózsának, de magán nem lehetett segíteni. Maga nem akart velem együtt megszégyenülni, nem akarta feloldani a szégyenemet, most meg gyáván a maga külön szégyenéről beszél, ahelyett, hogy azt emlegetné, ami bennünket összeköt.

- A nyanyával beszéltem, nem magával.
- A nyanya itt se volt. A nyanya a villa teraszán horgol, senki más nem hallotta, csak mi ketten.
- A hadnagynak sem árulta el?
- Nem, annak erről nem beszélhettem, vele ugyanis nem azon a mólón találkoztam, amelyiken magával. Vele a szerelem mólóján találkoztam, magával meg az élet megértésének a mólóján vitatkoztunk.
- Ez lehetetlen. Én a szerelem mólóján álltam.
- Hát akkor magára vessen. Egy kertészsegéd mit mászkál a szerelem mólóján?
- Már megint durva és fölényes volt a hangja, és féltem, hogy ott hagy egyedül a tárnában.
- Nem segítene belapátolni ezt a szenet a csillékbe?
- Elment az esze? — Megvetően végigmért. — Még sohase lapátoltam szenet.
- És Máriával mi lett? — szóltam utána, mert láttam, hogy gőgös fejtartással elindul a löszerekkel végződő folyosó felé.
- Férjhez ment, és gyerekeket szül.
- Maga is férjhez ment?
- Nem... Az a hadnagy elesett a fronton. — Lebiggyesztette a száját. — Pedig olyan szépen tudta a díszlépést.
- Örüljön neki, hogy így történt. Később talán lúdtalpat kap, és elhízik, akkor már nehezebben megy a díszlépés.
- Gondolja? — Ingerkedve hátrafordult. — Elvonulna előttem úgy, ahogy ő?... Az rém izgalmas volt. Amikor meghalt, néha magam is megpróbáltam. Kidülsztettem a mellemet, de mindig eltévesztettem a lépést.
- Szívesen megtenném, de úgy már senki se tud elvonulni maga előtt, mint ő.
- Igaza van. Nem lehet őt utánozni... Egyszer egy előkelő étteremben vacsoráztunk, s minden előzmény nélkül előrántotta a revolverét. Aztán odalépett az asztalokhoz, és ráparancsolt a nőkre, hogy tegyék a földre a retiküljüket. Mindenki engedelmeskedett. A férfiak mukkanni se mertek, és ez olyan kacagtató volt.
- Nagyon jó, hogy nem jött vissza a frontról. Ezt a mutatványt se tudta volna megismételni.
- Dehogynem. Ha akarta volna, bármikor megismételi.
- Igen, de csak azért, mert nem jött vissza a frontról. Ha visszajön, az más...
- Lehet... Persze, az a konflisos história is mulatságos volt. Konflissal mentünk haza, s ő még mindig a kezében tartotta a revolverét. Az öreg kocsis ide-oda ugrált a bakon, hol az egyik, hol a másik oldalra húzódott, azt hitte, hogy éppen az ő fenekébe akarunk lőni.
- Rengeteg mulatságos dolog van az életben — jelentettem ki.
- Nincs sok, csak ennyi. Azután már sohasem tudtam nevetni.
- Újra szigorúvá és megközelíthetlenné vált az arca. Szája elkeskenyedett, s elindult a löszeres ládák felé. Vártam, hogy ha majd rájön a zsákutcára, visszafordul, de nem jött vissza. Alighanem olyan kijáratra talált, amelyet én eddig nem vettem észre.
- Én is elindultam ellenkező irányba a sínek mentén. Kerestem a száraz helyeket, hogy ne csúszsam el. A karbidlámpám fénye azonban

gyakran becsapott, néha a víztócsákat is tompa lilára festette, csak amikor már ráléptem ormótlan csizmaímmal, akkor hallottam a loccsanást. Nagyon sokáig meneteltem így, majdnem egyenletes lépésben, már amennyire ezt az állandóan változó felszín, s az élém hulló szénbuckák engedték.

Az egyik fordulóban egészen a falhoz szorulva Bergert vettem észre. A patkányokat etette a tenyeréből.

— Ügye, milyen szépek? Csodálatos szemük van, szebb, mint a nyulaknak — kacsintott rám, s még annyi fáradságot se vett, hogy üdvözljön.

— Magának még jobban megnőtt a szakála, azóta, hogy ...

— Mióta? — A szakállába túrt, amelyen patkányok szaladgáltak ide-oda. — Ja, a fogházra gondol? Ez csak álszakáll.

— Álszakáll?

— Mit csodálkozik? Amikor magát a szabadulása előtt az egyik smasszer megnyírta, összegyűjtöttem a szőrszárait, s az enyémekekhez ragasztottam. Most már úgy viskietnek, mintha mind a sajátom lenne.

— És nem fél a patkányoktól?

— A patkányoktól nem, csak az emberektől. A patkányok szelídek. Nem látja?

— Tőlem is fél?

— Mindenkitől.

— Csakhogy így nem lehet élni.

— Ellenkezőleg, csak így lehet élni, hogy az ember egyedül magára gondol.

— Ha mindenki magára gondolna, nem lehetne élni. Ki gondoskodik a bánya világításáról?

— Sötétben is lehet gondolkozni.

— És a szelóztetőberendezés, a patkányoknak juttatott élelem, az honnan kerülne elő?

— Mindig akadnak olyan szerencsétlenek, akik erről gondoskodnak, mert teljességgel hiányzik belőlük minden képesség, hogy önmagukon gondolkozzanak.

— Nem váltak be a jóslatai — mondtam, mert még mindig nehezteltem rá az érettségi miatt, amelyen pedellusként közreműködött.

— Nem tudom, miről beszél, eddig még sohase foglalkoztam jóslással.

— Maga azt állította, hogy mindenki ott folytatja, ahol abbahagyta. Nézzen meg engem.

Futólag rám pillantott.

— Semmi változást nem látok, legfeljebb annyit, hogy, ha jól emlékszem, a fogházban sántított. Bár ez igazán lényegtelen különbség.

Most én lepődtem meg. Valóban, amióta a bányába jöttem, járás közben nem éreztem semmi merevséget.

— Bevallom, nem tudom, ez hogy történt. Azelőtt mindig sántítottam, helyesebben azóta, hogy Rézkobak belém lőtt.

— Annak idején ezt is másképp mesélte.

— Lehet, hogy másképp meséltem, de most már pontosan emlékszem rá.

— Az ember semmire sem emlékszik pontosan. Én éppen azzal

figyelve, hogy egy-két régebbi pillanatot megállítsak. De jóformán sohase sikerül.

— Ebben nekem, úgy látszik, több szerencsém van. Az elmúlt hónapokban több csillérem való szívet fejtettem ki a falakból.

— Semmit se fejtett ki — rázta felém a szakállát Berger, s erre a mozdulatra a patkányok is szétugrottak. — A maga egész munkája szemfényvesztés. Az ilyesmihez sokkal több türelem és főleg mozdulatlanlanság kell. Maga a csákányával vagdalkozik, s mindent tönkretesz. Olyan lármát csap, hogy szétfutnak a gondolatok.

— És maga mit csinál?

— Figyelek. Napokig, hetekig, hónapokig, egészen addig, amíg már semmire se gondolok. Aztán nagy sokára megjelenik előttem egy fa. Ezt a fát már láttam egyszer. Persze csak futólag. Valakivel álltam alatta, de akkor beszélgettünk, s nem volt időm szemügyre venni. Pedig ott állt pontosan a közelemben, minden oldalával, minden ágával, levelével. És én mit tudok erről a fáról?

— Miért olyan fontos az a fa? Bizonyára az a fontos, amiről alatta beszélgettek.

— Természetesen, az a fontos, de a fa nélkül mire megyek? A szavakat ugyanis már elfelejtettem.

— Én nem felejtettem el, én éppen azokra emlékszem, s a fához semmi közöm.

— Tulajdonképpen sajnálom magát. Bizonyos dolgokban igen nehézfű, s erre a bányamunkára egyáltalán nem alkalmas. Nem is tudom, hogy került ide.

— Könnyen kielégíthetem a kíváncsiságát. Bármikor elmondhatom.

Berger nem szólt semmit, ismét a patkányokat etette.

— Nem kíváncsi rá?

Megrázta a fejét.

— Akkor is elmondom. Egy fekete-fehér lépcsőn haladtam lefelé, helyesebben valami kád is volt, de az még előtte. Abban megbotlottam...

— Ezt nem értem. A kád vagy a lépcsők voltak előbb?

— Egyszerre volt mind a kettő. És egy fal is. Egy hosszú, fehérre meszelt fal, ki volt rá írva, hogy mütő, de én tudtam, hogy belül János bácsi lakik, és ezért be is kopogtattam az ablakon. De csak rezdászólók és neonreklámok integettek vissza meg a bányamester, aki egy nagy szénhalom tetején ült.

— Azt hittem, arról az útról fog beszélni, amelyik a bányába vezet.

— Arról beszéltem.

— Érdekes, én egészen más úton érkeztem ide.

— Lehet, hogy van többféle út is.

— Bizonyára... Én mindenesetre rögtön a rövidebb utat választottam, s már akkor elindultam, amikor magát kiengedték a cellából.

— Csak nem mászott át a falakon?

— Erre nem volt semmi szükség. Mindössze egy körülcsempézett fekete üregbe kellett néznom, talán még emlékszik rá. Ez az üreg aztán mindennap egy centiméterrel kitágult...

— És?

— És azon a kitágult résen leereszkedtem egyenesen ide a bányába. Csak a szenvedéssel volt egy kis baj, nem akart utánam jönni, ezért

kénytelen voltam otthagyni a cellában. Eleinte zavart a magány, de amióta ráakadtam ezekre a patkányokra, már nem vagyunk egyedül.

— És a szenvedéssel mi lett? Azzal már nem törődik?

— Dehogynem. Próbáltam felidézni, de nem sikerült.

— Miért ne sikerülne. Gondoljon a sakk-készletre és a poroszlóra.

— Erre hiába gondolok. Még kézzelfoghatóbb dolgoknál is csütörtököt mond az igyekezetem. Azzal a fával se boldogulok.

— Mi köze ennek a fához?

— Nézze, maga is már sokszor mondta azt, hogy jó reggelt, anélkül, hogy akár a jóra, akár a reggelre gondolt volna. Hát most próbálja felidézni azt a számtalan sok, egymástól semmiben sem különböző jó reggeltjét.

— Ilyesmivel nem is fárasztom magam.

— Pedig csak így lehet megállítani a pillanatot. Az alatt a fa alatt például én is mondtam valakinek, hogy jó reggelt. Rengeteg fájdalom volt abban a kívánságban. Próbálok felidézni azt a fát, mert nélküle csak egy közönséges jó reggelt lesz az egészből. A növényeknek jobb az emlékezetük, mint az embereknek. Tudja, miért? Mert egy helyben maradnak.

— Eszerint most állítsam meg azokat a tárgyakat, amelyek mellett annak idején elszaladtam, a falakat, a házakat, az életnek azokat a külső kulisszáit, amelyekre semmi szükségem nem volt.

— Igen. Pontosan így van. Akkor ugyanis az azokból áradó fény- és árnyékhatások felszívódtak a gondolatokba és a cselekedetekbe, így nem is volt szükség megállítani és megtekinteni őket. Valamilyen formában úgyis éltek. Azóta azonban mi lett a tetteikkel és a gondolatokkal? Ha egyetlenegy is fel akarunk támasztani közülük, szükségünk van az őket éltető kulisszákra. Itt van például a cellánk ablaka. Emlékszik rá?

— Nem.

— Na, látja. És akkor hogy akar kinézni rajta? Mondjuk, le az udvarra? Arra, amelyiknek a sarkában ott állt a bitófa.

— Maga le tud nézni az udvarra?

— Én se tudok lenézni, csakhogy ez az ablakból következik, nem a hiányos emlékezetemből. Az az ablak ugyanis igen magasan volt, egy rézsút felfelé emelkedő vastag párkány vezetett hozzá. Erre ugyan két szék segítségével, ha a poroszló éppen nem figyelt, fel lehetett kapaszkodni, csakhogy akkor se lehetett kilátni rajta, nemcsak a vasrácsok miatt, hanem azért sem, mert tejüveggel volt befedve. Így volt?

Felelet helyett a tárna mennyezete felé fordítottam a fejemet, mert úgy éreztem, hogy az ablakhoz vezető párkányba csimpaszkodom, még a vastag porréteget is súroltam a tenyeremmel, s ez a bizonytalan mozdulat vonalakat vájt a felületén.

— Na, lenézett az udvarra? — kérdezte Berger gúnyosan.

— Igen. Lenéztem, és valóban nem látni semmit.

— Remélem érti már, hogy nekem van igazam. Most lenézett valahová, ahol nem látni semmit, de éppen ezáltal azt a nem látást vette észre, amely minket körülvelt. E nélkül hogy akar visszamenni abba a cellába? Hiszen a mindennapunkhoz ez is hozzátartozott.

— Nem akarok visszamenni a cellába.

— Jó. Hát akkor menjen vissza akárhová. A tárgyak nélkül nem megy semmire. Maga valamilyen építési hivatalban dolgozott, ugye?

— Igen.

— Ha jól emlékszem, falakat építettek. De hát milyen színű volt az íróasztala? Egy-két mondata bizonyára abban is megkapaszkodott. Talán tintás volt az egyik sarka, és a könyöke kissé lekoptatta a felületét.

— Akkoriban grafikonokon gondolkoztam.

— Jó. Akkoriban. De most próbáljon grafikonokon gondolkozni az íróasztala nélkül. Milyen színű volt?

— Barna vagy fekete.

— Ez egyáltalán nem mindegy. Ha most visszamenőleg jó reggeltet akar mondani annak az asztalnak, tudnia kell a színét.

Egyre jobban kimerített Berger meddő okoskodása, de a tárgyak képzetétől nem tudtam szabadulni. Berger feje felett szédítő magasságban Zsuzsa lóbálta a lábát, az internátus gyümölcsöskertjének a kerítésén. Kötényéből egy kis ólomtárgy kandikált ki. Egy játék húsórló. Egyik darabja, talán éppen a tekerőkereke hiányzott. Zsuzsa kincsként mutogatta, s ez bosszantott, mert én a tücskök színén gondolkoztam, a játék húsórló azonban a tücskökhöz is tartozott, bár szavak és értelem nélkül.

— Az életben van valami jó is — hebegtem, mert elkápráztatott az a kis húsórló.

Elég volt az emlékezetem szinte öntudatlan sarkával hozzáérni, s egyszerre minden irányból képek tódultak felém. Láttam a konviktusi folyosót, amelynek bántó élességgel kongtak a kövei, ha az ember egyedül ment végig rajtuk, hidegség áradt a falakból, s ebben a hűvösségben lekvárszag lebegett, annak az egyforma kockákra vágott lekvárnak a szaga, amelyet tízóraitra kaptunk. Siető reverendák suhantak a légáramlatban, latin szavak koccantak egymáshoz, egy hangosan kimondott *laudetur* és egy magunkban dédelgetett *ave Caesar morituri te salutant*. A konviktus részint a Forum-Romanumon, részint egy kriptákkal beépített temetőben helyezkedett el. Ide rejtettük a tintafoltos füzeteket, meg nem oldott számtanpéldákkal s egyéb sietős feljegyzésekkel, olyanokkal is, amelyeket magunk se értettünk, mert egyszerre szóltak a folyosókról, a Forum Romanumról s a gyümölcsöskert kerítéséről, amelyen Zsuzsa ült, és az a játék húsórló kandikált ki a kötényéből.

Berger láthatóan jobban örült a patkányok falánkságának, mint az én kijelentéseimnek. Fáradhatatlanul dobálta a piskótadarabokat a kövér állatok elé, s azt se bánta, ha a kezéből kapják ki.

— Az életben van valami jó is — ismételtem, de ezek a szavak már nem tartoztak az előbbi látomáshoz, s az öröm is kipárolgott belőlük.

— Ne mondja, és mi? — fordult felém Berger éppen akkor, amikor már elfelejtettem a magyarázatot.

— Nem tudom... Talán az, hogy vagyunk — kapaszkodtam Zsuzsa megokolásába.

— Es főleg az, hogy aztán nem leszünk, mintha sohase lettünk volna — tette hozzá Berger.

— Az előbb a börtöncella ablakáról beszélt. Én néha felkapaszkodtam a párkányra, s nyújtózkodó ujjaim nyomot hagytak a porban.

— Ezzel ne áltassa magát. Bizonyos időközökben a börtönben is kitakarítanak, s azokat a nyomokat is eltüntetik.

— Vannak más nyomai is, hogy itt jártunk. Esetleg maradandóbbak.

— Igen. Meghíznak a patkányok — biccentett Berger.

— És abban nem hisz, hogy a gondolatok öröklődnek?

— Dehogyanisnem. Hiszen éppen ez a polimorf csecsemő titka. Már megmételezve, atavisztikus emlékekkel jön a világra.

— Na, látja. Hát akkor miért nem vigyáz a gondolataira?

Megrökönyödve nézett rám. Nyakát a szakálla ügyis eltakarta, de most a feje színte a mellére süppedt.

— Engem nincs joga vádolni — kiabálta. — Én meg tudtam őrizni a saját egyedülvalóságomat, nem bocsátkoztam beláthatatlan kockázatokba.

— Én se.

— Akkor meg mit prédikál?

— De talán megtehettem volna. Az előbb láttam egy parányi húsörülőt, s ennek a fényében egy sereg dolog másodrendűvé változott. Talán mégiscsak abban a húsörülőben van a halhatatlanság. Nem gondolja?

— És erre itt a bányában jött rá? Nem mondom jókor.

— Ha a sínek a felszínig vezetnek, akkor minden felismerésnek van jelentősége.

— Van magában valami megható.

— Nem akarom, hogy sajnáljon.

— Ki beszél sajnálatról? — Gyulladáros szemében most nem volt semmi gúny. — Miért akarnék én segíteni magán? Hiszen úgysem lehet senkin sem segíteni. Mindössze azt mondtam, hogy van magában valami megható, amikor azt hiszi, hogy az élet amolyan kincskereső foglalkozás. Amennyire emlékszem rá, mindig ezt csinálta. Kincseket keresett... Már az iskolában is. Meg ott a kertészetben, ahol a virágok körül bűvészkedett — fuldokló kuncogásban tört ki —, szegény szerencsétlen flótás...

— Mit röhög? Inkább kergesse el a patkányokat, mert undorodom magától.

— Hiába kergetném, úgyse mennek el. De magán, ne haragudjék, kénytelen vagyok mulatni. Hiszen még azt sem értette meg, hogy az élet nem a kincskeresés, hanem a kincsvetés folyamata.

— Ez is csak a kincsek létezését bizonyítja.

— Csakhogy a tulajdonjoggal van baj. Az nem a magáé, hanem az életé. Tudja, mi maga? Maga csak az élet lyukas zsebe, amelyen ez a rendkívül szórakoztató kincsvetés játék folyik.

Két bányászlámpás fénye villant a mondatába, s ettől az új világosságtól a fejünk felett csüngő széndarabok is életre keltek. A régi bányamester és Zsuzsa állt meg Berger háta mögött.

— Na, hogy vagyunk? — kérdezte tőlem a bányamester.

— Jól — felelte helyettem Berger —, éppen bűvészkedünk. Cseresznyét dobunk a cilinderbe, és Tündérrózsát húzunk elő.

— Nem nyulat? — kíváncsiskodott Zsuzsa.

— Nyulat vagy Tündérrózsát — hagyta rá Berger —, nem ezen van a hangsúly, hanem a változáson. Ez a meglepetés.

— Igen — helyeselt Zsuzsa, mintha csak a bábszínház előadásán ülne.

— Pedig ez elég együgyű mutatvány, és csodálkozom a nézők türelmén — csóválta a szakállát Berger —, azt hiszem, már ideje lenne megfordítani a játékot s új meglepetéssel huzakodni elő.

— Például milyennel? — kérdezte a bányamester.

— Milyennel? Hát például azzal, hogy beteszünk a cylinderbe egy cseresznyét — kezével a patkányok feje felett hadonászott —, hókuszpókusz, eddig érthető? — fordult Zsuzsához.

— Igen — mondta Zsuzsa, s kíváncsiság égett a tekintetében.

— Hókuszpókusz, és mit húzunk elő?

— Egy nyulat — kiáltotta Zsuzsa.

— Egy elefántot — dörmögte a bányamester.

— Nem — tiltakozott Berger —, hanem egy cseresznyét. Hát nem meglepő? Ez a mutatvány egyszerűen forradalmasíthatja a mágiát. A cseresznye cseresznye marad, s ezt bizonyíthatóan mindenkinek az orra elé dugjuk.

Megfigyeltem, hogy senki se szórakozik Berger mutatványán, s magam is elszomorodtam. Berger mutatványából hiányzik a remény kategóriája.

— Mi öröme van abban a cseresznyében, amelyről semmi újat nem tudott meg a bűvészkedés közben? — szóltam bele a beszélgetésbe én is.

— Nem értem, miért akar minden tevékenységben örömet keresni. En nem az örömről, hanem a megismerésről beszéltem. Egyszerűen arról volt szó, s ebből állt a mutatvány, felismertem, hogy a cseresznye cseresznye. Tehát se nem nyúl, se nem elefánt. Gyöngébbek kedvéért azért még azt is megjegyezhetném, hogy a varázslat azért megtörtént. Csak még jóval a mutatvány előtt.

— Mi semmit se vettünk észre — vetette ellen Zsuzsa.

— Kár — sajnálkozott Berger —, pedig már a mutatvány előtt az elefánt elefánttá, a cseresznye pedig cseresznyévé változott. Nekünk már csak aközött kellett választani, hogy melyiket dugjuk a cylinderbe.

A bányamester közben az ácsolatokat vizsgálgatta.

— Nem tetszenek nekem ezek a patkányok. Egyiknek-másiknak égnek mered a farka, s úgy tesznek, mintha el akarnának szaladni. Pedig a gáznyomás olyan minimális, hogy akár rá is gyűjthatnánk.

— Én nem kívánom a cigarettát, és étvágyam sincs.

— Hiszen éppen ez az aggasztó — lépett hozzám a bányamester, és elkezdte kopogtatni a mellemet. — Látszólag semmi rendellenesség, a patkányok mégis türelmetlenek.

A bányamester gondterheltsége engem is arra ösztönzött, hogy a veszélyről beszéljek.

— Ahogy a sínek mellett a jobb oldali folyosón idáig jöttem, helyenként azt tapasztaltam, hogy a csizmám alatt feltör a víz. Lehet, hogy a víznyomással van baj, s hogy a bánya alapzatát is meg kellene erősíteni ácsolatokkal.

Berger ismét bántóan közberöhögött.

— Csak felülről lehet felpolcolni a bányát, hiszen éppen ezt magyarázom.

A bányamester egy mozdulattal leintette, és a talpa alatt csikorgó szemet tapogatta.

— Végezhetnék egy próbafúrást — fordult Zsuzsához —, bár az ilyen kísérlet elég veszélyes.

Zsuzsa vonakodva rántott a vállán, s ettől a mozdulattól üvegcsék csendültek össze a kötényében. Ahogy jobban odanéztem, a húsórló is ott rázkódott, az injekciók és az orvosságos üvegek között.

— A húsórló — mutattam a kötény felé.

Az egyik patkány leszaladt Berger szakálláról, és fülét hegyezve megállt velem szemben.

— Mit zavarja magát az a húsórló? — intett le a bányamester, és kabátja alól karmesteri pálcát húzott elő. Ahogy felemelte, orgonabúgással telt meg a tárna. — Tudja mit játszunk? — koppantott fejre a pálcájával. — Mozart gyászódáját.

— Köchel-jegyzék százötvenhét — tette hozzá Berger.

Én a motívumra figyeltem, mert volt benne valami mese, de időnként megszakadt, s ilyenkor a hangok elváltak egymástól, külön-külön csaptak a csendbe, és úgy hatottak, mint amikor az ember lomhán és nehézkesen megmozdítja a végtagjait. Vártam, hogy visszatérjen a motívum, mert ez egy jéggel borított ösvényt idézett, amelyen a mamával mentünk. A mama néha a kabátom után nyúlt, és a galléromat igazgatta. Szomorú ingerültség rebhent a mozdulatában, hogy talán rosszul vasalta ki a galléromat, mert az ismételten számfűlet mutatott, s ilyen gyűrötten sohase értünk el a falusi iskoláig.

— Ez pedig Gluck Melódiája — harsant a bányamester magyarázata.

Az orgona elhallgatott, csak a zongorát és a hegedűket lehetett hallani. Az út elveszett a szemem elől, már csak Géza bácsi számára poroszkált előttem, anélkül, hogy bármit is húzott volna. A kordét valahol elvesztettük, de ezért nem bántódtam. A bánat rajtam kívül lebegett, mintha felhő vagy a tél zimankója lenne.

— Vidámabbat itt nem játszanak? — fordultam a dirigens felé.

— Dehogynem. Beethoven Es-dúr bagatellje megfelel? — Válaszra se várt, s a zene újra felzendült.

Most már csak a felgyorsult zongorafutamokat hallottam.

— Olyat játszának, hogy a mama visszajöjjön — kérleltem a bányamestert.

Sértődötten felhúzta a vállát.

— Beat-zenét nem játszhatunk, abban túl sok a vörös szín, és elriasztanánk a patkányokat.

De bár ezt mondta, egyszerre trombitahangok és ijesztő csattanások tódultak a fejembe. Réműlten néztem a recsegő ácsolatokra. Szerettem volna az előbbi szomorú hangokba kapaszkodni, de már elkéstem ennek a lehetőségét. Az egyik tárnába gördülő csille megcsúszott a sínen, és a szénfalnak rohant. Az általa kivájt barlang alatti mélyedésben Berger és a csille is eltűnt, a bányamester és Zsuzsa azonban a helyükön maradtak. Csak egy fokkal váltak homályosabbakká, ezt, ahogy később megállapítottam, az is okozhatta, hogy mind a ketten lábujjhegyre emelkedtek. Azáltal, hogy így kinyújtózkodtak, könnyűvé és formálhatókká alakultak, szinte percenként változtatták az alakjukat.

— Hoztam egy kis almát — dörmögte aggodalmaskodva Rézkobak.

— Miért nem csomagolta selyempapírba? — utasította rendre Ria. A legkülönösebb az volt, hogy a beszélgetésben én is részt vettem, pedig ki se nyitottam a számat.

— És mi lesz, ha a másik üveg pezsgőt is felhúzzuk a kútból? — kérdezte János bácsi. — Ha azt is felhúzzuk, már nem fogunk tudni beszélni semmiről.

— A kocsisokkal nem érdemes kezdeni, azoknak csak a cifra ostor meg a parádés ruha a fontos — méltatlankodott Sándor —, ilyenekkel akarsz te építeni? Elfeledkeztél már Bendéről?

— Nem feledkezett el róla — mondta valaki.

A hang egy sűrű akácospól hangzott. A fák tövében fogoly- és fácán-félszkek lapultak, és a bozót összevissza karcolta az arcomat. De azért mégis keresztülcsörtettem rajta, mert nem akartam lekésni a vonatról. Két kis állomásépület egymásra fényképezve reszketett a szemem előtt. Gyufaskatulyára hasonlítottak. Ha kihúztam a tokját, az egyik, ha becsuktam, a másik látszott. A vonat szempontjából mindegy volt, hogy melyik állomásépületre gondolok, mert egyik előtt sem állt meg. Csomagjaimmal integettem a kivilágított vasúti kocsik után. Pedig kétségtelenül el kellett indulnom, ezt az a rendőr is mondta, aki becsapta utánam a táborkaput, és a mozdonyvezető is biztatott, de amikor nagy nehezen felkapaszkodtam a vasúti kocsi lépcsőjére, nem lehetett kinyitni az ajtót, s mindig visszazuhantam a sínek mellé.

— Mi mindent megtettünk — sopánkodott a törzsorvos.

Bizonyára a térd sérülésemre célzott.

Ilona értetlenül nézett rám, és a bányamester mintha csak erre várt volna, újból elkezdte bűgátni az orgonát. A fagyott ösvény is megjelent, de a mama most előttem lépegetett, és kosarat lóbált a karján. Csomóba kötött retek piroslott a kosarában.

— Ezt eladjuk a piacon — szolt hátra, s ezt a mondatot minden második lépésnél megismételte.

Fenyegetésként ért hozzám a monoton ismételtetés. Én nem akartam, hogy eladjuk a retket. Gimnazisták nem árulnak a piacon. Hátha valamelyik osztálytársam észrevesz, és el se oldalozhatok a kosár közeléből, mert a mama éppen ekkor mondaná a nevem olyan érdes, rekedt hangon, amely egyáltalán nem hasonlít a grófnék finom hanghordozásához.

Szerencsére elindult a körhinta. Előbb csak az ide-oda hintázó lovak feje bukkant fel, de aztán ritkább állatok is megjelentek, zebrák, orosz-lánok és egy teve is. A kétpúpú teve nyerge sokkal magasabban volt, mint a többi állaté. Egy tábla is lógott a kengyeléről. Ide a legnehezebb felkapaszkodni felírással. Én gondolkodás nélkül a tevét választottam, de körülményes volt a közelébe kerülnöm, mert sebesen keringő állatok között kellett magamnak utat törnöm. A kikiáltó egyre ordított.

— Utolsó előtti menet, bakáknak, főmérnököknek féláron!

Aprópénz után keresgéltem a zsebemben. Tudtam, hogy a gróf a temetés után papírpénzt dugott oda. Legfeljebb felváltom. De a zsebemet se találtam. A kétpúpú teve üresen elvágtatott mellettem. A munka közben a kikiáltóval alkudozott. Ezt olyan megszegyenítően csinálta, hogy egy hirtelen mozdulattal a teve hátára ugrottam. Most már benne voltam a keringésben, s ez elég határozottan elválasztott a né-

zóktól. A mama arca azonban időnként homályosan elötűnt, s úgy éreztem, szokatlan szívélyessége fölött sajnálkozik, hogy a retek árát a körhintára költötte. Egyébként ugyanarra a zenére forogtunk, mint amit a bányamester játszott, csak az orgonahangokat most egy kintorna reprodukálta. És többször csöngettek. Ezek a csöngetések talán az idő múlását jelezték.

— Úgy ül azon a tevéen, mint majom a közsörűkövön — csúfolódtak többen a nézők közül.

Görcsösen fogtam a tartóvasat, ez helyettesítette a kantárt. De akár-hogy kapaszkodtam, a teve rendellenesen viselkedett. Minden kanyarban ki akart szaladni a körhintából, néha csak egy lába maradt az emelvényen, három, addig gondosan az alapzathoz szögelt, lábát a levegőbe rúgta, s attól lehetett tartani, hogy átrepülünk a nézők feje felett.

— Még egy kört aligha bír ki — zsongtak a nézők egymás között. Többen fogadni is akartak.

En a kikiáltót kerestem a szememmel, vártam, hogy leállítja a szerkezetet. Még mindig a mamával alkudozott, az egyre sürgetőbb csengetések sem érdekelték. Vörös és fehér zászlók kavarogtak a levegőben, minduntalan nekik ütköztünk. Helyesebben csak keresztülvágtatunk rajtuk, mert az érintésüket nem lehetett érezni. A pánikhoz közel, amikor már a nézők is megsokallták a véget nem érő forgást, latintanárom arcára lettem figyelmes. A haragtól lilásvörösén meredt rám.

— Meddig várjak még? — rázta felém a noteszát.

Még mindig a teve hátán ültem, s nem tudtam lekecmeregni róla.

— Miért nem helyezi ablativus absolutusba a körhintát? — kiáltotta magánkívül.

— Akkor megáll?

— Még szemtelenkedik? Azonnal beszekundáztatom!

Erre a kiáltásra a teve negyedik lába is levált az alapzatról, és én a mama retkes kosara mellé zuhantam. Zsuzsa és a bányamester támogatótt fel.

— Megütötte magát? — kérdezték egyszerre.

— Mi lett Bergerrel? — néztem a barlangszerűen kivájt mélyedés felé.

— Ki az? — néztek arrafelé ők is.

— Hát akivel az előbb itt bűvészkedtünk.

— Igazán nem tudom, kire gondol — mentegetőzött a bányamester.

— És hova lett a mama kosara?

Erre a kérdésre nem is válaszoltak, hanem egy hatalmas smirgli-papírt húztak elő, s azzal dörzsölték a csille síneit. A hátgerincembe elviselhetetlen fájdalom hasított.

— Hagyják abba! — intettem feléjük iszonyodva.

— Ezt a munkát be kell fejezni — nyugtatott Zsuzsa —, mert különben ismét kisiklik a csille.

— Nem baj, Bergert már úgyis elgázolták.

— Minek bűvészkedett — legyintett a bányamester.

Tehetetlen voltam, nem tudtam elgörgetni a szavakat magam elől. Összekoccantak a fogaim, és tiltakozás helyett csuklásba menekültem.

— Hagyja abba ezt a csuklást! — szólt rám a bányamester. — Eppen most csuklik, amikor látogatója érkezett.

Várakozásteljesen fordultam a bányabejárat irányába. Magamnak se mertem elárulni, hogy kire várok. De nem ő jött. Egy magas, fekete férfi bukdácsol a sínek mentén, s amikor a közelembbe ért, térdre vetette magát. A plébános volt. Én a feje felett még mindig a kijárat felé néztem, már nem is őt, hanem az Egérfogót vártam. Zsuzsa és a bányamester hátat fordított nekünk. A plébános reverendájából enyhe tömjénillat áradt. Breviáriumát szorongatta a kezében, és fennhangon imádkozott. Később hosszas magyarázatba kezdett, de ebből semmit se értettem.

— Mit akar ezzel mondani? — biztattam türelmesen.

— A bűnbánat a gyónás által már megbocsátott bűnökért járó ideiglenes büntetésnek az elengedése — hadarta —, a részleges búcsú az ideig tartó büntetésnek egy részét engedi el, míg a teljes búcsú minden ideig tartó büntetéstől megszabadít. Minden részleges vagy teljes búcsú alkalmazható az elhunytakra is. Részleges búcsú naponként többször is nyerhető, ha nincs külön kikötés. Teljes búcsúban csak naponként egyszer részesülhetünk, kivétel a haldoklók teljes búcsúja...

— Nem értem, miféle búcsúkról beszél — szakítottam félbe —, egyre ugyan emlékszem, akkor még egész kis gyerek voltam, s a mama kézen fogva vezetett. Egy kövér asszonyosság is menetelt mellettünk, s időnként igen hamisan és hangosan énekelt...

— A teljes búcsú elnyeréséhez szükségesek először: a hívő lelkileg is zárjon ki magából minden ragaszkodást még a bocsánatos bűnökhöz is, másodsor, teljesítse az előírt jó cselekedeteket.

— Ja és egy orr nélküli banya is szaladgált a búcsúsok között, orra helyén akácfalevél volt... Most is látom azt az akácfalevelet, tömjénfüstszaga van annak a levélnek... Másra már nem emlékszem... De magával mi lett? Nem is látom a sebeket az arcán. Hiszen amikor nekiment a drótkerítésnek...

— Imádkozunk — nézett a bánya mennyezete felé a plébános.

— És az Egérfogót miért nem hozta magával? — mondtam inkább rendreutasítóan, mint kedvesen, mert felingerelt a makacssága. S ugyanakkor egyre világosabban megértettem, hogy mit takargatnak a plébános kenetteljes mozdulatai.

— Semmi közöm nincs a csipkebokorhoz — kiáltottam a plébánosra. — Miért nem hagyja abba az imádkozást?

A bányamester is, úgy látszik, megsokallhatta a ceremóniát, mert megkopogtatta a plébános vállát.

— Amint látja, nem óhajtja a látogatását.

— De hiszen ministrált nekem — védekezett a plébános.

— Ez akkor volt, akkor még Berger is élt... Örülök, hogy nem sebesült meg... De nem kívánhatja, hogy olyasmiről beszéljünk, amit már régen elfelejtettem.

A plébánost nagy nehezen kituszkolták a bányából. A tömjén szaga azonban még mindig a csillék felett lebegett. A csuklásom elmúlt, könnyűnek éreztem magam. A legfontosabb, hogy többször nem szabad felszállnom a körhintára. A körhinta valamilyen formában összefüg-

gésben van a bányaomlással. Ezt a bányamester is tudhatta, mert elégedetten hümmögött.

— Na, ezt megúsztuk.

— Igen, de a körhintát többet ne indítsa el. Egyáltalán mi szükség van körhintára a bányában?

A bányamester egyetértően kezét szorított velem, és eltávozott. Örültem, hogy Zsuzsa nem tartott velem, mert el akartam végre jutni a báb-színházba, és még egy helyre, de ennek a megnevezése egy katonatársammal volt kapcsolatban, akinek a neve sehogy sem jutott eszembe.

— Szépen tudott beszélni a csillagokról — magyaráztam Zsuzsának.

— Es?

— Nem tudom a nevét. Anélkül pedig nem jutok be abba a házba. Csak egy piros lámpáról tudok meg egy zongoráról, de ez nem elég.

Később mégis megjelent valami szobaféle a szénfalra vetítve. Félmezelen nők nyüzsögtek benne, ott volt Irma asszony, fekete kombinéját igazgatta, és Ria meg Klári is. Mind a hárman szemérmetlenül mosolyogtak, és a combjukat csapkodták.

— Érdekes, hogy csak ennyi az egész — mutogattam csalódottan a szénfalak felé —, a szavak, amelyek hozzátapadtak, sokkal többet ígértek.

Zsuzsa is vetközni kezdett, és a fal felé hátrált. Mire Irma asszony közelébe ért, a többi vetített képhez hasonlóan ellaposodott.

Vissza akartam hívni a falról, de nem mozdult. Csak a tekintete követte a mozdulataimat. Olyan, mint az a régi festmény, amely ott lógott... Már nem emlékeztem, hogy hol. Annak is csak a szeme élt. Félelmetes volt, ahogy a falra akasztva, megfosztva az élőlények térfogatától, látni képes.

Tiltakozni szerettem volna Zsuzsa átváltozása ellen. Alighanem ebben a görcsös igyekezetemben bicsaklott meg a hangom. Éreztem, ahogy kilép belőlem, s egy harmadik személybe költözik. Most már akárki beszélt, ez az egyetlen személy képviselte az összes hangokat.

— A szénben élő képek a valóság ükanyái, menyei, unokái. Mindenki levetközik majdnem egyformán. A szavak egy ideig külön tartják egymástól ezt a mozdulatot, de az érzések már régóta a szénben virágnak. A széntől nem kell félni. A szén megfordított kristálya a születésnek. Mindjárt gőzölni fog. Ilyenkor a mamák széttárják a combjukat, és nevetségesen sikonganak. A nyanya megszüli a kilencedik Rézkobakot.

Ez az ismeretlen bennem születő és mégsem hozzám tartozó hang megbolydíthatatlan hagyta a csendet. Láttam, hogy minden áll. A vetített kép már nem csattogott. A csillék kerekéből kigurult minden fordulat. Megmozdíthatatlanul várakoztak a síneken. A patkányok a csilléket utánozták, és engem figyeltek.

— A tárgyak behatóbb tekintettel rendelkeznek, mint az emberek. Egy fogó látszólag több, mint a fájdalom, s egy kés is élesebb önmagánál. Meg se mozdulnak, s már csontok, húсок, reccsenő, nyisszanó, kiforduló mélye villan, mész és vércsomó fehérlik-piroslik, gubancolódik, sikító színpacákba loccsan. Így figyelnek a tárgyak, minden beljük látott rémületet visszavetítve. Az a húsörló is ilyen. Tücsökhullák, cseresznyék, szamárfüles szószedetek örlődnek benne péppé. Azért olyan ragacos ez a tárna. Bende az agyoncsapott madarakat is a hús-

órlóbe dugta. Riának is idelocsant az agyveleje, még mielőtt beszállt volna Richárddal az expresszvonatba.

A hang torkát kerestem, de csak a levegőben hadonásztam. Később a saját nyakamba vésődtek a körmeim. De ez se fájt erősebben az utolérhetetlen hangnál, amely a tárna minden zugából nyüszített, azonban akármerre kaptam a fejemet, csak a némaság pókhálóiba ütköztem.

— A bányában még sincs semmi irtózatos. A bánya nem vesz tudomást a saját részleteiről. Az ácsolatok recsegnek. De csak kívülről. Belülről ismeretlen ez a recsegés. Nem néznek tükörbe az ácsolatok. A rozsdá se, amely a sínekre tapasztotta a csillék kerekét. Minden gödör és kupac felelőtlenül mélyül és dudorodik, nincs tudomása arról a pillanatnyi formáról, amely kívülről bőrnek tetszeleg, behasadhat, vagy dagadtra duzzadhat, mert a látomás ilyené vagy olyanná formálta. A szén egyszerre születik és hal meg, olyan megismétlődő ritmusban, hogy a történések egyhangúságát csak a saját létezésével ívelheti át.

A hang megtévesztő elvontsága fátyolként takarta be a bányát, és csak humuszínű fényeket lehetett látni belőle. A fények szénporszemekké váltak, és a szemembe fújódtak. Tudtam, hogy meg kell szabadulnom a hangtól, amelynek már semmi köze a bányához, és tőlem is elidegenedett. Rá akartam öltetni a nyelvemet, de az különös módon megvastagodott, és nem fért ki a számon. Semmi kétség, meg kell csinálni a hátraarcot. Valaki vezényelni fog, mert különben ez az ellenséges és idegen hang beköltözik a csontjaimba, szétzilálja és korommal takarja be a képeket, a csilléket, a síneket, a falakat, az ácsolatokat, az ablakokat... De hiszen nincsenek is ablakok! Nem lehet ki látni rajtuk az udvarra, oda, ahol az időt felakasztják. Azt a különös társat, amelyet a virágok is mutattak, s aztán az óra, és a könyv is, lapokra járt, be lehetett csukni... Felakasztják az időt, mert...

A szénfalon egészen lassan megindult a körhinta. Az egyik patkány fürgén a csillék felé ugrott. Mozgással telt meg a tárna. Hívni kellene a bányamestert. A patkányok égre meredt farkokkal menekülnek. Figyelmeztetni kell a bányamestert, hogy az ácsolatok nem tudnak tükörbe nézni, és rettenetes nyomással már alulról is feltüremlik a szén. A sínek is mindjárt elgörbülnek. Nemsokára felülről is elindul a zuhogás. Már nincs is tárna, csak ide-oda bukfencező széndarabok. Korom és szén száll közöttük, és egy kéz hadonászik ebben a forgatagban. Olyan, mintha szakálla lenne. A körhinta egyre gyorsabban forog. Berger keze hadonászik felém. Úgy látszik, engem akar megragadni.

— Jöjjön, itt van egy vészkijárat, egyenesen a cellába vezet.

Nem akarok a cellába jutni. De nincs hangom. Berger már felfelé vonszol a szűk üregen. Nem látom az arcát, és nem is a kezem, a torkomat fogja. Az üreg, amelyen a szenvedés sem fért át, mindjobban szűkül. Már egészen körém szorul, s egyre elhalóbban hangzik az összeomló tárna sikolya.

(VEGE)

HOGY ÍZLIK A HATALOM

(IX. folytatás)

LADISLAV MNAČKO

XVII.

Ezen az éjjelen Frank nem tudott aludni. Ilyesmi ritkán fordult vele elő. Mellette egyenletesen, mélyen lélegzett az asszony. Frank nyitott szemekkel, hanyatt feküdt, a semmibe, a sötétségbe bámult. Lehet, hogy nem is a sötétbe. Inkább talán a messzeségbe, a távoli múltba. Hiába igyekezett meggyőzni magát, hogy ez a halott senkiházi volt, akivel nem érdemes foglalkozni, s akin már régen átlátott, és már azelőtt elvesztette, teljesen közömbös számára, az a vég érte utol, amelyet megérdemelt. Értelmével belátta, hogy így van, de az ember nemcsak értelemből áll, az ember másból is, a saját múltjából is épül, és Frank múltja elképzeltetetlen volt e nélkül a halott nélkül, akivel túl sokat élt át, és nem lett volna semmi értelme, hogy ezt letagadja. Az ember hasonló tagadásra idomíthatja magát, időlegesen, néha egészen hosszan sikerül hasonló érzelmeket elnyomni magában, olyan érzelmeket, amelyek terhére vannak, de aztán jön egy pillanat, egy nehéz pillanat, minden újból elővesz, akarod, nem akarod, szembe kell nézni vele. Régi, elfelejtett történések, szerelmek, pillanatok különleges élességgel villannak a tudatba, régi kínok újból meggyötörnek, régi szégyenek, amelyekre nem szívesen emlékszel, ismét elborítanak, éppen olyankor, amikor legkevésbé kívánnád, a világ előtt sok mindent álcázhatsz és rejtegethatsz, de magad előtt nem menekülhetsz, akárhogyan is próbálsz, bármennyire is gondolsz, hogy ez sikerülhet. Mindenki átéli a maga nehéz óráját, legalább egyszer az életében, és minél kevesebb van belőlük, annál súlyosabbak, a nehéz óra, az igazság tolakodó, csupasz órája, amikor önmagunk előtt kell vallanunk, hogy minden szépítés nélkül ilyenek vagyunk, és nem olyanok, mint amelyet a világ csodálatára és saját magunk számára színlelünk.

Vajon, te halott... — tért vissza Frank töprengéseiben néhai barátjához... Vajon te átélte-e a magad nehéz óráját? És milyen volt az? Hol és mikor rontott rád? Mikor jöttél rá, hogy elárultad saját magadat? El tudtad ezt ismerni legalább egyetlenegyszer, te hajdani egyenes férfiú? Tudod, hogy mennyire szerettek? Tudod hogy ez mekkora gazdagság? És hogyan sáfárkodtál ezzel? Tudod-e, mit követtél el azzal a néhány emberrel, akik ezen az éjszakán ma egyedül gondolkodnak rád? Hogyan viszonyoztad a húséget és a szerelmet? Elfogadni.

Egész életeden keresztül csak elfogadtál, csak kicsikartál, kiskorodtól kezdve csak vettél, csak elfogadtál, az odaadás viszonzása helyett fensőséges kegyel fizettél, megengedted, hogy mások is sütkérezhessenek a fényedben. Megtúrted őket, elviselted, hogy szeretnek. Hízeltgetted neked.

Mindig valaki körülugrált, valaki bámult, mindig valaki irigyelt. Mindig valaki felnézett rád. Már az iskolapadokban is így volt. Hosszú évekig az árnyékod, a bolygód voltam, fogva tartottál, felkerestelek, őrt álltam, és ez csiklandozta a hiúságodat, hiszen Frank sem volt amolyan mindennapi fráter, neki is volt magához való ereje, értéke, büszkesége, de elkápráztatta a búvköröd. Meghajolt a tekintélyed előtt, valaha egyenlőek voltatok, de mindig te voltál az első, kettőtök között egészen magától értetődő volt, hogy mindig is te maradsz az első. Vezéri típus. De miért ne? Hiszen vannak született vezéri típusok, mint ahogy vannak született lakájtermészetek, vannak ragadozók és lapulók, bátrak és félénkek. Te vezéri típus voltál, ezt senki se vonta kétségbe, mindenki felnézett rád, ellenségeid féltek tőled, időben felismerték, a személyiségedből áradó fenyegetést. El akartak pusztítani, de nem pusztítottak el. Nem az ellenségeid végezték veled. Talán a barátaid tettek tönkre? Nem. Te magad végeztél magaddal. Az a vezéri típus, aki nem képes vezetni önmagát, nem állhat tovább az élen.

Hol? Mikor? Miért fordítottál önmagadnak hátat? Miért? Mikor jöttél arra az embertelen felismerésre, hogy te több vagy, több vagy, mint mások, éppen ezért többet is megengedhetsz magadnak, sőt neked mindent szabad? Együtt fürödtünk meztelenül Margittal, ő az én kedvesem volt, és annak ellenére, hogy Margit hozzám tartozott, meztelenül együtt fürödtünk, mert ilyen tántoríthatatlan, lehet, hogy naiv, lehet, hogy ostoba, lehet, hogy romantikus bizalom kötött össze bennünket egymással. Csakhogy az nem akkor, és nem a folyóparton történhetett, hogy te Margitot rábeszélted, annak már valahol előbb, valahol máshol, a hátam mögött kellett történnie, hogy én ne szerezzek tudomást róla, és tudatosan, a te részéről tudatosan kellett történnie, mert Margit túl fiatal, túl tiszta, túl egyszerű volt ahhoz, hogy ő lett volna a kezdeményező. Rendben van. Elvetted tőlem. Margit is akarta. Alighanem te jobban tetszettél neki, és jobban is imponáltál. Elintéztük az ügyet egymás közt, ahogy az férfiakhoz illik. De mit tettél te Fondával, aki hasonló kísérletet tett, hogy Margitot megszerezze, amikor már a te tulajdonod volt, a te örökös, megváltoztathatatlan tulajdonod. Miért nem mentél utána, miért nem vártad meg este egy elhagyatott utca szögletében, miért nem szegezted a falhoz, és miért nem mondtad neki: Tűnj el az utamból, mert fasírozottat csinállok belőled. Ez lett volna férfiakhoz méltó mód, így tettünk mi is pontot az ügy végére, amikor a verekedés után egymásnak kezét nyújtottunk. Hosszú éveken keresztül uszítottál Fonda ellen, gyűlölted, üldözted, megsemmisítetted őt, csak azért, mert Margit kegyeit kereste, mert ugyanazt merészelte, amit te saját, természetes, elvitathatatlan jogodnak tartottál. És üldözted, és rátapostál még hosszú évekkel azután is, amikor Margitot, az ellene való gyűlöleted okát, már régen elrúgtad magadtól. Őt pedig azért lökted el, mert már terhedre volt, akadályozott. Annyi közös év után egyszerre arra döbbsz, hogy szégyenkezned kell miatta. Visszamaradt a fejlődésben, ugye? Nem tudta vagy nem

is akarta beleélni magát az új körülményekbe, a hozzád mért új körülményekbe. Nem volt reprezentatív alakja, és nem voltak reprezentatív gesztusai. Egyszerű volt, és ilyen is maradt mindmáig. A fiát is elvetted tőle. Nem volt rá jogod, a jog szerint se, de te mégis elvetted, mert birtokolni akartad, mint ahogy mindenkit és mindent birtokolni akartál. Hiszen a te fiad, a te gyermeked, a te véred volt! A te halhatatlan neved viselője. Gondoskodni akartál róla, hogy felnőjön ehhez a tisztességhez, és mit tettél vele? Ha nem lett volna valóban a te fiad, a te véred, a te természeted, soha többet nem eszmél fel ennek a gondoskodásnak az áldásos hatása alól. Akkor rúgtad el magadtól, amikor talán a legnagyobb szüksége lett volna rád. De jól tetted. Ha nem így teszel, egy derék, tenyeres-talpas aszfaltozómunkással kevesebb lett volna.

Voltak olyan idők, amikor üldöztek, tüvé tették érted a határt, vérdíjat tűztek ki a fejedre. De akadtak derék emberek, akik elbújtattak. Tudták mit tesznek, és azt is tudták, mit kockáztatnak, mégis megtették. És te mit tettél velük? Mit tettél Judittal, doktor Poloneccal és az egész családjával? És mit tettél a te szőke, forró, halhatatlan szerelmeddel, aki ma megváltásnak érzi a halálodat?

És mit csináltál tenmagaddal, te ragadozó, fekete sas? Mi húzott le az azúrmagasságokból a semmirevalóságok szürke világába, oda, ahol a verebek tartják nevetségés, csiripelő közgyűlésüket? Elfogott a szédület? Kicsinyelted a magasságot? Fel akartad alulról is mérni? Azal akartál ott lenn hencegni, milyen magasra tudsz felrepülni, és hallgatni akartad azoknak az irigy csiripelését, akik nem tudják röptödet követni? Vagy talán egy még különösebb szédület fogott el, amelyben úgy érezted, hogy a magasság mélység, és a mélység magasság?

Vagy pedig féltél? Mitől? Kitől féltél? A fekete hollótól, Galovičtől? Hát nem értetted meg, hogy Galovič előtt csak az állhat meg, aki nem fél tőle, aki megmutatja, hogy nem fél tőle, aki bebizonyítja bátorságát? Nem ismerted a törvényt: Aki nem fél Galovičtől, attól fél Galovič?

Féltél. Egyre jobban féltél. Féltél Galovičtől, és végül már mindenről és mindenkitől féltél. Vagy pedig csak az árnyékok rettentettek? Azok az emlékek, amiket elkergettél, kirúgtál, megsemmisítettél? Féltél már akkor is, amikor azt mondtad nekem, hogy a politikában nincsen barátság? Kire gondoltál akkor? Azokra, akik karriered útjában álltak, vagy saját magadra? Vagy pedig arra, hogy egyszer majd elhagyatottan fogsz jobbra-balra pillantani, honnan villannak fel a kések, melyik oldalról fenyeget a veszedelem, a romlás? Arra gondoltál, hogy minél több hatalmat összpontosítasz a kezvedben, annál inkább nő a biztonságod? Ezért törekedtél egyre nagyobb hatalomra, ezért néha nem a legtisztéletreméltóbb eszközökkel igyekezted megerősíteni a már kivívott helyzetedet.

Mire volt jó mindaz a hatalom, amelyet elnyertél? Hogy ízlett? Miben segített, mit oldott meg? Hova értél? Valaha egészséges, erős ember voltál, tele lelkesedéssel. És boldog. Belsősegebbé vált a boldogságod? Jelentett valami újabb szerencsét a hatalom, vagy valami másik, régebbi, elveszett örömet pótol? Töményebb, töményebb volt ez a boldogság? Milyen boldogság volt? Szerelmi boldogság? Szerrettél és szerettek téged? Szeretted mondjuk a feleségedet, azt

a szóke hajút? Lehetséges. Bizonyára. És meddig tartott az a szerelem? Leitatott, hogy békén hagyd. És bezárta az orrod előtt halászobájának ajtaját. Semmibe se vett téged. Nevetségessé tett. Vagy legalább a személyi testőreid védelme alatt lefolytatott futó szerelmeid hoztak valami örömet, miközben azon töprengtél, hogy ki, mit, miért és ki elől őriz?

Vagy talán boldoggá tett az elvégzett mű? A jól végzett munka gyönyörűsége? Ilyesmi előfordul. Sokan beérik ennyivel. És nem is kis dolog. De hol a te műved, te halott? Mi a te műved? Ennek az országnak az élén álltál, és az ország ez alatt az idő alatt nagy lépést tett a haladás útján. Ezt senki se tagadhatja, ez látható, hallható, tapintható. De mi ebből a haladásból a te részed? Valaki más, egy bátrabb, egy körültekintőbb, a nép összességének határtalan erőfeszítéséből sokkal előbbre vitte volna ezt a haladást. Te féltél dönteni, féltél vezetni. Mindig a saját helyzeted lebegett a szemed előtt: Mi lesz akkor, ha valami hibás lépést teszel, amit valaki kihasználhat majd ellened? Ez az alapállás végül is tehetetlenségbe, üres frázisokba torkolt, üres frázisokba, amit már senki se vett komolyan, még azok sem, akik minden szavadra olyan buzgón bólogattak. Talán leginkább azok nem. Féltél tévedni, féltél kockáztatni. Aki fél a kockázattól, nem viszi sokra. Te se vitted semmire, hiába ért annyi megtiszteltetés, hiába volt olyan magas állásod, hiába tűztek három színes rendjelet a melledre.

És milyen boldogságról lehet még szó? Az exhibicionista boldogságról? Aki minden adandó alkalommal és kevésbé megfelelő alkalmakkor is a csodálatot akarja kivívni, és azt akarja fitogtatni? Legalább a taps boldoggá tett? Soha se tünődte el azon a tapson? Ugyanígy tapsoltak az elődöknek, s ugyanígy fognak tapsolni az utódoknak. A slágerénekes, a színész, amikor a függöny előtt állnak pontosan tudják, hogy miért tapsolnak nekik. Tudtad te ezt valaha is? És mit csináltál két taps között? És hogyan érezted magad a két taps között?

Tehát milyen boldogságban volt részed? Szerelemben? Nem. A műben? Nem.

Lehet, hogy van még egy boldogság, kissé furcsa, de megengedem, hogy ilyen is van: a hatalom boldogsága. Mutogatni, hogy több vagy, mint mások, hogy dönthetsz emberi sorsokról, szuverén módon dönthetsz. Te egyedül, nem tartozol felelősséggel senkinek, nem kell senki előtt elszámolnod, mit tettél egyesekkel, másokkal és sokakkal. Lehet, hogy ez is boldogság. Valakit felemelni, és aztán eltaposni. Valakit eltaposni, s aztán felemelni. Valakiket felemelni, másokat eltaposni. Ízlik? Megelégedéssel tölti el az embert? Kielégítheti ezzel a vágyait, a szenvedélyeit? Kitombolni magadat másokon, csak azért, mert valami hiányzik neked, kiélni a komplexusaidat másokon, azokon, akik nevetnek, amikor te borús vagy, azokon, akik boronganak, amikor te nevelsz?

Aligha lehet ezt boldogságnak nevezni. De talán dicsőségnek. A dicsőség megmámorosít, a dicsőség erős bódítószer. A dicsőségért vitték az uralkodók harcba nemzetüket, győzelemre vagy pusztulásba, a dicsőségért, a népszerűségért, a hírnévért az emberek mindenre képesek. A dicsőség a halhatatlanság biztosítóka. A halhatatlanság még mindig kísértetként lebeg az emberek tudatában, még mindig valami rend-

kívülinek látszik. De milyen a te dicsőséged, te halott? Ezekben a napokban, ha az utcákon jártál volna, sokat megtudtál volna erről. És a te halhatatlanságod? Az én trezoromban fogom őrizni. Tíz év múlva a történelmi naptár sem fog emlékezni rád. Tíz év múlva talán még igen. De tizeneg év múlva már nem. Megérte hát így elnyomni, megsemmisíteni, elárulni magadat? Voltak idők, amikor a tömegek tűzbe mentek volna érted. És tegnapelőtt nem akadt senki, aki a szemedet lecsukta volna.

A hatalom, te halott, se nem jó, se nem rossz. A hatalom jó és rossz is lehet, attól függ, hogy ki használja. Hogyan tud vele bánni. Milyen volt a hatalom a te kezében? Jó volt? Rossz volt? Vagy mindössze öncélú volt? Játék volt, amellyel játszadoztál, amellyel hencegél? Ha jó lett volna, akkor ma sokan dicsérenének, és sajnálnák a távozásodat. Ha rossz lett volna, ma sokan átkoznának, és örülnének dicstelen bukásodon. De senki se sajnálja a halálodat, csak néhányan, de ők is keserű szájjal, kételkedve és rossz emlékekkel terhesen. És elátkozott legalább valaki? Nem azt emlegetik-e még azok is, akiknek személyesen ártottál, hogy ennek nem te voltál az oka? Húsz éven keresztül uszítottál, ártottál egy tanult, értelmes embernek. És ez az ember ma eljött, hogy az emlékedre igyon, és komolyan gondolta. Nem szomorúságból. Nem gyűlöletből. A részvétlenség, a közömbösség, igen a közömbösség fog téged kísérni, te halott, felejtésbe vezető holnapi utadon.

Voltak már más temetések is, te halott. Ugyancsak állami temetések. Nem is olyan régen. És egyetlen szem se maradt szárazon. És olyan halottak is akadnak, akiknek a halálában te is közrejátszottál, akiket elveszejtettél, s akikről a mai felvonulók suttogva emlékeznek. És már ezeknek az örök időkre elátkozottaknak, a kiközösítetteknek, a hontalanoknak, a leköpötteknek, az elfelejtetteknek állítanak emlékeket, azoknak leplezik le emléktáblájukat. És utcákat neveznek el róluk, te halott.

És itt fekszik valaki az ágyban, aki téged ismert. Fekszik, és nem tud aludni. Érted éli át a maga nehéz és véget nem érő óráját. Ismert téged. Tudja, ki voltál. Kétségbeesetten és hasztalanul keres választ arra a kérdésre: mi történt veled. Már a negyedik cigarettára gyújt rá, és még sok cigarettát fog elszívni, amíg rájön, hogy erre a kérdésre nem talál feleletet. Azt kérdezi, kár-e érted? És ő maga válaszol rá: nem. Senkiért se kár. Senkiért se kár, aki saját maga formálta a sorsát. Neked megvolt hozzá a lehetőség, hogy úgy formáljad, ahogy formáltad. De másképp is csinálhattad volna. Az utadat magad választottad. Kegyetlen utat. Talán a legkegyetlenebbet. A pattanásig megfeszített erők semmiségbe vezető útját. És az ébren örökdő mindössze egyetlen válaszra, meg nem nyugtató válaszra talál: a hatalom korrumpál.

Hogy ízllett mindaz a hatalom, te halott, amelyet a saját kezében egyesítettél?

Frankot töprengéséből halk nyögés riasztotta fel. A felesége alszik. Paulina. Alighanem valamit álmodik. Bizonyára valami rosszat, ha felnyög álmában. Ovatosan, hogy fel ne ébressze, magához vont a fejét. Ovatosan, hogy fel ne ébressze, mellére tette a kezét. Nem viselkedik úgy vele, ahogy megérdemelné. De az övé. Paulina az ő asszonya,

egyedül ő az, akit ezen a világon a magáénak mondhat. Szerelem? Szerelem ez még? Megszokták egymást. Lehet, hogy időnként, amikor sokat együtt vannak, egymás idegeire mennek, de ha távol van tőle, nemegyszer elfogja őt egy erős vágy, olyan fékezhetetlenül erős... Megszokták egymást. Ismerik egymást, és nem alakoskodnak. Szerelem ez még? Nem kevesebb, s egyúttal valamivel több is annál? De — mi más is a szerelem?

Mije van Franknak? Nyomorúságos riporter fizetése. Olyan munkája, amely már nem szórakoztatja. És egy szenvedélye, feloldódása, amelyet rejtegetni kell mások elől. És ez az asszony. Van valakije. Van valakije. Ez az asszony...

Az asszony felébredt. Nem szólt semmit, de Frank tudta, megérezte, hogy fent van. A sötétben nem látta a szemét, de érezte, hogy a szemét kinyitotta. A lélegzete elhalkult, a keble másképp mozgott, mint előbb. Vár.

— Még mindig szép bimbócskáid vannak...

— Oh, Frank... — sóhajtott. Úgy hangzott ez, mint a csodákba szóló meghívó.

— Nincs egyebem rajtad kívül, Paulinka.

Az asszony végigsimított a haján, tudta mit akar ezzel mondani, s azt is tudta, miért mondja. Az ugyanis, ami még a szerelemnél is több, a hallgatásba rejtett teljes megértés varázsa.

XVIII.

A búcsúzás a halottól pontosan tíz órakor kezdődött, a gyászteremben ötven meghívott gyászoló vendég gyűlt össze. Kint a polgárok ezrei szegélyezték az utat, amelyen majd a gyászmenet végighalad. Amikor Frank végiment az úton, a sorok közt észrevette Margitot. Nem köszönt felé, lehet, hogy kellemetlenül érintené, bizonyára egyedül akart maradni, elveszve a tömegben. Tehát mégiscsak eljött. Frank örült, hogy eljött. Nem is annyira a halott, mint Margit miatt. Nem változott meg. Talán ha akkor nem találkozott volna aző a szőkével, minden másképp lett volna. Lehetséges. Csakhogy találkozott vele. Az emberek álltak, várakoztak, az ilyen temetés mindig nagyméretű színháznak ígérkezik, amit sokan a világ minden kincséért sem szeretnének elszalasztani.

A téren kicsit félrevonultan kétszáz kék ruhás fiatal ácsorgott, az inget vastag szvetterekre húzták fel. Száz koszorút fognak vinni. Több mint száz koszorú van. Elborították velük a ravatalt, a cserfaliget mögötti térséget és végig a folyosót. A mellékutcában húsz fekete, frissen fényesített limuzin várakozott. Kissé arrébb a katonaság és a munkásárság díszársága. A halottat katonai autóval vontatott ágyútalpakon viszik majd, az utolsó útján katonazenekar fog játszani.

Frank ismerte a pontos programot. Tíz órakor a Dvorák Rekvium egyik tétele csendül fel. Szónoklat csak egy lesz. Dalovič fogja tartani. Aztán az állami lobogóval bevont koporsót hat generális viszi vállán az ágyútalpakhoz. A felvonulás élén egy szakasz katona lépeget majd. Utána a munkásárság. Ezt követi egy tábornok, aki bársonypárnán a rendjeleket és kitüntetésekét viszi. Utána következnek a koszorúk,

aztán az ágyútalp. A koporsó után a halott apjával támogatott özvegy lépked. Az özvegy után következnek a közelet és politikai élet kiválóságai. Aztán hatos sorokban magas rangú tisztek, s utána a többi hivatalos, gyászoló vendég. Arra is számítanak, hogy a menethez az utat szegélyező polgárok közül is többen csatlakoznak. Így tesz meg a menet két kilométert, a gyászteremből, ahol a halottat felravatalozták, az ő korábbi tartózkodási helyéig, a kormánypalotáig. Ott egész röviden a kabinet egyik tagja búcsúzik tőle. Franknak nem sikerült megtudnia, ki lesz az. Az a tény, hogy személyét titokban tartották, jelentheti, hogy ő a dezignált, s bár a dezignáció jelen esetben választást tételez fel, amelyre csak délután kettőkor kerül sor, egyúttal azt is jelentheti, hogy ő a megválasztott utód. A búcsúzkodás után a koporsót az ágyútalpakról a halottas kocsiba helyezik át. A hűsz fekete limuzin elkíséri a város határáig. Még egy rövid beszéd, és a halott elhagyja azt a várost, amelyben a székhelye volt. Egy távoli városban levő krematóriumba viszik. Csak az özvegy és az apja kíséri el. Így rendelkezett. Hosszas tanácskozások után helyt adtak ennek a kívánságának. A további kívánságát is teljesítették. A krematóriumban a szolgaszemélyzeten kívül nem lesz semmiféle közönség, és semminemű műsor.

Így folyik le a gyászszertartás. Frank munkája a gyászteremben befejeződik. A búcsúzkodás további szakaszaira a fotoosztály más fotoreportereket jelölt.

A láthatatlan zenekar a karzaton elhallgatott. Még egy darabig a jelenlevők köhécselése hallatszott. Aztán Galovič lépett a ravatalhoz, amelyen a koporsót már betakarták az állam lobogójával. Galovič vörös bőrkötésben tartja kezében a gyászbeszédet. Széjjelnyitja. Körülnéz. Megszólítja az özvegyet és a rokonságot. Megszólítja a gyászoló vendégeket. Galovič szónokol.

Galovičnak csak néhány ősz hajszála van a halántékán. A koponyája teljesen kopasz. Szögletes.

A termete is szögletes.

És az arca is.

És a gondolatai is szögletesek. És az előadásmódja is. Galovič mindig egyformán szögletes.

A szónoklata is szögletes. Galovič nem tud jól olvasni. Rosszul hangsúlyozza a mondatokat, az irodalmi nyelven írt szöveget tájszóval töri kerékbe, föl- és leviszi a hangját, éppen a nem megfelelő helyeken, és egyes szavakat, főleg az idegen kifejezéseket, összekeveri. Frank már régóta gúnyosan Vitman elvtársnak hívja. Legalább tízszer hallotta már tőle, hogy a Vitman Népi Köztársaság.

Galovič szónoklatai mindig egyformák. Unalmasak, szárazak, frázisoktól csöpögnek. Bizonyára már évek óta ugyanaz az ember írja őket. Frank nem tudja, ki az, de valami nagy lángész nem lehet.

Galovič mindig mozgósít. Itt is mozgósít.

Pereg a filmfelvevőgép. A reflektorok teljes fénnel világítanak. Frank egymás után készíti a felvételeket. A televíziós kamera Galovičra mered. Galovič szónokol. A széken ülő özvegy lehajtja a fejét. Gyászfátyla nem olyan átlátszó, hogy látni lehessen az arckifejezését. Amikor Galovič megszólította, kissé felemelte a fejét. Frank úgy érezte, hogy dacból. Mintha csak azt akarta volna mondani: neked nincs jo-

god engem megszólítani. De az is lehet, hogy ugyanarra gondolt, mint Frank.

Ennek a halottnak egyszer nagy lehetősége volt. Galovič helyzete erősen megrendült. A közvélemény, ha nem is mondták ki hangosan, erősen ellene fordult. Azok, akik félték tőle, kissé felemelték a fejüket. Ízléstelen anekdoták és csúf pletykák keringtek róla. Az emberek azt mesélték, hogy nem tud egész éjjel aludni, ha valakit napközben nem zárattott be. Ezt kicsit eltúlozták. A közvélemény mindig túloz és nagyzol. De ezek a beszédek mégiscsak azt tükrözték, amit az emberek Galovičről gondoltak.

Akkoriban a nép azt várta, hogy akad majd egy bátor és derék valaki, aki Galovičot kiseprúzi a közéletből. Valaki, aki nyilvánosan leplezi súlyos hibáit. És egész határozott elképzeléseik voltak arról is, hogy ki lehetne az a derék férfiú. Ez a halott. Csak ő állhatott volna Galovičsal szemben, csak ő számolhatott volna le vele. Ismeretes volt, hogy régóta gyűlölik egymást. Két kakasnak tartották őket a közös szemétdombon. Mindnyájan érezték, hogy egyszer éles összecsapásra kerül sor közöttük. S akkor erre volt is lehetőség. Galovič helyzete annyira megrendült, hogy a fogadásokon egyedül ült, mindenki félrehúzódott tőle. Úgy tűnt, hogy a bukása már csak napok kérdése.

Feszülten várták a nagy férfiú beszédét. Mindenki meg volt róla győződve, hogy ez lesz Galovič hatalmának utolsó napja. De a nagy férfiú hallgatott. Félt. S akkor elvesztett mindent. Attól kezdve nem várt tőle senki semmit. Mindent elnéztek, mindent megbocsátottak volna neki azok, akik régebben ismerték, s közöttük Frank is, ujjongva kiáltották volna: Mégiscsak férfi ez a talpán, olyan, mint amilyen volt. Persze ő is kirúgott a hámból, de ki ne rúgott volna ki a hámból az ő helyében. Galovič félreállításával bebizonyította volna, hogy valami új, valami még csak sejtett dolog élére áll, amelynek egyszer, előbb vagy utóbb be kell következni.

Hallgatott. Nem tett semmit. Félt. Elvesztette a maradék szimpátiát és tiszteletet. Galovičtól félt? Aligha. Galovičtól akkoriban nem kellett félnie. Mástól félt. Attól félt, hogy Galovič hibáinak a leplezése láncreakciót von maga után, hogy felborítja a vezető erők egyensúlyi helyzetét, hogy felborítja a dobozokat, és ezt veszélyesnek ítélte, ha egyszer valami elkezdődik, ki tudja, hol végződik.

Semmit se tett. Nem kergette el a hatalmi kulcspozícióból a mindenki által gyűlölt férfit, a kemény kurzus képviselőjét. Ezzel a hallgatásával maga felett is pálcát tört. A kedvező alkalom elmúlt, Galovič hatalmon maradt, sőt még meg is erősítette a pozícióját. Jó tanulság volt ez számára, felismerte, hogy helyzetének biztonsága valamennyi elérhető hatalom koncentrációját jelenti. És ő, ellentétben ettől a halottól, tudta, mi a hatalom, s tudott is vele bánni. A nagy férfiú még egy ideig reprezentált. Galovič sohasem reprezentált, mindig inkább a háttérben állt. De kormányzott. Valójában ő kormányzott. Galovič.

Galovič szónokol.

— Mély tisztességgel... — Galovič itt megakadt, rádöbrent, hogy ismét összekeverte a leírt szót, egy pillanatig azon tűnődött, kijavítsa-e, aztán úgy döntött, inkább folytatja, ez gyakran előfordult vele — és szomorúsággal hajolunk meg a mi felejthetetlen elvtársunk,

a hű barát, a szeretett fiú, férj és apa földi maradványai előtt... A nagy államférfiú, a nagy ember...

Frank körülnézett, kiről és kinek a nevében mondja mindezt? A halott apja őszintén meg volt hatva. Az özvegy nem. És fiú? Az nem volt itt. De ezt a beszéd megszerkesztője nem tudhatta előre. És a barátok? Hol vannak a barátok? Ki lehet és ki maradhat annak a politikusnak barátja, aki kijelenti, hogy a politikában nem létezik barátság?

Talán más szájáról ezek a szavak elkerülhetetlen frázisként hangzottak volna. Csakhogy ezeket a szavakat Galovič ejtette ki. Mindenki tudja, mi játszódott le közöttük. E fölött a koporsó fölött Galovič volt a legkevésbé megfelelő szónok, de hát ő saját magát jelölte, és csak a beavatottabbak sejtették, hogy miért. Galovič mindenre tör. Galovič azzal, hogy itt elsőként lép fel az elhunyt nagy férfiú búcsúztatói között, azt bizonyítja, hogy itt van, hogy számolni kell vele, s hogy a többiekéről ő fog dönteni, nem azok róla. Galovič nem áll meg félúton semmi előtt. Ez előtt a holttest előtt sem.

Nagy államférfiú? Hiszen Galovič adta ki a rendeletet, hogy tilos a nevét és a fényképét a sajtóban, a televízióban, a rádióban és a filmhíradókban közölni. De mi mást mondhat egy ünnepi beszédben? Talán azt, hogy milyen volt valójában ez a halott? Valójában egyáltalán nem a halotról van szó, hanem annak a bársonyszéknek a tekintélyéről, amelyben ült. A tisztség tekintélyéről. Meghalt a bársonyszék, éljen a bársonyszék. A bársonyszékről csak jót!

Galovič szónokol:

— A forradalmi munkásosztály hű fia távozott... Soraiból indult, érte harcolt, őt képviselte...

Lettél volna ott, abban a kocsmában, gondolta Frank. Akkor, amikor a fiúk a kaszinóházból helyette engem neveztek bearanyozott lábú varjúknak. De ha ott is lettél volna véletlenül abban a kocsmában, és hallottad volna, hogy gondolkoznak arról a halotról, a te beszéded akkor se hangozhatott volna másképp.

— Kiváló szervező s nemzeti felszabadító, fasisztaellenes harcunk hőse... Győzelmes országépítő munkánk ragyogó szervezője és sugallója, aki utolsó leheletéig szolgálta a nép érdekeit...

Utolsó leheletéig... Galovič tudja legjobban, hogy volt azzal az utolsó lehelettel.

Utolsó éveiben a nagy férfiút hatalmába kerítette az a szenvedély, amelynek több vezető személy hódolt. Szenvédélyes vadász lett. Ebben bizonyára nem lehet semmi rosszat találni. A vadászat egyfajta pihenés, jó alkalom arra, hogy kikapcsolódjon a napi gondokból és hajszából, és a cigarettafüstös hivatalokból a természet ölébe, erdők mélyébe lehet menekülni, ahova az államférfiú e nélkül a szenvedély nélkül sohase jutott volna el. Csakhogy a vadászat nem lehet a legfontosabb és egyetlen tevékenysége egy államférfiúnak. És ő már alig csinált valami egyebet. Nyilvánvalóan a vadászatban menekülést keresett sikertelen életének szürke unalmából, jóvátételt sok mindenért, ami nem sikerült, és bizonyítékát annak, hogy ő még mindig férfi a talpán, ügyes céllövő, mint amilyen a harcok idején volt. A vadászat lett számára az egyetlen, talán utolsó öröm. Amikor elfogta a buzgalom, faképnél hagyta a hivatalát, a protokolláris programot, egyre

gyakrabban ment el, és még a legközelebbi munkatársai sem tudták, hogy hová. Távolléte persze nem volt különösebben érzékelhető. Asztalán ugyan egyre nagyobb hegyekké változtak az aláírásra váró iratok és okmányok, de ez a munka úgy látszik nem volt olyan halaszthatatlan.

A politikai vezetés egyik rendes ülésén, amelyen Galovič elnökölt, a mellette levő szék üresen állt. Nem először fordult elő ez. Ehhez már a résztvevők többé-kevésbé hozzászórtak, és megvolt róla a véleményük. Galovič az ülés megnyitása után felolvasott egy levelet, amelyben az államférfiú kimentti magát a gyűlésen való részvétel alól. Ez sem volt új. Az új az volt, hogy Galovič közvetlenül ezután a tanácskozást szigorúan bizalmasnak nyilvánította. Mindenki felfigyelt. Valami történik...

— Az előtt a kellemetlen kötelesség előtt állok, hogy olyan tényekkel ismertesselek meg benneteket, amelyek éles ellentétben állnak az előbb elolvasott levélben foglalt állításokkal. A fegyelem mindnyájunkra kötelező. Minél magasabb állású egy elvtárs, annál felelősségteljesebben kell ennek alávetnie magát. Sajnos, arra kényszerülök, hogy ismertessem előttem azoknak a halaszthatatlan államügyeknek az intézését, amelyekre a levél hivatkozik. A halaszthatatlan államügyek intézésére való hivatkozás bizonyára elegendő mentségül szolgál, hogy valaki kimentse magát a gyűlésen való részvétel alól. Különösen akkor, ha ezek valóban halaszthatatlanok és valóban államügyek. De miről is van szó ebben a levélben? A levél írója két órával ezelőtt egy ünőt ejtett el...

Galovič leült és vizsgálódva nézett a jelenlevők szemébe. A bejelentés sem számukra, sem Galovič számára nem jelentett felfedezést. Mindössze azt akarta tudni, vajon megérett-e a pillanat a döntő lépéshez. Jól becsülte fel a helyzetet. A felháborodás és a megbotránkozás nem volt pusztán gépies. Egy ünőt! Lelőtt egy ünőt! Nem ózbakot, hanem ünőt! Az ünöket védi a törvény, tilos a kilövésük, és különösen tilalmi időben! Hiszen ez durva orvvadászat, elítélendő cselekedet! Ők is vadászok, méghozzá szenvedélyes vadászok.

Galovičból csak úgy mennydörgött a felháborodás.

— Bizonyítékokkal rendelkezem, hogy az elvtárs nem először sérti meg durván a polgári és közeleti tisztségével járó fegyelmet.

A többiek időközben már magukhoz tértek a felháborodásból. Kiszellőztették a fejüket. Ez nem pusztán tényközlés volt? Van ebben valami más is? Elkövetkezett az a pillanat, amelyre már régóta vártak, s amelyre némi félelemmel gondoltak? Galovič végső útésre szánta el magát, vagy pedig megelégszik a tények megállapításával?

Galovič bizonyára tart még valamit a talonban. Úgy érezte, helyesen becsülte fel a helyzetet. Most megszavazzák. Most megszavazzák azt a javaslatát, hogy részesítsék figyelmeztetésben a fegyelmezetlen elvtársat. A figyelmeztetés egészen ártatlanul hangzik. Egy drasztikusabb javaslat körül bizonyára hosszadalmas vita keletkezne, és ki tudja, nem helyezkedne-e vele szembe valaki. Ebben a szervben Galovičnak távolról sem volt biztosítva a szükséges többség.

A figyelmeztetést megszavazták. Nagy megkönnyebbüléssel. Még csodálkoztak is rajta, hogy Galovič beérte ennyivel. Pedig ő nem érte be, mindössze ügyes taktikai sakkhúzásról volt szó, és senki se vette észre,

hogy pontosan azt szavazták meg, amit akart, azt, amit ő döntő csapásnak minősített.

Másnap a sajtóiroda bizalmas jelentésben közölte, hogy visszavonásig sem az államférfiú neve, sem a fényképe nem jelenhet meg a napuapokban, televízióban és a rádióban. A visszavonásig... Az annyit jelent, hogy amíg ki nem vizsgálják és le nem zárják az esetet. A vizsgálattal természetesen Galovič lesz megbízva. Es ő az esetet le is zárja. Amit javasol, megszavazzák, elfogadják. Hiszen mindannyian megszavazták a figyelmeztetést, ezt a döntésüket már nem változtat-hatják meg, és nem is vonhatják vissza.

Ez volt az államférfiú vége. Tulajdonképpen akkor halt meg. A leg-rosszabb elől csak a gyilkos kór mentette meg. Ilyen körülmények között Galovič se mereszte kenyértörésig vinni az ügyet. De minek is? Galovič, az erkölcscsósz nem szerette a nyilvános botrányokat Csak árnyékot vetnek a vezető funkcionáriusokra. Sokkal elegánsabb lesz talán annak a bejelentése, hogy az államférfiú betegsége miatt képtelen ellátni hivatali kötelességeit. Végül még erre se került sor. Az egész ügyet lezárta a fizikai halál.

Frank keserűen elmosolyodott, amikor megtudta, hogy mi volt a közvetlen oka annak a bizalmas jelentésnek, amelyet annak idején a sajtóiroda közzétett, s amelyet már nem követtek további elővigyázatossági rendszabályok. Ennek a halottnak már régen búcsút kellett volna vennie attól a funkciójától, amelyre alkalmatlan volt, amelyet nem tudott ellátni. Neki köszönhető, hogy egyre nagyobb hibák és károk keletkeztek. Nem tudta őket megakadályozni, nem rendelkezett a szükséges áttekintéssel és intellektussal, de már akaratereje se volt hozzá, kibújt a felelősség alól, jelentéktelen semmiségekről sem mert már egyedül dönteni. Elég súlyos okok voltak tehát ahhoz, hogy el-hagyja a bársonyszéket.

Eltávozott, mert elejtett egy ünöt.

Frankot ez egyáltalában nem lepte meg. Az ok méltónak bizonyult a halott komolyságához, méltóságához és tekintélyéhez.

Es Galovič szónokol. Befejezi. Ezekkel a szavakkal búcsúzik az el-hunytól:

— Te élsz, és mindig is élni fogsz közöttünk...

Az ízlés, a tapintat sohasem volt Galovič személyiségének erős oldala. De hát ő nem is érzékeny lélek. Talán nem is tudatosítja, hogy milyen kínos komédiát játszik a halottat búcsúztató szónok szerepében. De hát ki búcsúztathatta volna? Valami alárendeltebb személyiség? Ez rossz fényt vetett volna egy ilyen komoly, állami aktusra.

Csak abban a pillanatban, amikor már Galovič befejezte a beszédét, szorult össze Frank szíve a halottért. Igaz, sok mindent a szemére lehet hányni. Elfecsérelte a nép bizalmát, és nemcsak azt a bizalmat, amelyet belé helyeztek, hanem annak a társadalmi rendszernek a bizalmát is, amelyet képviselt, annak a mozgalomnak a bizalmát is, amelyből felemelkedett. Szétfoszlatta azt a reményt, amelyet személyéhez fűztek. Es Frank többet tud róla, mint mások. Frank jóformán mindent tud róla. Számos szégyentelen dolgot követett el, nemegyszer visszaélt a hatalommal, sok emberi szerencsétlenségnek volt az okozója. De valahogy még mindezek mögött is érezni lehetett az embert. Szándékai, elhatározásai, döntései nem voltak mindig a leg-

tiszteletreméltóbbak, de ha az indítóokok nem is voltak egészen tiszták és egészen helyesek, valahogy mégis emberiek voltak. Ember volt mégis. Ember, aki téved. Talán nyomorult és szerencsétlen ember. Frank nem talált számára mentséget. Csak igyekezett megmagyarázni és megérteni. Hiszen másképp és másnak is ismerte.

Galovič nem követett el hibákat. Egész hivatali ténykedése alatt egyetlen hibát sem követett el. Galovič szörnyeteg volt, szörnyeteg, aki abszolút erkölccsel rendelkezik. Nincs sebezhető pontja. Nincs szenvedélye. Talán vágyai sincsenek. Azt állították róla, hogy bizonyos okok miatt nem tud aludni? Galovič mindig jól, mélyen aludt, lefeküdt, lehunyta a szemét, és máris aludt. A lelkiismerete, ő nagyon nyomatókosan tiltakozott volna ez ellen a szó ellen — mindig tiszta volt. És bármilyen különösen hangzik is, személyes érdekből sohasem tett egyetlen lépést sem. Nem voltak személyes érdekei. Az ő szenvedélye — ha szabad egyáltalán ezzel a kifejezéssel élni — a kötelesség volt. Nem tudta, mi az öröm, nem tudta, mi a bánat.

Ez a halott hosszú éveken peresztül a saját kezébe igyekezett összpontosítani a teljhatalmat. De mindig akadt valaki, aki az útjába állt, akire féltékenykedhetett, akitől féltetett. Galovičnak nem voltak hasonló vágyai. S hogy végeredményben az ország egész hatalma az ő irodájában összpontosult, ez nem azért történt így, mintha ő személyesen ördög tudja hogyan kívánta volna. Galovič számára a hatalom nem cél, hanem eszköz volt. Nem vágyakozott utána, és sohase élt vele vissza saját személyes érdekeiért, vagy egyéni presztízsért. Valahogy magától jött, önkéntelenül, anélkül, hogy harcolt volna érte. Galovič eszményien fel volt készülve arra, hogy olyan rendszerben a kezében tudja tartani, amelyekben az egymás iránti és a mindenki iránti bizalmatlanság légköre az uralkodó hangulat. Bármilyen kemények, sőt egyes esetekben szörnyűek is voltak közbelépései és döntései, tudatosan sohasem követett el valamilyen személyes gyalázatot. A törvény értelmében járt el. Az előírások, rendeletek, rendelkezések értelmében. Az akkoriban érvényes jog szerint. Mindig csak a kötelességét teljesítette, a többire nem volt kíváncsi.

Ez a halott gyűlölte őt. Ösztönösen, szenvedélyesen, kérlelhetetlenül. És tehetetlenül. Frank még ott, a kerületi hivatalában tanúja volt nem egy kitörésének és nemegyszer hallotta kétségbeesetten nyilatkozni Galovičról. Félt tőle. Amikor a kabinet főnökének nevezték ki, leplezetlenül győzedelmeskedett. Ezt a napot a Galovič felett aratott győzelmének minősítette. Úgy érezte, hogy kikerült ható- és jogköréből. De rövidesen azután Galovič átvette jelenlegi hivatalát. És ez a halott újra félt.

Galovič nem félt. Senkitől, semmitől. És a halottal szemben aligha érzett személyi gyűlöletet. Galovič csak az osztálygyűlöletet ismerte, csakis az osztálygyűlöletet tekintette magához méltónak. De azzal bízták meg, hogy az ország erkölcsait őrizze, őrizte tehát mindenkor és mindenütt. És mindenkinél. Figyelmesen gyűjtögetett minden jelentést a kabinet főnökének tevékenységéről és kikapásairól. Egyszer még kapóra jöhet. Így gyűjtött minden jelentést másokról is, olyanokról is, akik sohasem fognak okot szolgáltatni a közbelépésre. Galovičnak mindent tudnia kellett, illet mindent tudnia, tehát tudott is mindent. Mindent.

Az államférfiúnak nagy házra, sok fényre és sok hízelgésre volt szüksége. Szerette a társadalmi képmutatást, szívesen mutatkozott a nyilvánosság előtt, feleségét, akit később meggyűlölt, szívesen vitte magával, reprezentatív volt, legalábbis külsőleg, és látványos bizonyítéka volt a sikerének.

Galovič háromszobás lakásban lakott, a villát visszautasította. A nyilvánosság előtt nem szívesen mutatkozott, társaságban mindig kelletlenül érezte magát. Nem tudott viselkedni, nem tudott enni, mindig rosszul volt megkötve a nyakkendője. Sehova se ment a feleségével, ha meg kellett jelennie valamelyik recepción vagy ünnepélyen, mindig egyedül ment. Sőt egy időben olyan határozatot is kierőszakolt, hogy az ünnepélyeken és egyéb hivatalos alkalmakon a vezető funkcionáriusoknak nem szabad a feleségükkel együtt mutatkozniuk.

A fogadások ezekben az időkben homoszexszuálisok gyűléseire hasonlítottak.

Galovičnak kövér, formátlan, nagyon éles eszű felesége volt. Csak nagyon kevesen ismerték személyesen, Frank egész tevékenysége alatt mindössze ötször látta. Senkit se érdekelt ez az asszony. Galovič magánélete annyira ismeretlen, érdektelen és lényegtelen volt, hogy szinte nem is illett hozzá az ilyen megfontolás: van vagy nincs felesége.

Ugyanakkor Galovič hatalmas, egészséges és bizonyára szexuálisan is igen potenciális férfi volt. Sohase suttoztak arról, hogy szeretőt tart, ez egyenesen elképzelhetetlen lett volna mindenki számára. Saját maga számára is. Nőkkel máskzálni ellentétben állt azzal az alaptétellel és elvvel, amely felett őrködött. Gyöngeség. Fajtalanság. És ami még ennél is rosszabb, állami titkok elárulásának a veszélye. Ha néha, mert ez is lehetséges, mégis vágyakozott valamilyen nő után, esetleg meg is tetszett neki, ezt semmiféleképpen nem adta tudtul. Elnyomta magában ezt a szégyenletes gyöngeséget. Az ösztönök elnyomásán, megzabolázásán keresztül edződik a forradalmár acélos személyisége. A forradalmár gyöngesége mindig végső romlásának az előjele. Az első gyöngeség mögött már ott leselkedik az árulás.

Lehetséges, hogy egyáltalán érdeklődtek utána a nők? Lehetséges, mert a nők különfélék, mindenféle után vágyakoznak, miért ne támadt volna valamelyiküknek olyan vágya, hogy megalázzák, térdre kényszerítsék a hatalmas férfit? Jártak utána sokan, szépek is, akik börtönbe vetett, elítélt férjükért könyörögtek, egyesek számára talán elegendő lett volna egy mozdulattal az elképzelt ágy felé inteni. Ilyesféle nagyon is érthető jelekkel és ajánlatokkal bizonyára el is halmozhatták Galovičot. Da Galovič olyan volt, mint a gránit. Meglágýíthatatlan szikla. Az emberiség boldogságáért, az új, a szebb világért, az erkölcs gránitzilárdságú világaért harcolt.

Korlátolt volt? Egyáltalán nem volt korlátolt. Ismerte az emberi gyöngeségeket, s föl tudta használni azokat tevékenysége érdekében. Az, hogy az alkoholtól megtartóztatta magát, számára természetes, forradalmári kötelesség volt. Ott, ahol ez elől nem lehetett kitérni, hivatalos pohárköszöntők alkalmával, Galovič poharába festett vizet öntöttek, s a szín mindig a többiek italához igazodott.

Hivatalba menet és jövet mindig gyalog járt. Szabadságra, ha egyáltalában elutazott valahová, mindig második osztályon utazott. És saját

költségén. Éberren ellenőrizte, melyik vezető tisztségviselő használ szolgálati autót magáncélokra.

Valamikor még kapóra jöhet.

Mindig szolgálatban volt. A kötelességét teljesítette. Kevés emberrel állt szóba. Társaságban mindig egyedül, lesben állt. Sohase volt barátja. A barátságot mindig szégyenletes, szentimentális tehernek és méltatlan kapcsolatnak érezte.

Épp ebben a magánosságában volt rettegett ereje. Tudták róla, hogy megvesztegethetetlen, éber és kemény. Semmi többet nem tudtak róla.

Galovič sohasem kételkedett saját cselekedeteinek helyességében. Nem is töprengett felettük. Szerinte a kételkedés, még ha nem is jut kifejezésre, édestestvére az árulásnak. Sohasem késlekedett, hogy keményen, megalkuvás nélkül, a végtelékig végrehajtsa mindazt, amit szerinte a társadalom érdeke megkívánt.

Fanatikus volt? Nem. A fanatikusok szenvedélyesek, érzékenyek és gyakran kiszámíthatatlanok. Galovič az emberek meggyűrésére szerkesztett gép volt. Abszolút, grániterkölcsökkel rendelkező férfi. Maku látlan, hibátlan. Galovič sohasem emelte fel magát mások fölé, nem beszélte be magának, hogy kivételes ember, és mégis tevékenységének összessége kivételt jelentett. Galovič kivételes férfi volt.

Férfi? Ember?

Nem éppen a csupa erényeknek ez az összessége változtatta olyan rettegett szörnyeteggé Galovičot? Galovič a saját abszolút erkölcsét a közérkölc alapelveivel és kritériumaival azonosította. Ha bárki ez ellen vétkezett, alkalmatlanná vált ahhoz a poszthoz, amelyet betöltött. Ma iszik, holnap áruló lesz.

Együttérés? Belátás? Árulás. A forradalom nem engedhet meg magának ilyesféle luxust. A hibákkal és a tévedésekkel szemben tanúsított elnézésen rendszerek, államok, kormányok buktak meg. Galovič legföljebb csak a saját magánál is „jobbat” becsülhette. Jaj a rosszaknak. Galovič nem különböztetett meg árnyalatokat. A jó az jó. A rossz az rossz. A kettő között nincs semmi. Csak a farizeus entellektüelek, ezek a fejletlen izomzatú puhányok igyekeznek a világnak az emberi fejlődés összetettségét bemesélni. Galovič nem ugrik be nekik. Csak az humánus, ami haladó, és az haladó, ami forradalmi. Soha senki nem merte Galovičtól megkérdezni, mit ért ő a forradalmi szó alatt. Alighanem nagy zavarba hozták volna ezzel a kérdéssel. De nem, nem is hozták volna zavarba. Világos frázissal válaszolt volna.

A forradalmi tisztaság megőrzésének a köpönyege alatt így pusztította, gyalulta, hengerelte az embereket Galovič. Már a pusztta gyanú valakivel szemben, még ha bármilyen abszurd is, Galovič számára a bizonyíték erejével hatott. A többi már a nyomozószervek dolga. Azok arra vannak, hogy a gyanúsítottakat leleplezzék. Leleplezni. Rábizonyítani. Artalmatlanná tenni! Galovičnak nagyon szűk szótára volt.

Hogy állhatott annyi éven keresztül a hatalmi apparátus élén? Nem tudták róla, hogy milyen? Éppen azért, mert tudták, azért létezhetett. Ez a halott valaha a rettenthetetlen férfi hírében állt. De már akkor is félt Galovičtól. Kifelé úgy festett, hogy az országot két erős férfi kormányozza, hogy két kakas harcol a szemétdombon. De csak egy volt közülük erős, csak egy volt közülük kakas. Lehet, hogy Galovič úgy érezte, hogy arra a másokra is szüksége van. Hogy ez látszólag

legalább az erők egyensúlyát jelenti. Lehetséges, hogy kölcsönösen ki-egészítették egymást? Lehetséges, hogy az egyik létezése a másik létezésének a feltételét jelentette? Galovič nem tévázott, megsemmisíteni ellenfelét, amikor kéznél voltak számára a megfelelő eszközök. Nem félelemből, nem gyűlöletből, elvi okokból. Megsemmisítette őt. Ezzel betetőzte személyi hatalmát. De nem pusztította el ezzel saját magát is? Az exponált helyekre észrevétlenül a régi bizalmatlanságtól és előítéllettől mentes fiatal emberek kerülnek. Egyre több van belőlük. Kicsúsznak Galovič kezei közül, nem akarják az ő játékát játszani, nem akarnak az ő sínein haladni. Az öregek szolgálatkészek voltak, szimbólumokkal éltek, mindegyiküknek volt ilyen vagy amolyan előélete, és tudatosították, hogy Galovič tud róla. Ezekről az újakról nem tudott semmit. Galovičnak sohasem volt barátja, nem volt szüksége rá, és most egyedül maradt. Egyedül, utolsóként az erős gárdából. Hibát követett el, hogy eltávolította az államférfiút, felkavarta így az állóvizet, és az ő saját maga által engedelmességre nevelt masinériájában egyszerűen sok minden csikorog, akadnak emberek, akik nem akarnak és nem fognak az ő füttyszavára táncolni, valami ismeretlen, kitapinthatatlan dolog nőtte ki magát az utolsó években, Galovič kipróbált módszerei csütörtököt mondanak, akadnak már emberek, akik nem fogadják el az előírt játékszabályt, fegyelmezetlen taknyosok, akik nem tisztelik a forradalom törvényszerűségeit, azokat a törvényszerűségeket, amelyeket éppen Galovič emelt törvényszerűségekkel, és a saját belátásuk szerint mernek cselekedni. Saját belátásuk szerint? Ez Galovič szerint árusítás. És még olyanok is akadnak, akik leplezetlenül kinevetik. Ilyesmik még nem fordult elő! Ez új, és nyugtalanító! Amikor Galovič ezekre a bomlasztó jegyekre gondol, fél a forradalomtól.

Még hatalmas! Még soha nem volt ilyen hatalmas. És most már a kezében van az egész tényleges hatalom, a hozzátartozó apparátussal, mely védi és megvalósítja. De már érzi, hogy itt a vég. Ezzel a halottal egy egész korszak távozott. Galovič mindössze a maradványa. Már csak akadály lesz. Még sokáig fog akadályozni, de nem mindenki fogja ezt az ő rovására írni, a közvélemény villámhárítója ez a halott volt, és nem ő. Ezentúl ő lesz. Egyedül ő. Olyan volt, mint a fülesbagoly, a sötétségben vadászott, most önkéntelenül a napfényre kerül. Az összes madár ráveti magát. Halálra csipkedik. Verebek, cinegék, rigók, fecskék harcra csicsérgéssel rávetik magukat. A sötétség ura volt. A világgosságban védtelen és nevetséges lesz... Egy szép napon valaki szemtelenül majd azt mondja neki: Tudjuk, mi ellen vagy. De végre megmagyarázhatnád, hogy mi mellett vagy. És a forradalmi éberségről szóló frázisok nem fogják őt meggyőzni...

Frank lefényképezte Galovičot, ahogy annak a halottnak a koporsója felett beszél, akit megsemmisített. Különösen formált, szögletes. Acélszürke szemeit félig lehunyja. Frank örült ennek a képnek. Egy fényképrónikának, egy életnek, egy halálnak utolsó dokumentuma lesz.

Galovič befejezte a beszédét, megfordult, az özvegy felé indult, és kezét nyújtott neki. A jelenlevők mind az özvegy felé vonultak, és kezét nyújtottak. Frank is, bár egy hivatásos fényképészhez nem illik a részvétnyilvánítás. A fényképész nem ember, csak tárgy. Géplence.

Amikor kezében tartotta az özvegy kezét, az a fülébe súgta: — Csak már befejeződne...

Befejeződött. A karzat láthatatlan zenekara a forradalmárok gyászindulóját kezdte játszani. A hat tábornok vállára emelte a koporsót. Gyászléptekkel kifelé indultak.

Frank nem ment utánuk. Az ő szolgálata befejeződött, mit keresne odáint, ez már a kollégák feladata, akik ott állnak készenlétben. Két férfi becsukta a nehéz bronzkaput. Mintegy parancsszóra, a folyosóról montórruhás férfiak rohantak be. Eloltották a hamis görögtüzet, leoltották a hatalmas kristálycsillárt. Ezek a férfiak ugyancsak fürgék voltak. Vezetőjük arra a kettőre, aki a gyászleplelt szerelte le, rákiáltott:

— Vigyázzatok arra a bársonyra, nehogy tönkremenjen.

Frankra ügyet se vetettek. Amikor a gyászterem utolsó díszait is kivitték, a fabakokat, amelyeken a ravatal állt, Frank az órájára nézett. Nem tartott tovább fél óránál. A filmesek még fölgöngyölítik a kábeleket, és a terem ismét közönséges teremmé válik. Közönségessé? Nem, előbb még ünnepélyesen fel kell díszíteni. Délután itt iktatják hivatalába a kabinet új főnökét. Mindennek ragyognia kell!

Frank az utcán Margittal találkozott. Nehéz bevásárlószatyrot cipelt. Frank nem árulta el, hogy látta. Ő maga szólta el magát.

— Az a disznó, hogy nem sül ki a szeme...

Csak Galovičra és a szónoklatára gondolhatott.

— Tulajdonképpen nem is történt olyan nagy változás — gondolta Frank. — Valaki meghalt, de Margit még mindig ugyanolyan, mint volt. Ugyanolyan...

(VÉGE)

ÉPÍTŐK

az építők elfáradtak

bezzeg mondta az egyik és nagyot köpött
csillogott a tócsa a napsütésben
nézte nézte és csak annyit mondott
bezzeg
s piszkos kezével megtörölte izzadó homlokát
majd két ujjával az orrát fogta meg
beletrombitált
bezzeg mondta még egyszer és kést vett a kezébe
majd óvatos falatkát vágott a szalonnából

SAKK

tűnődve néztük a táblát
mi ketten
hajdani sakkozók
elhullt már jó néhány gyalog
futók bástyák és lovak is vele
de egyikük már lepkeszárnyat bontott
a hetesen
s tűnődve néztük a táblát

a tömegből ő már kilépett
még egy lépés és vezér lesz belőle
szabad az út

rohanni fog az átlókon átal
és jobbra balra amerre akar
és ütni fog
ütni fog
ütni
tűnődve néztük a táblát

vajon a többi hetet elfelejti?

SZÍNEK

milyen kényelmes volt
azt mondták ez fehér
azt mondtam ez fehér
azt mondták ez fekete
azt mondtam ez fekete
milyen kényelmesen szürke volt minden

azt mondják gondolkozzál
azt mondják legyen véleményed
azt mondják állj ki érte
milyen kényelmetlen

túl sok a szín ezen a világon
és minden színnek ezer árnyalata

HUNYÓCSKA

elbújtak és keresem őket
a hunyó vagyok én és keresem
most már csak egyre keresem a pajtás-
emlékeimet és nem találok
beh furcsa játék

tízet számoltam ez a szabály
s még hogy a szemem csukva tartsam
szép piros zajjal szerteszaladtak
és sűrű erdő e nagyon hosszú élet
beh furcsa játék

most látok már s a tízet kiáltom
az erdő hallgat nem felel
és már nem is keresem piros pajtás-
emlékeimet és nem bánom
beh furcsa élet

MUSKÁTLI

szép ausztrál város kertés házikó
öreg lépcső mely sehová se vezet
tenyerén hozza a felhő az esőt
s a tenger felől halk est a szelet
sydney a város furcsaszép neve
és az anyám haldoklik

az ablakában muskátli volt
hazulról hozta és
most ő is meghal majd vele
szegény szegény muskátli
a honvány voltál és apám csókja
és én a fia

rendnek kell lenni mindeneelőtt
és az anyák hálnak meg előbb
ez így jó ez így rossz ez így fáj
ez az élet egyetlen célja

én már nem megyek fel azon a lépcsőn
az többé nékem sehová sem vezet
és a muskátlit meg nem locsolom

dögölj meg muskátli te is

DIOGENÉSZ

én már csak itt ezen a földön

ezen a földön

csak nefelejcsset ne hozzatok majd
kár hogy nincs elfelejts virág

én már csak itt ezen a földön
napjaimat estékbe öltöm
se reggel már se dél
kár hogy nincs nekeress virág

most a fejem fáj ez a hadisarc
mert egyre csak csatáztam
most már a vezényszó hátra arc
mert egyre csak csatáztam

már nem mennék fel a hegyre
rossz a derekam
már a völgyben sem maradnék
minek

én már csak itt ezen a földön
ezen a csupasz földön
ezen a szikás elfáradt földön
ezen a véres földön

ó szegény diogenész te nagyon árva
adj szállást és keressük együtt
és hiába

PAVLE POPOVIĆ VERSEI

PANNÓN AKVARELL

Súlyos kalászokat bíbor hőség locsol
száraz szalmán perrenő aranyszemek
lobog az egyetlen nap a szomjúhozók szemében
lángja bizodalom

lobog az egyetlen nap ahol már madár se jár
szedi az éj az ég érett narancsait
mögöttünk halott órák hevernek
elszóródtak a tájon akár a páfrány

kihajt haragos színű földemből
ez a szív mint máglyája az égnek
lángja reménynek
tudom végül majd elizzik benne minden
nincs menekvés
mert sose közelítsük a lángot
a nap helyett az süt majd föl a por
senki se lesz se jobb se rosszabb
mind akik itt állnak most a kezdeten
lesznek utolsók

súlyos kalászokat bíbor hőség locsol
száraz szalmán meleg gyöngye ömöl
e nagy nap mint nagy aranygöröngy
még előttem áll.

NOCTURNE

Ni, az éneklő madár
felroppen a tűzből a homályos égre
hogy ott csallagként csüngjön a világ felett
s pazarul csillogjon álmaimban

Érzem
mert magányos
ma éjjel csendben meghal e madár
messze szívemtől
tisztán és ártatlanul.

MIRŐL MORMOL A TENGER

Miről mormol a tenger
talán a mindent szikrázó fénnel
beragyogó szerelemről a parton
ahová az álmok s barangolások után jutottunk
mi gyógyíthatatlanok és szép jelenések
a parton ahol már nincs más megoldás
mert úgy kerültünk ide visszavonhatóanul egyedül
miként a fájdalomban vagyunk magányosak és nagyok
miről mormol a tenger
talán a minden reményt
szikrázó fénnel beragyogó késő szerelemről
mert így egyszeriben megszépülnek a
mindennapi vágyak s fondorlatok
s a kísértő elkerülhetetlen árnyak
melyeket ott látok minden csillogásban
miről mormol a tenger
késő szerelemről-e vagy arról
hogymisek a hangzatos szavak
és könnyű lebegésük az örök dolgok
meg az áttetsző füstbe vesző világ felett
semmisek a szavak melyek az izzó fővenyt belengik
s telt suhogással ömlenek szerte
akár a kristály vízcseppek
a villanásnyi mérhetetlen tajték
fehér virágaiba
miről mormol a tenger
talán az egyetlen szomjúhozott szerelemről
vagy csak a megérintett dolgok vakító ragyogásáról
hisz bennem e ragyogás még
akár az olthatatlan remény megosal de szomjat is olt
s hát hiszünk mindennek múlhatatlanul
isszuk szétlocsoljuk e fényt
amíg csak az ég tüzei égnek s amíg
csalogat bennünket a tenger,
amely halott hajóként már süllyed és eltűnik
bennünk visszavonhatóanul.

FÖLJEGYZÉS

Az egész térséget a július tölti be alattunk
forró sziszegésével a virággá feslett reggeltől
egészen addig a váratlan szélíg
mely valahonnan a sziklák közül jön, hogy megmossa szemünk
s szétszórja álmainkba a nappal még meleg hamvát
s csak ülünk így a parton mi magunk hosszabbítva meg az örök
várakozást

s akárcsak tavaly simogatjuk csak hiábavalón
az unalom szelindekeit s undok szegénységünket
meg a nyugtalan szavakat melyek felszaladtak hallásunkba
s elröppentek könnyedén akár a virágszirmok ki tudja merre
s most minden élőben folytatódik a szorgos semmittevés
végtelen sikolyként
megcsúfolásaként e végtelen nyílt vizeknek.

A hold ott ül a térdén
az érzékek jégárján szeretne siklani
vagy felszökkenni a tejútra
ne várj rám, lélek, röppenj
a csillagok mérhetetlen süket világába
a hűség téged dicsérő dala ez
simítsd végig a haját
homloka mély sírgödreit
melyekben ott pihen már a gyanú s a többi erény
testén a zavarosban vadászó vadak
a hold ott ül a térdén
az érzékek jégárján szeretne siklani
vagy felszökkenni a végtelenbe.
Csend van most a folyón
némán akár az árnyak — szembogarából
felröppennek az utolsó csillagok és madarak
szerelme egybeolvad
a sötét úr mérhetetlenségével fejünk fölött.
A földön a pirkadás mély árnyai neszeznek
a homályból szikrát senki se görget.

Ej. Ophélie sápadtan és szellemétől úzve
bolyong és kószál az ős tovatűnés vizén.

A hamu mind sűrűbben hullik
a volt világ álmaiba.

HÍVÁS

Hol vagy most szépséges csillag
feledés csillaga
hogy lángolj e fej rózsájában
hogy kicsúfolj mindent
hogy eszedbe jusson e fej
álomtalanságomból emelj
feledés csillaga

Ölj meg csillag
hiába várt ébrenlét napját

VASÁRNAP

Messze előttem egészen egyedül egy ember látszik
távolba veszik
óriás üres ökleibe
beleférne
a hatalmas búzaföld

Messze előttem egészen egyedül egy ember látszik
sírgödörserű
mély és hűvös ökleibe
beleférne a nap

a csend oszlopa hirtelen feltornyosul
a világ összes dolgai felett.

HAJLÉK

Lám, tajtékzik a lombtaréj a szilfa csúcsán
de nincs már az a szilfa
lám, hozzám futott a meztlábás ösvény
de az az utacska sincs már
lám, az almányi nap ott ül ablakomban
de az az ablak sincs már
lám, az aranyló reggel küszöbünkön szólongat messzítüntet
de az a küszöb sincs már
lám, világra tárom az ajtót életre kelve
de az az ajtó sincs már
lám, fal feszül a régi fájdalomnak
de nincs az a fal már
lám, madarak, madarak, madarak
de nincs a te hangod

Csak a zsarátnok fölött — cseppre csepp —
potyog a meggy.

OPHELIA

Mielőtt virrad s amíg a csillagok égnek
siess vár a víz sötétlő mélye
a világot pusztulása téríti észhez
mikor a fény végképp homályba mérül
köröttünk kristályok fagyos csillagok remegnek
az ember nem más mint maga a lénye.

mielőtt virrad s amíg a csillagok égnek
siess vár a víz sötétlő mélye
a szó csak páncél méreg s kardok éle
Mit hűtlenség vagy végtelen szerelmek!
süllyedjen a világ a mélységet érje
ott lent a szépség hullámai lengnek

mielőtt virrad s amíg a csillagok égnek
siess vár a víz sötétlő mélye.

BÚCSÚBESZÉD

Virág simogasd meg még egyszer a szemem
keserűség van a gyöngéd gyönyörben
a szerelem már vetkezik előttem szemérmetlenül
ne legyen soha többé mezítlen alatt meztelen
senki sem hallja meg bennem hangodat
a halál munkálkodik
minden szépséget magával söpör
virág simogasd meg még egyszer a szemem
térjen vissza minden régi gyönyör
ami csak tiszta öltözzék gyanúba
az igaz csupán sejthető legyen

az igaz csupán sejthető legyen
szépségem a koponya mosolyát őrzi
minden kertágyazás virág csalása
titoktól remeg a lét
látás lengi a homályt
azért vagyok hogy gyönyörként igyam a kint
amíg csak elmém el nem borul.

Fehér Ferenc fordításai

A. RIMBAUD A SIVATAGBAN FORGAT

TANDORI DEZSŐ

(Kép)

— helyett:
— helyett —

Most próbálatok
teljes
életnagyságban

helyett —

(*The Time Element*)

Mínthogy
mindnyájan előbb
vagy utóbb
vagy
legalábbis ugyanakkor —

— van, amit viszont nem lehet
másképp, és én azért mondom, hogy inkább
ne, és akkor legjobb az is, ha
mindjárt

(*Statiszták; két geg*)

Itt nincs e —
Ne zavarad a —

(*Ami*)

Majd, eleitől fogva;
mert
miért ne lehetne akár egy
t is
ni, vagy egy
* is (* bármiféle rag)
ni, kinek hiányzik
két
közt akár a legrö
bb út is
Csak tudnánk közben mihelyett

(Hang: a panaszfalnál, beszédhibával)

Néha a várakozás
től teljesen el
lérően tör
ténik, néha viszont mégis a várakozás
nak meg
felelően törté
nik, most már csak azt kel
lene tudni, mikor hogy tör
ténik;

(A panaszfal vigasza)

Í
gy is, ú
gy is
bbfleképp
rténik,
hát nem
mind
gy,
mfleképp tö
rténik;

(És ami elmarad)

És ami elmarad:
mindig azon belül valami még,
mert az utolsó
— és ide több szó illik — után
kezdődik a kísértés.

(Sugallat)

(Haiku; a csillagok alatt)

Azt a stb., stb.,
ahogy a stb., stb.,
nem látta senki.

(Statiszták; rekviem)

Leszedtük
az elíziumi feliratokat:

ITT NINCS ELEFÁNTCSONT
NE ZAVARD A HASZONÁLLATOT

Elmarad egy jel
!tlob a innem dzek, ruhtrA

Arthur, kezd menni a bolt

XVIII.

Legnagyobb és valóban összegező vállalkozása, *A feleségem története* című regénye, 1942-ben jelent meg. Akkoriban a kritika nyilvánvalóan nem láthatta meg e regény kivételes értékeit, s így, mint annyi Füst-művel, valójában már az irodalomtörténeti vizsgálódás foglalkozhat *A feleségem történetével* is, ám, mert a magyar regény „európai” vonalát nem látja tisztán, valójában nem tud mit kezdeni vele. *A feleségem története* ugyanis nem a „magyar” regényirodalom kontextusában mutatja meg értékeit. Azokkal a kritériumokkal, amelyekkel egy Móricz regényeit mérhetjük, itt mit sem kezdhetünk, minthogy a Füst-regény feleletei egészen mások lesznek, következőképpen más módon kell keresnünk a hozzá vezető utakat is. Füst regényének nemcsak „tere” és „ideje”, de egész struktúrája és koordináta-rendszere is más, idegen és szokatlan, különösen, ha arra gondolunk, hogy *A feleségem története* a magyar újnépies irány virágkorában jelent meg, hogy egyidőben keletkezett Móricz Rózsa Sándor-regényével és Szabó Pál regény-trilógiájával, a *Lakodalom*, *Keresztelő*, *Bölcsővel*. Ugyanakkor dúlt a háború, a politika véres színjátékai kötötték le az emberek figyelmét Magyarországon is, Füst pedig, oly jellegzetes anakronizmusával, ekkor jelenteti meg *A feleségem történetét*, amelyben egy szó sincs sem a hazáról, sem a nemzetről, népről vagy politikáról, ellenben hosszan és részletesen elemzi egy megöregedett hollandus hajóskapitány emlékeit: messzi tengeri utakat, franciaországi, angol-honi és dél-amerikai kalandjait, édes-bús történetet kerekítve a boldogtalanság témája köré.

A magyar kritika máig sem békült meg Füstnek ezzel a látszólagos anakronizmusával és közömbösségével, mintha a magyar irodalmi „közérzet” 1942 óta alig változott volna. Olvassuk csak el *A magyar irodalom története* V. kötetének Füst-fejezetét, amely e regényt a rövidebb lélegzetű művekkel együtt emlegeti, azt látjuk, hogy tulajdonképpen egy szava sincs róla, azon kívül, hogy megállapítja: „Eszétikájának tanúsága szerint a művészet alaptémája a boldogtalanság — s ezt a témát, a dezillúzióé és csalódásé variálja különböző regényeiben. Tárgyuk szerint ugyan e művek természetesen különböznek — de valamennyi izgalmas, valószínűtlen, pittoreszk világot fest: egy képzelt Párizst és Londont *A feleségem történetében*, a XVI. századot

az *Adventben*... stb... Mindenütt egyformán ragyog ez a világ — de mindenütt sírásra fordul a lélek: ez a konfliktus, melyet a prózai életmű hirdet, sugall és vall...” Nem lesz érdektelen, ha idézzük még azt a pár sort is, amely lényege szerint *A feleségem története* méltatása itt: „Gazdag és csábító külvilágot festenek a kisregények és elbeszélések, csupa szín, szépséggel és rejtelemmel teljes világot. Utána nyúlnak — mint *A feleségem történetének* hollandus kapitánya —, s csak a semmit markolják. A boldogság ebben a közegben éppoly reménytelen, mint a versek tragikumában, csak ezt a tragikumot a próza részletezése máshonnan közelíti meg. Éles kontúrokat rajzol a külvilágból a szenvedésre ítélt lélekhez. A kapitány számára mindvégig felfoghatatlanul rejtélyes a kis francia feleségnek, Lizzynek megannyi változása — s talán csak ez a boldogtalan Lizzy az igaz ember. Ott tapad az élethez, ahol egyedül lehetséges: az érzéki örömeiben, a futó kalandokban. A szerelem — mint minden Füst-hóst — már őt is kimeríthetetlen bánattal ajándékozta meg csupán...”

A magunk mondandója szerint *A feleségem története* Füst Milán definitív alkotása — olyan mű, amelynek megírására egész addigi pályáján készült, s végeredményben már első regényében, a *Nevetőkben* is ezt írta. Valójában tehát olyan regénnyel van dolgunk, amelyet az író negyedszázadon át érlelt és „írt” — tehát összegező, összefoglaló, szintézist reveláló alkotás, ugyanakkor olyan mű is, amely Proust és Mann regényei nélkül nem ölthetett volna ismert formájában alakot: *Az eltűnt idő nyomában* a regény jellegzetes szerkezetéhez szállította a forma-ihletet, Mann műve, *A varázshegy* pedig az alakokat (elsősorban Madame Chauchat-ra és hollandus barátjára, Peeperkornra kell gondolnunk). Különösen *A varázshegyre* kell figyelniünk, hiszen mintha csak Füst a hollandusról szóló epizódot nagyította volna ki és írta volna meg, minthogy többek között lelki, alkatbeli, testi habitusban is a rokonságra figyelmeztető vonásokat fedezhetünk fel kettejük között. Füst Lizzyje és Störr kapitánya legalábbis testvérpárja Peeperkornnak és Claudiának.

A regény anyaga viszont elidegeníthetetlenül Füsté, hiszen a legjellegzetesebb alkotása, és szinte minden vonatkozásában az íróhoz oly közel álló, szívéhez nőtt vonatkozást mutatja. Az író tehát olyan világot és atmoszférát rajzol, amely csordultig van a Füstre oly jellemző elemekkel, s még módszere is a lehető leginkább „füsti”: az elidegenítő és elszemélytelenítő regény-technikát felhasználva dúskál azokban a színekben, amelyeket az egzotikum iránti vonzalmai diktálnak, és kedvére festheti az életformának azokat a mikrorészleteit, amelyeket különösen szeret: elidegeníti magától, hogy minél közelebb férközhessék hozzá, hogy elmerülhessen benne és lelkének minden zegét-zugát kikutathassa. Azaz: hogy végleges megoldást találjon a boldogtalanság őt egy életen át izgató problémájára; eldönthesse, hogy a boldogság „világelv”-e, eleve adott valami-e, vagy csupán az ember természetének esendő velejárója, s hogy az élet alakulásának vagy pedig az emberek temperamentumának kérdése-e, hiszen *A feleségem történetét* megelőzően számtalan idő- és tér-koordinátát, emberi egyéniséget vonultatott fel, s ezek mindegyike a boldogtalanság oly jellemző képzetét is felvetette. Társadalmi jelensége tehát a boldogtalanság, vagy pedig az ember választásának a kérdéséből adódó,

azzal összefüggő valami — valahogy úgy, ahogy egykor verseskönyve címe hirdette (*Változtatnod nem lehet*). A *feleségem történetében* némileg módosított változatának a sugallata üzen, egyfajta „választanod nem lehet” — gondolat, minthogy valójában azt hirdeti, hogy bárhogy is választ a hős, mindenképpen a boldogtalanságot választja.

Van-e tehát fatalitás az ember életében? — tehetjük fel a regény nyomán a kérdést, létezik-e eleve elrendeltség, vagy minden az embertől függő valaminek van alávetve, s az elégedetlenségnek van-e nagyobb szerepe abban, hogy az öröm ürömmé válik, vagy az emberi természetből következő „vakságnak”, amely felismerésében megakadályozza: a boldogságot tartotta markában. Mert már akkor dőbben erre, amikor elpusztította, elszalasztotta. De feltehető úgy is a kérdés, hogy a fentebbi két lehetőség között hol a határ, és egyáltalában van-e határ, mert nem csupán arról van szó, hogy a boldogság és a boldogtalanság egymással határos területek, s elannyira azok, hogy az ember csak akkor veszi észre, hogy hol is jár, amikor már a boldogtalanság sivatagában bolyong, mintegy a boldogság színeváltozásaként. Éppen ezért relatív jellegű a boldogságfogalom Füstnél, s mi több, az is kiderül, hogy a boldogság tulajdonképpen a boldogtalanságnak egyik megjelenési és létezési formája csupán, amely fölöttébb illékony és labilis, külön sajátossága pedig az, hogy emlékként minősül mindenekfelett boldogságnak, tehát már elvesztése után. A Füst hozta világ azonban egy másik lehetséges kérdéskörként a boldogságnak világelv mivoltát veti fel, amelyben az embernek egyetlen gesztusa elegendő, hogy a maga ellentétévé változtassa ezt a világelvet, s hogy tulajdonképpen önmaga az, ki örömei kútját eliszapósítja. S van egy harmadik köre is e kérdéseknek, amelyet a boldogtalanság boldogságának nevezhetünk. Patologikus állapotot reveláló gondolatiság ez, mazochisztikus tendenciák megjelenési formája, amelynek az ember minden pillanatában áldozata lehet, miként azt Füst regényeinek hősei bizonyítják.

A *feleségem története* tehát lélektani laboratóriumnak is felfogható mű, amelyben az író, kísérletezőként, sajátos, „regényes” technikával dolgozik, és teremt egy világot, a világban sajátos, emberi társadalomra emlékeztető, arra hasonlító szervezetet, közeget, ebbe két emberi lényt plántál, rendszerint egy férfit és egy nőt, kiket meghatározott számú tulajdonsággal és vággyal ruház fel, majd létrehozza találkozásukat, s ezzel beindítja az „élet-motort”, és figyeli a reakciókat, annál is inkább, mert a boldogság motívumának „betáplálásával” irányt is adott kísérletének.

Nyomban azt is hozzá kell tennünk, hogy Füst e laboratóriuma valójában egzisztencialista beállítottságú műhely, amit a regény motívójaként felírt középkori könyörgés-szöveg külön is hirdet: „Téged fennen szólítunk, hogy ilyennek teremtetted az embert, s az embert szintűgy szólítjuk, hogy önmagáért mégis ő a felelős... Távoztasd hát el a forró serpenyőt, amelyen ég a húsunk, lévén az állat énbenem oly igen esendő...”. De felbukkan „az ember bensőjében rejtve lakó szörnyeteg” problémája is — az egzisztencializmusra mutatva, mivel a választás kérdését helyezi előtérbe.

A *feleségem története* mélyén ugyanis egzisztencialista bölcsélet kör-

vonalai sejlenek fel, elannyira, hogy Sartre egy későbbi eredetű szövege igazíthat el bennünket, mert a magyar irodalomtörténet nemzeti szempontúsága, s ezzel összefonódottan, szociális irányzatossága eltakarja azokat a vonásokat, amelyek az európai szellemi mozgalmakkal rokonítják általában, az egzisztencializmussal pedig külön is. Holott Füst művészete is bizonyíthatja, hogy nem szükséges csak import-filozófiát tételezni fel ilyen kérdésekkel kapcsolatban, mintha ezekhez a magyar irodalomnak semmi köze sem lenne. Valójában Ady költészetétől kezdve nyomon kísérhetők az ilyen törekvések: József Attila verseinek egy köre éppen úgy erre mutat, mint Füst művészete — azon a magas szinten, amelyen a francia irodalomban egy Sartre vagy egy Camus képviselte. Nem az a probléma tehát, hogy az ilyen jelenségek a magyar irodalomban kimutathatók, hanem sokkal inkább az, hogy ezek érvénye a köztudatba nem tudott átmenni, és így természetellenesnek és kivételnek látszik az, ami valójában természetes és adott. *A feleségem története* esetében Sartre tanulmányai lehetnek kommentárjaink, s kalauzaink, különösképpen pedig *Az egzisztencializmus: humanizmus* című, amelyben egy sor olyan kérdést érinthetünk, amely *A feleségem története* eszmei és értelmi vonatkozásaiban mintegy eleve adva van. Másfelől *Az egzisztenciális pszichoanalízis* című dolgozatára kell hivatkoznunk, mert *A feleségem története* valójában azt mutatja, hogy Füst ilyenlyt végzett, amikor Störr kapitány feljegyzéseit papírra vetette — Sartre előtt: „Az egzisztenciális pszichoanalízis az *eredeti választást* igyekszik meghatározni. Ez az eredeti választás, mely a világgal szemben megy végbe és a világban való helyzet választását jelenti, éppoly totális, mint a komplexum; megelőzi a logikát, mint a komplexum; ez az, amelyik *választja* a személy magatartását a logikával és az elvekkel szemben; nem lehet tehát arról szó, hogy a logika szerint vizsgáljuk. Prelogikus szintézisbe fogja össze a létező totalitását, és mint ilyen, a többértékű jelentések végételen sorának vonatkozási központját alkotja...” (*Az egzisztencializmus*. Bp., 1965. 228. old.).

De megszorításokkal is élnünk kell Füst művével kapcsolatban, hiszen Füstnél a sartre-i „egzisztencialista pszichoanalízis” regényírói módszerként is megjelenik, a világgép előállításának az esztétikai szférájába is átcsap, s módszerként „életté lesz”, nemcsak a főhős habitusát, hanem az írói munka irányát is mutatva. Nem lesz tehát véletlen, hogy a későbbi sartre-i „szituáció”-elmélet és a Füst oly kedvelte szituációtechnika találkozhatott az egymásba játszás fokán, eggyé váltan. Ezért oly harmonikus és teljes értékű alkotás is *A feleségem története*: az írói világgép és az írói módszer egy Füst-műben sem annyira szervesen összetartozó, mint éppen ebben. Am ismétcsak azt kell hangsúlyoznunk, hogy Füst eddig belső fejlődése, alakulása során jutott el, kiteljesedett — anélkül, hogy nevéen tudta volna nevezni azt a bölcséletet, amelynek körvonalai oly egyértelműen megmutatkoznak művészetében, hiszen Sartre majd csak a háború után kelt fel-tűnést és jut el neve és hatása Magyarországra is.

De az egzisztencialista filozófia révén hatolhatunk be a Füst felvette szerelem-kérdés lényegébe is, amely ott bújik meg a regény alapkönfliktusában. Elsősorban Sartre szerelem-definíciójára kell utalnunk, amely szerint a szerelemben „a másik szabadsága mint olyan az, amit

hatalmunkba akarunk keríteni”, azaz: a másik ember „léte szabad felbukkanásának abszolút és egyetlen célja az engem választás legyen, vagyis, hogy azért válassza létét, hogy az én objektivitásomat és fakticitásomat alapozza meg...” (Idézi Tordai Zádor: *Egzisztencia és valóság*. Bp., 1967. 26. old.) De nem hagyható figyelmen kívül az a Sartre szövegéhez fűzött kommentár sem, amely szerint „az ember a szerelemben a másikkal egyesülve, a másik szubjektivitásával egységet teremtve megszünteti önmagának önmagába való zártságát, tehát magányát” (uo. 27. old.). Az így feltáruuló perspektívából Störr kapitány ugyan az egzisztencialista hős, de az „egzisztencia” valódi hőse Lizzy, a feleség, aki férjének az egzisztencialista „pokla”, ő az, akit Störr kapitány „választott” a maga számára, függetlenül attól, hogy Füst a kapitány nézőpontjából közeledett a kérdésekhez. És számolnunk kell az- zal a ténnyel is, hogy az oly végzetes „választás” után a szerelem ki- egyenlítődik a kapitány tudatával, aminek következtében — a regény- jelleg minősítésének újabb köreként — már nemcsak egzisztencialista pszichoanalitikus szeánszként értelmezhetjük, hanem az egzisztencia- lista tudat-regényként is, az egzisztencialista regényirodalom sajátos válfajának fogva fel Füst e páratlan teljesítményét.

Immár azt is megállapíthatjuk, hogy Füst figyelmének középpont- jában (és egész művészi pályája tengelyében is) a „választásnak” egz- izstencialista módon felvetett kérdése áll. S arra a tapasztalatra is hivatkozunk kell, hogy szinte minden művében ezt a kérdést vizs- gálta, ez játszotta a legnagyobb szerepet nála: barangoljon a szerelem síkján, mint a *Nevetők*ben, vagy a politika mezején, mint az *Advent*- ben. S ezzel foglalkozott nemcsak kisregényeiben, hanem drámáiban is, miként azt, a Boldogtalanoktól a VI. Henrik királyig, drámáinak íve is bizonyítja.

Éppen ezért kell a tanulmányunk első fejezeteiben adott füst-i kép- letet is árnyalni. E képlet szerint ugyanis A szereti B-t, de B nem A-t szereti, hanem C-t. Most már azt is leszögezhetjük, hogy Füst tulaj- donképpen a „választás” egzisztencialista kérdéskörének formuláját találta meg, minden esetben a képletben szereplő A szempontjából, tehát annak a szempontjából, „akit nem választottak”, következké- pen, aki nem tud „a másik szubjektivitásával sem egységet teremteni”, s így nyilvánvalóan nem tudja „megszüntetni önmagának önmagába való zártságát, tehát magányát” sem feloldani. Ezért gyötrelmes a hős szemében az élet, amelyben a féltékenység a sas szerepét játssza, mint a Prométheusz-mondában, de úgy, hogy a Szüziphosz-mítoszt is reve- lálja, s mi több: a boldogság és boldogtalanság motívumait is sajátos többlettel látja el: a hősök a boldogtalanságuk révén realizálódnak, és a boldogtalanság boldogságának állapota felé haladnak.

A feleségem történetének külön érdekessége, hogy ezeket a problé- mákat nem emberi állapotként tárja elénk, mint pl. a francia egzisz- tencialista irodalom, vagy maga Füst is még a *Nevetők* és az *Advent* írásának idején, hanem folyamatként mutatja meg, tehát kialakulás- történetet ad, és végigjárja, kifürkészi, megvilágítja; és számtalan apró részlet, megfigyelés és reflexió révén, amikor a „féltékenységem törté- nete” sinein futtatja a regény cselekményét, tulajdonképpen a boldog- talanság tudatosulási folyamatának a kórtörténetét írta meg. Störr ka- pitány ugyanis egzisztencialista módon boldogtalan, minthogy házas-

ságával egy jellegzetesen egzisztencialista állapotba lépett. Azaz: ő „választott”, de őt csak látszólag választotta a felesége, mert annak szemében már nem ő az egyetlen választott, hiszen Lizzy szeretői éppen úgy a választottak között vannak, mint ő, következésképpen a jellegzetesen egzisztencialista magány is konstans lesz, mivel nem játszódik le e zártság feloldása. Störr kapitány házassága előtt társtalan volt, házasságra lépve pedig magánossá vált, tehát abba a „pokolba” jutott, amelyben az egzisztencialisták látják, „zárt ajtók mögött”, az embert a másik ember társaságában. Ennek a „pokolnak” neve azután a boldogtalanság, s benne a féltékenység csak a felszín, hiszen Störr kapitány nem azért fürkészi felesége tetteit, és állít csapdát számára, hogy gyanújának igazságáról győződjék meg. Störr nem klasszikus polgári relációkban gondolkodik, nem a pusztán birtoklási jog miatti sértettsége ösztönzi. Ő tengerész volt, s arra is kapható lett volna, hogy feleségét szeretőjeként lássa, miként azt a regény egyik epizódja jelzi is. Az ő problémája a magánossá válásban van, amely abban a pillanatban megszületik, amikor első jelét látja, hogy nemcsak ő a „választott”, ami miatt azután a magány csapdájába esik. Haláláig kíséri majd, s még felesége árnya is erre figyelmezteti, mintegy véletlenszerűen teszi, ami egzisztenciájának lényege: magányát. Olyan rabság ez, amelytől nem lehet szabadulni, s mi több, Störr kapitány esete azt is bizonyítja, hogy a választás kérdésének döntő a jelentősége, minthogy megismételhetetlen, tehát definitív, s nem számít: pokolról vagy mennyországról van-e szó. Különösképpen, ha arra gondolunk, hogy a „pokol” rendszerint az idő távlatában az Éden képzetét ölti magára — a boldogtalanság boldogságának vonatkozásköreiként.

A *feleségem története* tehát a „választás” tézisszerűen felvetett problémájának kifejtése, olyan szituációsornak a tükrében, amely egyúttal Füst „nem euklidészi” írói természetének is a megnyilvánulása. Nem folyamatos cselekmény-kifejtéssel bogozza Störr kapitány és Lizzy házasságának történetét, hanem ismételten olyan szituációkat teremt, amelyekben a „választás” problémájának a közvetlen, egyenes, az ember életére kiható, tényeire is hatást gyakoroló ereje mutatkozik meg. Am ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy Füstnél ez a „szituációteremtés” közelről sem olyan tiszta s irodalmias immár, mint a húszas évek prózai termésében volt. A kiérleltség, az alkotói munka biztonság-gesztusai mellett fel-feltűnnek egy pedagógiai célzatú példázatírásnak a törekvései is, amelyek az anekdota fel-felbukkanását is magukkal hozzák, jelezve, hogy az írói hozzáállás elmozdulásai milyen irányba tendálnak majd. A filozófiai célzatosság (miként a világirodalmi példák is bizonyítják) ugyan eleve a példázatszerűséget helyezi előtérbe, lévén szó tételek műről még akkor is, ha a bölcséleti beállítottság spontánabb és naivabb formáiról van szó, miként Füst művészkete is bizonyítja. De már sajátosan „füsti” változatának kell tartanunk a szituációk pedagógiai jellegű árnyaltságát, jellegű anekdotikus felhangjait, minthogy a közlés modorát már nem pusztán a tudat-elemzés szabta meg, hanem a megértés és felfedés mozzanatán túl a *nevelés* is, hiszen Störr kapitány *nevelődésének* történetévé válik a regény végül is — a „megtalált idő” motívumának lezáró és visszavetítő szerepe révén. Bárhol üssük is fel Füst regényét, ennek a mozzanatnak a regény teljes struktúráját átjáró jellegét fedezhetjük fel —

immár túl a modor kérdéskörén is. Füst „édes új stílusának” tengerszintje ez, melynek fővenyét az a „komázó” hang képezi, amely az író pedagógiai célzatának talaján született meg. Íme pl. közhelyszerű változatban ez a jelenség:

„... Mert akárhogy fogom is fel, ez nem jó helyzet. Mert a legjobb esetben is: ő az ideális barát, aki könyveket hoz neki, meggyás, folyton azt duruzsolja a fülébe, hogy milyen jó kis moziszinésznő válna belőle (evvel a maszlaggal, úgy látom, minden nőre hatni lehet, a legkitűnőbbre is) — egyszóval, ő volt a lelkének a támogatója, s én voltam a kultúra nélküli férj. A pénzkereső, az igavonó.

No de sötét is voltam ehhez kellőképpen.

Viszont a normandiainál azért elég jól éreztem magamat. Kedvem szerint való ember is volt, s neki nem kellett magyarázni, mit jelent az, mikor az embernek azt kiáltják a pofájába: — Micsoda kapitány az úr? Maga felelős az életünkért — és más ilyeneket...”

Störr kapitány „életírásának” mikrokozmoszában az ilyen részletek az uralkodók, amelyeknek esztétikai távlatot az az emelkedettség ad, mit a regény végén az életéhez közeledő Störr kapitány magatartása revelál, minthogy ebben a magatartásban a veszteség felett érzett melankólia, a nevelés mozzanatába kapaszkodó megértési szándék és az általánosításra való törekvés fonódott össze — az életet „jobban szemügyre vevés” mozzanataként:

„... Egyetlen vágyam volt csak, hogy hazamenjek, s ne kelljen az inasomat se látnom, hanem, mint valami örök éjbe merülve, tovább folytassam e feljegyzéseimet. Mert az az érzésem volt, hogy e jegyzetek a lelkiismeretem és a békém, ezekben rejlik most már lelkem minden derűje, hogy egyetlen bűnbocsánat van még számomra e földön: ha tévelygéseimet itt leírom.

Hogy tehát e magános órák a tanácsadóim s egyben minden vigaszom is, továbbá egyetlen tanúságtétel a mellett, hogy itt jártam valamikor... Megpróbáltam az életet, nem sikerült — mit csináljak? — csakhogy ezt már nem engedem el. S most már meg is értem, mi késztet némely embert arra, hogy írjon. Mert hogy is fordíthatná javára az élete átkát másként, mint hogy újra teremti, formálja, jobban szemügyre veszi megint? Mint egy megvert Isten munkálkodik a magányban, s haragjában teremt egy új világot. S bizony, lehet hogy bosszúból is. Némely nap ez az érzésem.

El is határoztam tehát, hogy visszafordulok, bezárkózom a papírjaim közé, s majd meglátjuk, mit csinállok a délután folyamán? Folyószámla-kivonatokat fogok-e tanulmányozni, mert azt is kéne, vagy a rajzaimmal bíbelődöm... S ha jön az este, úgylis e nehezebb számadásnak ülök neki megint: próbálok tisztába jönni magammal s azzal, ami elmúlt...”

Störr kapitánynak „az újra teremtő vágya” azonban nem pusztán retrospektívát hozott: ez a megismételt élet már a bölcelettel átita-

tott voltában jelenik meg, értelmezetten, s így világosodnak meg azok a rejtett vonások, amelyek a valóságban a szorsszerűség és titokzatosság kódéből irányították az életet, sejlenek fel azok az összefüggések, amelyek izolált tény voltukban nem jeleztek kapcsolatokat, s ezáltal váltak az egyes élet-epizódok is egzisztencialista szituációkká — együttesen pedig egy kiüritett lélek képzetének hordozóivá. Mert Störr kapitány, amikor választott, szüntelenül veszíteni is kezdett, s minthogy úgy tetszett, titkos erők szövetkeztek ellene, babonás előjelek intésére éppen úgy felfigyelhetett, mint titokzatos jelenségekre a regény végén, arra a misztikára, amely a hős gondolati vizsgálódásait a hétköznapi közegében kísérik.

Balszerencse következménye minden — sugallja a regény az életrajz első nekifutásában. Egy gyomorrontás, amelyet házasság követ, azaz a választás, amelynek fatalitását az életöröm megrontásának ugyancsak fatális előjele időzít, amelyet a befűlt hajó epizódja követ, majd erre a feleség iránti első gyanú következik. S máris az egzisztencialista „pokol” kapujában találjuk a hőst:

„...Nem volt nekem itt semmi ellen se kifogásom, csak épp mintha szerencsétlen volnék ebben az állapotomban. Éreztem, hogy az vagyok. Mióta én a nehézjáratról eltértem, azóta én szerencsétlen vagyok, ez az érzésem volt. Azóta nekem semmi se sikerült. Már az első utamon is mutatkoztak némi bajok, ez azonban mellékes. Ami fő: a második utamon egész rosszul jártam. Csúnya volt, rossz volt. Alig száz mérföldnyire Alexandria előtt ugyanis tűz támadt a hajó belsejében. Ez éjjél körül lehetett.

S most hadd foglalkozom itt e dologgal kicsit behatóbban: részben a lelkem könnyebbége végett. Mert még most is elintézetlen bennem ez az ügy — úgy látszik, amíg élek. És másrészt: e naptól számítom én a sorsom balrafordulását. De sok mindent érthetővé is tesz ez a baleset, úgy érzem. Mintha kihúzták volna alólam a talajt, olyan lettem...”

Nemsokára, az életút fonálán haladva már ezt a konstataciót találjuk:

„Hiszen ép voltam én, nem volt még semmi bajom... csak mint a zsebóra, mikor még pontosan és jól jár, csak valami üresség van már a ketyegésében — vagyis meg van már valami bomolva a szerkezetében...”

Störr kapitánynak és Lizzynek házassági „rondabugyrába” ereszkedünk ezek után, mind mélyebbre. Egyfelől Störr kapitány lelkének elkomorodásáról és elszegényedéséről, érzelmi „kiürüléséről” értesülünk, másfelől mind konstansabb viszonyra látjuk alakulni kapcsolatukat, azt, hogy hogyan is válnak egymás számára „pokollá”, amelyet a „tűrhetetlen élet” kifejezés csak jelez, de tartalmilag ki nem meríthet. Joggal mondja tehát Störr kapitány, hogy „béna volt és üres”, s kit a lélek viharai hetekig rázhatnak azután, hogy eljusson a gondolatig: „Próbáld megszokni a semmit.” Azokat a jelenéseket, amelyekkel a regény befejező szakaszaiban találkozunk — az örökérvényűség igazolásaként.

Füst Milán a maga pedagógiai hajlamainak is engedelmessé, nemcsak a Störr kapitány, hanem legtöbb művének tapasztalatait összefoglalva így ad számot hősével regénye élet- és egzisztenciális problémájáról:

„...M-fennsik, a tavaknál, május másodikán. — Hiába vesződöl. Mert képzelj el egy egész életet ekképpen: pástétomot akartál, és csokoládét kaptál — igaz, nem rossz a csokoládé se, csak vedd a többit is ugyanígy: a vidám Julcsa helyett a tűnődő Katalint, szívdérítő nyugalom helyett a nyugtalanító tüzeket: szenzációkat vagy zenebonát, síp helyett dobot, francia rózsa helyett olasz bazsalikomot... s akkor még csodálkozol, ha nem találsz a helyed? Ha egyszer mindez együttvéve sem az, amit akartál? Hisz, nem mondom én, nemcsak a Juliska szép a világon, és nemcsak a pásztorsíp — de ha neked az kell! S való igaz, sok baj van ezekkel is a végén, mint ahogy mindennel, amit úgy nevezünk, hogy földi szerelem, amit áhít az ember és óhajt — mindez színültig és csupa igazság, csak el ne feledd a világegyetért, hogy mégiscsak ez az, amit a szíved akart, s a vágyad neked minden poklokot át mutatott, vagyis hogy ez neked az irányzék, a szentségit a fejednek. Mert ha te másfelé fordulsz, egy más irányba haladsz, akkor mi a panaszod? Jobbra van az, amit akartál, te meg balra mégy, akkor hogy várhatod a boldogulósodat, ember?...”

A feleségem története művészi harmóniáját, gondolati felfedezéseit és eredményeit, de pedagógiai felhangjait és érzelmességbe hajló melankóliáját is fentebbi idézetünk naiv és a hétköznapi szemléletéhez közel hozott példázata mutatja talán a legegységesebben. Tehát a mű erényei és megtorpanásai is jól magyarázhatók, hiszen Füst levonta ugyan bölcséletének esztétikai következményeit, de a gondolati általánosításnak elvontabb szféráit nem ostromolta meg, bizonyítva, hogy mennyire az élet-látvány és az élet-élmény volt az ihletője, egyfajta ösztönösség, s milyen kis mértékben az elvont filozófia, amely ugyan művében adva van. Füst nem „gondolkodott”, hanem „érezte” elsősorban, amikor *A feleségem történetét* írta, s nyilván ezzel magyarázható, hogy *A feleségem története* nem filozófiai regény, még ha filozófiai megközelítés nélkül szépségei rejtve is maradnak. Összefoglaló mű, de már „más” is — egy új prózai szakasznak a kezdete egyben. „Érzelmes egzisztencializmusának” a diadala volt tehát *A feleségem története*.

XIX.

A feleségem történetében, láttuk, az a világ teljesedett ki sajátos szerveződésben, amely alapjában véve líráját a kezdetektől fogva izgatta, s melynek egészen konkrét jelét a *Boldogtalanokban* és a *Nevetőkben* adta. *A feleségem története* tehát megismétlése az egy magasabb fokozatú szintézise is Füst világgépének. Szintézis abban az értelemben is, hogy Füst világgéppé és művének mechanizmusává

tudta váltani az egzisztencialista filozófiát (természetesen rendszer és módszer nélkül), s ezt a bölcselet és az életérzés között félfúton állva realizálta, hiszen Füst tételesen és rendszeresen nem fejtette ki nézeteit, de nyilván egy filozófus könnyen rendszerbe tudná foglalni, mit Füst felkínál ezen a téren, legalább is az emberi sors problematikáját felölelő antropológia viszonylatában.

Nem lehet azonban azt mondani, hogy az író *A feleségem története*-ben végül is célhoz ért volna, bár egyfajta tiszta képletét már megalkotta ezeknek a kérdéseknek. A választás kérdéskörének egyetemessé tételével ugyan művének emberi viszonylatai egyértelműbbekké váltak, mert elsősorban erre figyelt, viszont a titokzatos homályát nem oszlatta el minden esetben, úgyhogy *A feleségem története*nek még maradt egy misztikus köre, amelyben a racionális összefüggések ellenében a csoda és a csodás véletlen, a megérzés és a szorongás az uralkodó. Ebben a körben az egyes szituációk között nem minden esetben világította meg a logikai kapcsokat. Törvény- és redellenességekre figyelhetünk fel, amelyeknek sugallatára az író életfelfogásának misztikus jellegére is gyanakodhatnánk. Valójában az írói érzékenységet kell dicsérnünk, amely az ember életének olyan mágneses tereit is jelezte és érzekelte, amelyek sokáig felfedezetlenek maradtak. Titokzatos erők — szoktuk mondani, holott az emberi szituáció egy egészen irracionális egyensúlyát kellene feltételeznünk, amelyben az ember kiszolgáltatottsága és valódi tette és akaratra képtelensége tüntet — annak revelációjával, hogy az emberrel történnek dolgok, amelyek akaratának hathatóságát cáfolják, és mindez arra kényszerít, hogy felmerüljön a gondolat: az ember báb. Báb voltának a valóságáról van tehát már szó, és csupán a cselekvés illúziójában tűnik úgy, hogy minden a logika szellemében történik s az ember akarata szerint.

A feleségem története ebből a szempontból is határhelye Füst művészetének: összefoglalta ugyan benne a választás egzisztencialista módon felvetett kérdésére a feleletét, de ugyanakkor a kérdéseknek egy újabb körét is megnyitotta, amelyeket azonban végigjárni már nem tudott. Ez az új kör ugyanis nem egy esetben a titokzatosságok erővonalait metszik, azokat, amelyek *A feleségem története* utolsó nevedében tűnnek fel. Ha kezdetben a babonás előjelek uralkodtak, itt misztikus csillagképek tűnnek fel Störr kapitány horoszkópján, s nem lesz véletlen, hogy *A feleségem történetét* követő művekben is ezek érdeklik elsősorban majd az író, s mi több, esztétikai realizációjába is beleszólnak: módszerré válnak, a kompozíció, az elemzés, a látomás ismérveit is megkapják.

Erre példa az 1948-ban keletkezett kisregénye, a *Mit tudom én!* amelyben egész hálózatát kapjuk éppen ezeknek a kérdéseknek. Ellenében *A feleségem története* intim jellegű és emlékező szövevényével, az ezt követő kisregényekben az író szinte lineárisan halad előre, egyszerű, ám „csodálatos” történeteket sző („S hogy Irénke honnan jött, nem tudom, de nyilván ömögötte is lehetett már egy s más, amire abból következtek, hogy mikor elmondtam neki menekülésem történetét, ő sóhajtott egyet, és így szólt: — érzem rajtad, amit elmondtál s ez jó. Pedig történetem egyszerű volt, igaz viszont, hogy épp annyira csodálatos is.” *Mit tudom én!*). Nem véletlen tehát hogy ép-

pen ebben a kisregényben találjuk a következő, Füst történetei új kvalitásait reveláló megfigyelését is:

„...Az ember ugyanis egyes dolgokat tud s ezekkel persze számol is, másokról fogalma se lehet s ezeket persze nem is veszi számba...”

Füst érdeklődésének előterében tehát éppen ezek a „számba nem vett dolgok” állnak, bár ezeknek a mozzanata is fel-felkísértett már fiatalkorának lírájában is, öregkora műveit pedig éppen ezek határozzák meg döntő módon. A *Mit tudom én!* pl. háborús történetként indul. A főhős a téli csatatéren fekszik, körülötte farkasok ordítanak, majd magára öltve az egyik orosz partizán bekecsét, elindul, egy házhoz ér, amelyben orosz katonák laknak, de hogy ne essék fogságba, süketnémának tetteti magát:

„...S már láttam is magam, amint hosszan iszom valami kancsóból s utána mulya módon ingatom rá a fejem, mutatván, hogy ez milyen isteni jó volt. Mert hisz a szimulálásban nem is voltam én épp kezdő — ezt se feledjük —, sőt fura módon még kedvem is volt az ilyesmihez minden időmben. Előbb kipróbáltam hát ezt a kilincset, aztán nagy hirtelenséggel mégiscsak benyitottam.

S jól emlékszem rá: épp akkor szélroham rázta meg a házat, s odafenn kisütött kicsit a hold is. Odabenn pedig csakugyan katonák voltak...”

Ezzel a teatrális, majdnem operai mozzanattal kezdődik a főhős csodákkal és véletlenekkel teli élettörténete, melyet a hős „a felsőbb hatalmaktól kikövetelt” magának:

„...De még folytatódott is a csodák e sorozata. Illetve nem jól mondom. Mert hisz az előbbi dolgokról voltaképp azért is számoltam be oly részletesen, hogy szembetűnőbb legyen balsorsom hirtelen fordulása, későbbi szerencsém...”

Nyilván nem véletlenül, e hőssel lejátszódó csodás események után Füst már bizonyos „rendkívüli tudásról” kezd beszélni, a megézésnek egy már-már misztikus vonásáról, amellyel oly egyértelműen először *A feleségem története* záróképében találkozhattunk — „összefüggésben a végzettel”. S e téren Füstre oly jellemző módon, a kérdés túlszigázását is megfigyelhetjük, párhuzamosan a tételtől a konklúzióig megteendő út lerövidülésével, hiszen már ezt is leírja — ismétcsak a bölcselet felé haladva:

„...Hogy majd belebolondultam már a sok rejtélyességbe: kezdtem szinte beleveszni a világba, ami úgy értendő, hogy már-már ott tartottam: kezdtem feladni mindennemű véleményeimet. Mondván, hogy úgyis határtalan ez az egész: a dolgok is, meg az emberek is, s akárhogy erőlködik is valaki, úgyse ismerheti meg soha egészen. Csak épp hogy ér-e úgy az ember egyáltalában valamit, ha semmi véleménye soha nincs?...”

A regény zárófejezete viszont ismét *A feleségem történetére* utal vissza, amikor is ismét a választás problémájává alakítja:

„...És mégis rosszul csináltam én ezt, rettenetesen rosszul, tudom én, belátom én ezt most már nagyon is, — mert bár visszakaptam a harctéren az életemet, viszont ezzel véglegesen el is hibáztam, elrontottam újra. S akkor minek éljen az ember? Viszont, ha meggondolom, — ez hogy is lehetett volna más-képp?...”

A feleségem történetével függ össze azonban nemcsak *A mit tudom én!* hanem az *Egy magány története* (1956) című kisregénye is, jelezve, hogy mennyire termékeny, egyben milyen bonyolult kérdéskörre bukkant Füst, amelynek egyes aspektusai, önmagukban is, az emberi élet sorsszerűségének változatait jelentik. *A feleségem történetében* Lizzy tulajdonképpen még nem fatális személyisége Störr kapitány életének, bár léte már a „pokol” élettársa számára. Itt a nőnek a szerepe már egyértelműen determináló, s bármennyire is inszisztál Füst a választás kérdésének racionális síkjain, szüntelenül irracionális mélységei csábítják, és ismételten a csodálatos, a titokzatos mozzanatainál kényszerül megállapodni, tehát minduntalan *A feleségem története* végakkordjaihoz kénytelen visszakanyarodni, mintha az ilyen látomásos mozzanatokban definitíven megtalálta volna írói-világélménybeli problémájának egyik alaphelyzetét. Viszont éppen ebben csendül meg egy újabb, Füst tollából eddig még ki nem futott tragikus hangú megállapítás, mintegy összegezéseként addigi tapasztalatainak, egyben pedig egzisztencializmusának megfogalmazásaként is: „Az embereket kibírni nagy megpróbáltatás.”

A Pili története (1954) Füst egzisztencialista antropológiájának újabb drámai csomópontját revelálja. Ez az egy félkegyelmű megörökítő kisregény már az emberi viszonylatok borzalmát festi mind egyértelműbben — de a véletleneknek és a csodáknak immár nem édes, nem moll, hanem keserű és dúr színeiben, és keményebb hangütésekkel is, akárcsak az *Őszi vadászat* (1955) című kisregényében, amely művei közül talán a legtragikusabb árnyalatú, s *A feleségem történetét* követő pályaszakasz egyik legjelentősebb eredménye. Az *Őszi vadászat*-ban visszatérni látszik klasszikus témájához és világához, s bele-beleszövi az élet misztikus elemeinek finom szálait is. Valójában azonban az *Őszi vadászat* már egészen kíméletlenül a fatalizmus, a kiszolgáltatottság lírain epikus traktátusa, a *Nevetőkkel*, az *Adventtel* egyenrangú alkotás — az elembertelenedett viszonylatok rajzával, amelyet az önéletrajzi elemek még csak tovább éleznek (az apa vagy az öccs alakja révén). Komorság lengi be ezt a Füst-művet, s valóban egyike a legtragikusabb akcentusú regényeinek, melynek középpontjában az apa vonzó és egyben szörnyeteg temperamentuma áll, a bűvölő és a tönkretévő egyszerre. Ő az, aki ugyancsak birtokában van annak a „kivételes tudásnak”, amely Füst figyelmét annyira lekötötte, hiszen itt az írónak az élet képtelenségét felismerő döbbenete az adott első-sorban. Ezen a művén mérhetjük le ugyanakkor a legtisztábban, hogy míg *A feleségem története* problematikáját vizsgálta és szövevényét bogozgatta, tulajdonképpen mennyire jutott gondolati munkájában.

Amannak a „választás” kérdését vizsgáló jellege ellenében itt a képtelenséggé átváltozott formája az uralkodó. Minden a maga ellentétéként van jelen már ebben a műben — titokzatos erők hálózataként. A szeretet és a vonzalom éppenúgy érthetetlen és paradox jelenés itt, mint a gyűlölet, a kegyetlenség vagy a zord embertelenség. És már nem pusztán átváltozásról van szó, mint Füst műveiben nemegyszer volt (boldogság-boldogtalanság, szeretet-gyűlölet, öröm-üröm), hanem a behelyettesíthetőség problémájáról is, esetlegessé téve, ami addig konstansnak, determinálnak látszott.

Szinte természetesnek tűnik tehát, hogy e pályaszakaszát egy sajátos báb-regénnyel zárja 1956-ban, s ez *A sanda bohóc, Goldnágel Efráim csodálatos kalandja* című műve. Ez a regény mintegy a „füsti” törekvések velejét adva a „választás” kérdéskörétől legmesszebbre jutott, de avval szorosan összefüggő gondolatból nőtt ki: az ember báb. Füst, szó szerint értve ezt, a mű világát e tétel megfordított igazságára építette, hirdetve, hogy a bábok emberek. Miként előszavában is fejtegette:

„... E kis könyvben fejetetején áll a világ, s aki kedvét akarja lenni benne, annak is a fejetetejére kell állnia. S az író feladata, hogy az olvasónak kedve legyen hozzá.

Vagyis: e kis könyv szereplői fajankók. S amit végbevisznek: bakugrások. S mikor közrebocsátom, az a reménység vezet, hogy nyilván kívülem is akadnak olyanok, akik a fajankó képtelenségein mulatni tudnak és különösen akkor, ha képesség rejlik mögötte.

Milyen képesség?

A bohócnak az a képessége, hogy figyelni tudja és görbe tükrében fel is tudja mutatni az emberi élet képtelenségeit.”

Füst opusának különös, egyedülálló műve ez a bohóctörténet mind sziporkáit, mind fanyar képtelenségeit illetően, hiszen az emberi viszonylatoknak azt a görbe tükrét alkotta meg, amelyben a maguk meztelenségében mutatkoznak meg az emberi viszonylatok, mind élet-filozófiájában, mind pedig alkotói módszerében, hiszen a csodának és a képtelenségnek a mechanizmusa dolgozik kegyetlen nyíltsággal. hogy az emberi élet paraboláját írja meg az író — a *Boldogtalanok*-kal és a *Nevető*kkal kezdődött írói munkálkodás végakkordjaként. S tragikus hősei is eltűntek, s előlépett Goldnágel Efráim, a bohóc, „a görbe salabakter, a rozoga csepűrágó, a nadrágtartójától megihletett satnya ripacs”, hogy teljessé váljék az emberi sorsnak az a zárata, amelynek felfedezését Füst Milán, az író, egy hosszú pálya során feladatának tekintette.

(Folytatjuk)

FÜST MILÁN-LEVELEK

DEVÉNYI IVÁN

Füst Milánt, a *Nyugat* első nemzedéke nagy lírikusát és prózaíróját 1947-ben habilitálták a budapesti — akkor még Pázmány Péter nevét viselő — tudományegyetem bölcsészeti kara magántanárává. Előadásait — amelyek azután a *Látomás és indulat a művészetben* című testes kötetben jelentek meg — ez év őszén kezdte meg a költő, akinek óráin mindig zsúfolt volt a Múzeum körüli egyetemi épület VI. számú, tágas tanterme. Olykor kétszázan vagy még többen is szorongtak a padokban, hallgatva Füst Milán esztétikai gondolatait, a fejtegetéseit gyakran megszakító feledhetetlen Catullus-, Berzsenyi-, Vörösmarty- és egyéb költeménytölmácsolásokat, szuggesztív, szenvedélyes véleményeit a *Hamletről*, a *Bűn és bűnhődésről*, Dickensről, Ljev Tolsztojról, Pannait Istratiról, Gelléri Andor Endréről és másokról. A Füst-előadások buzgó hallgatói közé tartozott e sorok írója is.

Később — Bóka László professzor hozzájárulásával — Füst Milán regényeiről és novelláiról készítettem egyetemi szakdolgozatomat. A költő és felesége — munkám megkönnyítése céljából — az évtizedek során gondosan összegyűjtött és vaskos kötetekbe beragasztott — Füst munkáival foglalkozó — tanulmányokat, kritikákat, recenziókat készségesen rendelkezésemre bocsátották — így kerültem el a Párizsi utcai Füst-lakásba. Később szép budai — Hankóczy Jenő utcai — otthonukban is felkerestem néhányszor Füstéket, a személyes találkozások között pedig gyakorta váltottam levelet a mesterrel.

A hozzám írott Füst Milán-levelek közül most az irodalom- és művészettörténeti érdekességüket közreadom, — szeretettel, tisztelettel és hálával emlékezve vissza egykori tanáromra.

*

Minthogy szakdolgozatom elkészülte és elfogadása után is foglalkoztattak a Füst-elbeszélések, 1952 elején levelet írtam a tanár úrnak, megtudakolva tőle, hogy mely novellái állanak ma is közel hozzá, s melyek azok, amelyeket kevésbé sikerülteknek érez. A következő — keltezetlen — választ kaptam:

Kedves Fiam! A „Cicisbeó”-t és a „Két balladá”-t figyelmedbe ajánlom, — mindkettő a legszebbek közül való, amit valaha is csináltam. Viszont a „Dániel bíró” annyira ellenszenves nekem,

hogy jobban szeretném, ha nem is említenéd. (Nem vettem fel egy gyűjteményembe sem.) Van még egy hosszabb ilyen, amelyet utálok, de nem mondom meg, melyik az. (Jó, hogy nem tudsz róla.)

Hathónapi éjjel-nappali munkával lefordítottam a Lear királyt. Holtfáradt vagyok tőle.

Nagyon szívesen üdvözöllek!

F. M.

1958 augusztusában az egyik folyóiratban kisebb tanulmányom jelent meg Füst Milánról, hetvenedik születésnapja alkalmából. Írásomat elküldtem a tanár úrnak, aki — mint válaszelevelemből kitűnik — nem volt teljesen elégedett a róla nyújtott jellemzéssel. A levélből az is kiviláglik, hogy élő író kortársairól nem a legkedvezőbben vélekedett a mester:

Szigliget, Alkotóház, 1958. VIII. 19.

Kedves Öcsém Uram,

nagyon köszönöm szíves küldeményét. Meg voltam hatva attól a személyem és munkáim körüli gondosságtól, sokféle tanulmánytól, amely cikkét nyilván megelőzte, s némely megállapítása találó okosságától. Persze nem érthetünk mindenben egyet, ezt a köztünk lévő korkülönbség is lehetetlenné teszi; egyes dolgokhoz nem elég egy évtizednyi búvárkodás, — de két évtizednyi sem elég. Én például ötvennégy éve foglalkozom Shakespeare-rel és egyes megállapításaimra csak öregkoromban ébredtem rá. Ahhoz is idősebbnek kéne lennie, hogy Störrömet ne középszerű embernek nézze. (Rusztikus, de előkelő szellemiségű ember.) Továbbá: ha idősebb volna, akkor a ma élő írók között alighanem hiába keresne nagy kiválóságokat, a fiatal Tersánszky és a fiatal Illyés Gyula kivételével.

No de hagyjuk ezt; a lényeg ebben annyi, hogy nagyon hálás vagyok a lelkeségért és kitartó tanulmányért, amelyet munkáimnak szentelt. Arra kérem, ha megint Pestre jön, okvetlenül keressen fel, hogy megszoríthassam a kezét. Szeptember végén már Pesten vagyok.

Barátja: F. M.

1961-ben Esztergom városa emlékkönyvet szándékozott kiadni Babits Mihály halálának huszadik évfordulójára. (A terv — bár Szilasi Vilmostól, Révay Józseftől, Zolnai Béla ny. egyet. tanártól, Basch Lóránttól, Gyergyai Alberttől, Bohuniczky SzeFITől, Rónay Györgytől, Vas Istvántól, Weörestől, Pilinszkytól, Kassák Lajostól és másoktól érdekes és értékes kéziratokat kaptunk — végül is nem valósult meg.) Felkértük Füst Milánt is, hogy legyen munkatársa e kötetnek. Írását (amely azután az *Emlékezések és tanulmányok* című kötet 1967-es bővített kiadásában látott napvilágot) el is küldötte, az alábbi levél kíséretében:

Budapesten, 1961. február 8-dikán

Kedves Öcsém Uram!

Köszönöm levelét. Mint az idemellékelt iratból látja, igyekeztem megfelelni kérésüknek: megírtam ezt a kis emlékezést, s elkül-

döm azzal a megjegyzéssel és kéréssel, hogy egyetlen szót sem lehet rajta változtatni s hogy legyenek oly szívesek a korrektúrárt elküldetni nekem, mert imprimatúráim nélkül kéziratom nem közölhető.

S most még, hogy némi betekintést adjak Önnek a Babitscsal való kapcsolatunkba, elmondok annyit, hogy a fiatal Babits költészetéről való véleményem semmit se változott. A fiatal Babitsot én ma is a legjobb magyar költők közé sorolom, személye azonban, sajnos, elviselhetetlen lett számomra az elmúlt idők folyamán. Csúnyán, irigyen versengő ember lett belőle, és képes volt nagyon ellenszenvesen bánni azokkal, akiket megtisztelt vele, hogy versenytársainak tekintette őket, például velem is. Én azonban fiatalkori költészetének kiválóságát sohase voltam hajlandó letagadni.

Alljon itt ennyi magyarázatképpen a hozzá való viszonyomról.

Nagyon szívesen üdvözlöm! Barátja: F. M.

N. B. Megjegyzem még, hogy én Babitsnál Esztergomban soha nem voltam.

1962-ben egy Czóbel Béláról írandó tanulmányhoz kezdtem adatokat gyűjteni. Tudva, hogy Füst behatóan ismeri (és becsüli) Czóbel és nemzedéktársai (Gulácsy, Berény Róbert, Tihanyi Lajos, Bernáth Aurél, Bokros Birman Dezső) művészetét, arra kértem őt, vesse papírra véleményét „A Múzsza”, a „Szakácsnő” és a mélytűzű virágszendéletek alkotójáról. A kapott levél szép és találó méltatása a czóbeli koloritnak, a művész kivételes kvalitású piktúrájának:

Budapesten, 1962. július 27-dikén

Kedves Fiam!

Nagyon köszönöm levelét. Vihar Bélát ugyan ösmerem, de erről a verséről nem tudtam. Legyen oly szíves, másolja le nekem és küldje el.

Ami Czóbelt illeti: minden modorossága ellenére valószínűleg ő volt saját kora festőgenerációjának legnagyobb tehetsége. Még pályatársainak is ez volt róla időnként a véleménye. Aztán jött a szocialista realizmus, és elterelte a figyelmet Czóbelről. De volt idő, mikor nagyon irigyelték tehetségét. S hogy mi a nagy művészi érték benne? Valószínűleg az, hogy mindennek, ami a kezéből kikerül: izzó élete van.

Nagyon szívélyesen üdvözlöm!

Barátja: F. M.

1963 augusztus végén elküldtem Füst Milánnak egy róla szóló, öt hetvenötödik születésnapján köszöntő cikket, amely egy párizsi lapban jelent meg. A válaszlevél így hangzik:

Budapesten, 1963. szeptember 5-dikén

Kedves Kollegám!

Nagyon köszönöm kedves levelét, figyelmét.

Meglehetősen fáradt vagyok még most is a nagy zenebonától, amely körülöttem zajlott. A felét elengedtem volna, — ha Henrik

királyomat műsorra tűzték volna. Sajnos azonban, erről a mostani szezonban nem igen lehet szó, vagyis — úgy látszik — aligha fogom megérni színrehozatalát. Node nem bánkódom ezen, mert a bánatból is elég volt.

Minden jót kívánok, és a feleségem üdvözlését is tolmácsolom. Ezeket pedig megtoldom a magam meleg üdvözleteivel.

Híve: F. M.

1964 őszén — miután megnéztem a IV. Henrik király című Füst-színmű Pártos Géza által rendezett előadását a Madách Színházban — gratuláltam a tanár úrnak, s levelem végén megemlítettem, hogy királydrámájáról (és talán egész drámaírói oeuvre-jéről) írni szándékozom. Szinte postafordultával érkezett az alábbi, a mesterre igen jellemző levél:

Budapesten, 1964. november 21-dikén.

Kedves Kollegám és Barátom!

Igen nagy nyomatékkal és minden erőmmel a következőkre kérem:

Hogy egyetlen drámai kísérletemről se tessen, semmi esetre se tessen tudomást venni, — vagyis ezeket semmilyen cikkében se tessen megemlíteni, mert én e munkákat megtagadom, letagadom, kiátkozom, ezek ugyanis mind tehetségtelen periódusom szülöttei.

Egyébként köszönöm szíves híradását és örülök annak, hogy Henrikem tetszik Önnek. (Én is nagyon szeretem.)

Szeretettel üdvözlöm, és arra kérem, adja át kedves Apjának is üdvözlömetem azzal, hogy — ha Pestre jönnének — okvetlenül látogassanak meg.

Barátja: Füst Milán

Az „Atyafiak és a nő” című egyfelvonásos nem tartozik egészen a kiátkozottak közé, mert valamivel jobb munka.

A *Jelenkorban* 1965 februárjában beszámolómmal jelent meg a IV. Henrik király budapesti előadásáról. Cikkemet Füst igen melegen köszönte meg, — valószínűleg azonban a többi kritikus is hasonlóan kedves levelet kapott tőle:

Budapesten, 1965. február 6-dikán

Kedves Fiam, Barátom és Kollegám!

Csak három szót hamarjában. Hogy ez a legjobb, a legmegértőbb cikk, amelyet ötvenhat év alatt munkáimról írtak. Ezt akarom gyorsan közölni, és azt, hogy szívből köszönöm.

Feleségem is szíves üdvözlését küldi, és én is.

Barátja: Füst Milán

1966 elején egy kis pályarajzot kezdtem írni, Tihanyi Lajosról, a „Nyolcak”-csoporthoz tartozott kiváló festőről, Ady, Tersánszky és Bölöni barátjáról, Kassákról, Kosztolányiról, Fülep Lajosról, Pátzay Pálról készült remekművű portrék mesteréről. Tihanyi sok barátjának, ismerősének írtam ezekben a hetekben, a művész esztétikai szemléle-

tével, emberi lényével, életútja stációival, szétszóródott művei hollétével kapcsolatos felvilágosításokat, adalékokat remélve tőlük.

Tihanyi után tudakozódó levelemre a már igen súlyosan beteg költőtől e sorok érkeztek:

Budapesten, 1966. február 25-dikén

Kedves Kollegám!

Az utóbbi hónapok óta másodszer vagyok kórházban, nagy fenyegetéssel. Éppen ezért is nem tudok most kérésének megfelelő választ adni. De ha meggondolom, nincs is Tihanyit illetően sok mondanivalóm. Jó barátságban voltunk egymással, ez azonban csak annyiból állt, hogy valahányszor találkoztunk az évtizedekben, összeölelkeztünk, aztán el-elfeledkeztünk egymásról. Nagyon kedves, ártatlan fiú volt. Egy alkalommal lakásomig kísért el éjszaka és szinte könnyörgött, hogy le szeretne portretírozni engem, és hogy nagyon szép portrét készítené rólam, jöjjenek el hozzá. Én azonban rossz kedvemben voltam, és nem voltam hajlandó kérését teljesíteni. Ezt azonban később, halála után megbántam, mikor néhány nagyon sikerült portréját alkalmam volt láthatni. Egyszóval: igazában csak halála után kezdtem nagyrabecsülni művészetét. (Nekem magamnak két képem van tőle.)

Ez minden, amit szegény Tihanyi Lajosról mondhatok, illetve még annyit, hogy apjái volt a Balaton kávéház, s ez később a bátyjára szállt. (Az Eszterházy utca és a Rákóczi út sarkán.) Továbbá, hogy Tihanyi is a nagybányaiakhoz tartozik, s hogy Tersánszky Józsi Jenővel volt egykor, pályájuk kezdetén nagy barátságban. Forduljon talán hozzá is, ő talán többet tud mondani róla. Mégtovábbá: forduljon egykori növendékemhez, Sziy Béla művészettörténészhez (XII. Pannónia-u. 9.), aki az utóbbi években foglalkozott vele.

Szeretettel üdvözlöm, feleségem is szíves üdvözlését küldi.

Barátja: F. M.

*

Még mintegy harminc darab Füst-levelet és -lapot őrzök, ezeknek tartalma azonban — egy-egy, Sík Sándorra, Cs. Szabó Lászlóra s más író társakra vonatkozó megjegyzést és az irodalmi kritikusoknak adreszált oldalvágást („... a kritikus uraknak csak munkáimat nyújthatom át, észt nem mellélkelhetek hozzá...”) leszámítva — nem közérdekű.

E kis levélpublikációt hadd fejezze be az a pár szép sor, amelyet a *Konstantin úrfi fiatalsága* című novelláskötet kisleányomnak ajándékozott példányába jegyzett be — mintegy tiz esztendővel ezelőtt — a tanár úr:

„Dévényi Évácskának szeretettel avégből is, hogy gondoljon majd rám, ha nagyobb lesz, és én már porszem alakjában a naptányér közelében fogok eszelős táncokat lejteni.

Füst Milán, Bp. 1958. VII. 2.”

KASSÁK LAJOS: ELSZAKADT FONÁL

P O R P É T E R

Nem messze innen
a cél
amit
magam elé tűztem.

Es mégis
a horizont
visszahúzódik.

Félrevezet
a szél beszéde
a felhőcsorda
ahogyan a hold előtt úszik.

Majd
hívó tüzek lobbannak fel
ismeretlen tájakon.

Nincs hát
vége az útnak.
Nincs holdam.
Nincs csillagom.

Mérem
a felmérhetlent.

Házamat elhagytam.
Síromat nem találom.

Nincs még két éve sem halálának, mégis, érezhetően egyre inkább nő szemünkben Kassák Lajos életművének értéke; utolsó, már csak halála után megjelent verseskötete pedig — abból való e most elhangzott alkotás is — egyértelműen a végérvényes nagyságok között jelöli ki helyét. Személyiségében és hat évtizedes pályaképében az eredendő alkotói nyugtalanság talán legtágabb megvalósítását szoktuk tisztelni, merész kísérletei azonban bármilyen meghökkentőek is voltak, könnyelműek sosem, még játékosak se nagyon, inkább kemények és fegyelmezettek. Szikár és szigorú költészetet alkotott, minden sorát nagy szándékok súlya, egy vaskemény egyéniség öntudata és felelőssége nyomatékossítja. Dalt, igazi dalt nem is írt talán egyet sem. Verseiről csak azért dobta le a rím és a ritmus építményeit, hogy mondanivalójukat és a vezérlő indulatmenetet minél csonkítatlanabban, zártabban, éppoly tömörszerű súllyal közvetítse olvasóinak, ahogy magában, s még inkább azt mondhatnánk, sorsában, személyiségében, világképében hordozta. Csak a külső formát módosította tehát, verseinek lényegét tekintve modern himnuszok és ódák sorjáznak egymásra kötetekben. Ez a posztumusz könyv pedig — melynek szépsége és gazdagsága, túlzás nélkül is csak a legnagyobbakéhoz mérhető — elégiák gyűjteménye.

Bárhol üssük is fel, mindenünnen a búcsú hangjait halljuk: „Egyedül távozol az úton mely sehova se vezet” — írja egyik versében, s ugyanennek lezárása méltán szolgálhatna az egész kötet mottójául:

Szárnyad már
nem tudod
kimenteni
az alkonyatból

Fájdalom uralja Kassák utolsó három esztendejének költeményeit. Hangütésük is valamivel oldottabb, személyesebb, s talán még lágyabb is, mint a korábbiaké; ám éppoly fegyelmezettek, akár régebbi költeményei. Búcsúzva is számot vet, nem pedig panaszkodik; s bár jól tudja, hogy nyughatatlan szárnyalását egyre inkább elfojtja az alkonyat, hogy félig-meddig túljár már minden határon, s hiába igyekszik majd átfogni szigorú tekintetével, a rányiló új végtelen elveszejtí őt, mégis „Jóreménnyel” vallja: „És elkezdem a dalt amivel egy életen át kísérleteztem” — búcsúja nem magamegadás, hanem élete küzdelmeinek folytatása és kiteljesedése. Objektív elégiáknak nevezhetnénk talán legtalálóbban verseit, s ha van elődjük, úgy csak Kassák nagy példaképének, Berzsenyi Dánielnek elégiái: s valóban, a mi versünk idézi is, *A közelítő telet*, mindkettő szembetűnően ugyanarról szól, az élete alkonyára elmagányosodott embert rajzolják, a költőt, aki megpróbálja a számára adatott teret és időt immáron végérvényesen elrendezni magában.

Legkülső rétegét, hangütését és keretét tekintve, Kassák költeménye is tájleíró vers. Színhelye azonban nem korlátozódik zárt térre, és tartama sem valami határolt időegységre, egyiknek az egyre távolodó horizont, a hold, a nap, a csillagok jelzik végső határait, másiknak pedig a ház és a sír; tájleíró vers Kassák költeménye, de szokatlanul tág dimenziókat rajzol, helye és ideje az emberi élet tájai és tartama.

Ennek a kozmikus tájnak, melyet a vers huszonkét rövid, többnyire kétszavas sorban jelenít meg, határai elvesznek a végtelenben. Tudunk róluk, és számon tartjuk őket: a bennünk élő halálfélelem és haláltudat mindig figyelmeztet meglétükre. Tekintetünkkel azonban legfeljebb csak sejtjük e határokat, se belátni, se követni nem tudjuk őket: így lesz mindenki, ki sorsának messzi perspektíváját kutatja, ismét részese a véges határtalanság, vagy fordítva a határolt végtelenség ezredévek óta ismert élményének.

Első szinten, tehát a leírás legfelső rétegét tekintve, a költemény ezt az önellentmondó élményt bontja szét. Minden főneve súlyos és végérvényes: cél, horizont, tűz, táj, út, hold, csillag, ház, sír, — az emberi élet örök és szilárd jelzőkarói. Szövegkörnyezetében azonban minden bizonytalanná válik: a célt még nem sikerült elérni, a horizont egyre távolodik, a hívó tüzek ismeretlen tájakon lobbannak magasra, holdtalan és csillagtalan sötétben folytatódik az út, melynek immáron eltűnt szemünk elől kezdete is — a ház, s végpontja is — a sír. A főnevek nehézségi erejének súlyos nyomatékát természetesen nem feledtetik, s még feloldani sem törekszenek az ellenkező irányulású igék és melléknevek: együtt hat a kétfajta tendencia, s így e furcsa tájleírás legfelső rétegében a mozgás és mozdulatlanlanság, a bizonyosság és a bizonytalanság hullámzó váltása tükrözi a költemény alaplátomását, az időbeli és a térbeli végesség és végtelenség különös összefonódását az emberi életben.

Közelebb hajolva aztán a vershez, egy mélyebb rétegben e külön-

nemű fogalmak kapcsolódásának módját, az élmény kialakulásának útját is végigkövethetjük: a költemény e szempontból a végső felismerés történetét rögzíti.

A nyitó kép —

Nem messze innen
a cél
amit
magam elé tűztem.

— két helyhatározójával (nem messze, innen) pontos, végérvényes, és majdnem mozdulatlan bizonyosságot fejez ki: a hajdan kitűzött utolsó cél is közelinek tűnik. Am egyszer csak — a vers címével szólva — elszakad a bizonyosság fonala, s maga a horizont, az emberi lét földi szemhatárának legvégső és legállandóbb vonala kezd visszahúzódni; s a harmadik versszakban az eddigiekkel szemben már olyan természeti jelenségeket — felhő, szél — nevez meg a költő, melyeknek éppen a folytonos tovamoszulás a lényegük: a két ige pedig — félrevezet, úszik — fokozza az elmosódó bizonytalanság érzetét. A cél — a messziségbe tűnt: szétszórt pontok fénylenek csak, ismeretlen tájak távolából. Az indító kép, látjuk éppen ellenkezőjére fordult: s valóban, az ötödik strófa —

Nincs hát
vége az útnak.
Nincs holdam.
Nincs csillagom.

— a *nincs* háromszoros halmozásával, mely magukat a kozmosz örök ógitesteit, a napot és a csillagot vonja tagadásba, nyílt tagadása az első szakasznak.

Igy jut el aztán a mozgás és a mozdulatlanság ellentmondó, kettős élményének fogalmi általánosításáig; s mert verse a kozmosz tájain játszódik, ennek megfelelően fogalmazza kategória-rendszerét. A bizonyosság és a bizonytalanság egymást követő érzetének összeütközése okként vált át a véges határtalanság, a határolt végtelenség paradox élményébe:

„Mérem
a felmérhetlent.”

Kassák megfogalmazása is — már-már a szójátékot súrolóan nyomatékosítja ennek önellentmondását.

A lezáró sorpár aztán a biztonság két ősi-örök jelképét (ház, sír) az igékkel szembeállítva —

„Házamat elhagytam.
Siromat nem találom.”

— képileg foglalja egybe a két érzelmet.

A zárókép azonban nem pusztán összefoglalása a versnek, hanem sokkal több is annál: a költemény végső értelmét tulajdonképp a *ház*

és a *sír* ellentétpárja világítja meg. Most értjük csak teljes világossággal, miféle rejtelmes táj egyre távolodó horizontját próbáltuk a költővel együtt megközelíteni; s így válik aztán centrumává a versnek az *út* képe és fogalma, tehát a két végső jelképet, a házat és a sírt összekötő *út* ezredéves életszimbóluma.

Központja, vezérjelképe ez a költeménynek annak minden síkján és minden jelentésében: az összes többi ez értelmezi és magyarázza. Tájéleíró versnek mondtuk Kassák költeményét; s valóban, végighaladva a költővel az úton, az egyes elemek tájélménnyé rendeződnek: ennek, magának az út bejárásának belső logikáját követve jelennek meg tekintetünk előtt először vízszintes távlatban a *cél* és a *horizont*, majd ezeknek elbizonytalanodásakor, mintegy keresőn és tájékozódón föl-emelve tekintetünket, függőleges perspektívában a *felhő* és a *hold*; aztán, ahogy újra csak nekivágunk az útnak, most már távolabbról tűnnek szemünkbe a vízszintes perspektívát lezáró *táj* és a *tűzek*, s midőn az új élményt a harmadik dimenzióban is le akarjuk zárni, a *hold* és a *csillagok* végérvényes messziségből sugároznak felénk.

Másfelől viszont, az *út* fogalma, ha bizonyos filozófiai elvontságban tekintjük, amit pedig a vers nemcsak megenged, de kevés mozzanatú, erősen szimbolikus, sőt absztrakt képvilágával határozottan inspirál, önmagában is több arcú és több értelmű: egészében a mozdulatlanság, lezártág és végérvényesség — de fogalmához a tovamozdulás, a változás is természetesen hozzátartozik; tökéletes összefoglalója és megtestesítője tehát ama önellentmondó élménynek, a véges határtalanság érzetének, mely a költeményt ihlette.

Épp e gazdag, s valamelyest önellentmondó tartalom miatt vált — hogy a szó harmadik jelentését próbáljuk körvonalazni — a kép, illetve a fogalom a költészet egyik legállandóbb és leggyakoribb szimbólumává, az élet jelképévé. S Kassák versében, láttuk, legnagyobb súlyt ez a harmadik, már az ősi kínai lírából ismert jelentés nyert: a házat és a sírt összekötő életút távolodó horizontját, homályos felhőit és messzi csillagait idézi alkotása.

Sarkítva így is mondhatnánk talán: verse önvallomás saját életéről; akkor pedig a költővel együtt meg kell vonnunk ennek mérlegét. Látszatra csupa negatívum: felszínén tagadószók vagy tagadó értelmű kifejezések uralják az alkotást. Már az első szava is: *nem*, aztán *mégis*, *félrevezet* és *ismeretlen* következnek egymásra; majd az ötödik szakasz háromszor ismétli a *nincs* szót, a hatodikban egy egész sort tölt ki a fosztóképzős melléknév — *felmérhetetlen* —, a zárósor utolsó előtti szava pedig ismét csak: *nem*.

Fel lehetne hát építeni a költemény elemzését a tagadószavak egymásra sorjázó lépcsőfokaira is; ám tapasztaltuk már, hogy ez az alkotás minden síkon és minden tekintetben több értelmű, s valóban, a benyomás, melyet egésze kelt, nemcsak tágabb, de derűsebb is a csalódás és a tagadás negatívumainál. Szerepe van ebben persze a vers hangnemének is: rezzenéstelen, majd hogy kemény, közlő intonációja mindenképpen biztonságot sugároz; a csalódás ellenkórusa, a másféle tartalom azonban közvetlenül, tehát értelmi kifejtésben is megszólal a versben.

A fordulat pontosan az alkotás közepén, a 11. sor után zajlik le. Az ilyen verseknél, melyeknek lényegük a többértelműség, minden

elem egymásra vonatkozik, s végső, igazi értelmüket csak a lezárásban nyerik el, s erőszakolt volna bármelyik részüket a többiről leválasztani. Mégis, ha — bár csak egy pillanatra — ezt a tizenegy sort, a vers első felét önállóan szemléljük, egyértelműen a célok semmibe fordulásának fájdalmas csadódását olvashatjuk ki belőle.

„Nem messze innen
a cél
amit
magam elé tűztem.

És mégis
a horizont
visszahúzódik.

Félrevezet
a szél beszéde
a felhőcsorda
ahogyan a hold előtt úszik.”

A negyedik versszakban azonban — ismétlem — fordulat következik:

Majd
hívó tüzek lobbannak fel
ismeretlen tájakon.

A változást már a szakasz élére tett, s önálló, külön sorrá emelt várokozást keltő időhatározó is jelzi; utána pedig meglepő mértékben módosul a költemény stílusa, — két sorban két melléknév (hívó, ismeretlen) és egy erősen hangfestő ige (lobbannak) követik egymást, holott a versben előtte is, utána is hiába keressük párjukat, se több melléknév, se több hangfestő ige nincs bennük. Közülük is legfőképpen az első melléknév (hívó) kulcsfontosságú. Az *út* mellett ez a költemény legfontosabb szava: benne fogalmazódik meg közvetlenül, értelmileg is kifejtetten, amit eddig csak az intonáció közvetettségén át érzékeltünk, hogy ama véges végtelenség, melynek nyugvópontja, íme, ismét a semmibe tűnt, az út, melynek kezdete a ház, a születés, lezárulta pedig csak a sír, a halál, ama ismeretlen, ahol egyre újabb tüzek *lobbannak* — mennyire pozitív jelentéstartalmú ez az ige! —, vonzza és nem lesújtja a költőt, alkotása vállalja, nem pedig jajongja az emberi sorsot, s ha a sorokból kihallhatjuk fájdalmát is — részint, mert nyugalmat sosem talált, de részint, mert épp túlon túl közel érzi a lezárás nyugalmát —, alapállásának szikár és magabiztos büszkesége legalább oly erős tónust nyer. Így kell olvasnunk az ötödik versszakot:

Nincs hát
vége az útnak.
Nincs holdam.
Nincs csillagom.

Sokszoros tagadását nem a kétségbeesés, hanem a szembenézés ihleti, bár kiérezhetni belőle fájdalmát, az egyre újabb céltévesztés, az elmagányosodás fájdalmát is. Azt mondtuk fentebb, Kassák verse a bizonyosság és a bizonytalanság furcsa egybefonódását, a végső felismerés történetét rögzíti; pontosabb talán az összetett élmény megszületésé-

nek és *vállalásának* történetéről szólnunk. S úgy tetszik, innen, szemléletmódjától, magatartásából elindulva jutunk el alkotása legmélyebb titkához.

Tájéleíró vers; látásmódja és felépítése azonban két tekintetben is alapvetően eltér e lírai műforma hagyományaitól. Egyrészt, mert a táj elemeit a történés, a hasonlatok, a megszemélyesítés, vagy akár csak a megszólítás áttételei nélkül, a birtokos személyrag erőteljes, majdhogy erőszakos közvetlenségével vonatkoztatja saját személyére, illetve veszi birtokba:

Nincs holdam.
Nincs csillagom.

Másfelől viszont leírása hangsúlyozottan puritán, minden csupaszon és jelzőtlenül, a maga tárgyyszerűségében jelenik meg benne, a költő érezhetően kerüli, hogy bármely elemét saját személyiségével színezzé át. Az alkotásban tehát a költői szubjektum egy egyáltalán nem szubjektivizált, sértetlenül objektív tájat közvetlenül és teljesen vonatkoztat önmagára, sőt vesz birtokba, s anélkül, hogy e tág ívű azonosulásban — a tájleírás klasszikusaira hivatkozunk —, akár az indulat petőfii lendületére, akár az epikus leírás Arany János-i áramlására támaszkodnánk: mindez helyett a kijelentés, a kinyilatkoztatás önerejében bízunk. Így lesz a vers intonációja, lényegre szorítkozóan, szikár, külsőleg dallamtalan, a gondolatok és az érzelmek mélyáramának liuktetését követő hanghordozása egyrészt oka, másrészt pedig közvetlen kifejeződése a verset ihlető látásmódnak és magatartásnak, a világot még a búcsú előtt is csorbítatlanul s változtatás nélkül birtokolni törekvő biztonság, e törekvés végső reménytelenségét mindig érzékelő tudat ellentmondó élményének, illetve a kettő egyéni szintézisének. Az út fogalma mellett tehát kétségtelenül az intonáció, a vers központi kategóriája: előbbi értelmileg, utóbbi stilisztikailag zárja szoros egységbe látszólag szabadon, majdhogy rendezetlenül egymásra következő sorait. Így formálódik aztán objektív elégiává: egy tájról ír, tárgyyszerű pontossággal, s általa egyértelműen filozófiai kérdésfeltevését a személyes panasz közvetlenségével; s megfordítva, egyéni fájdmát az elvont gondolat végérvényességével és súlyával fejezi ki.

Huszonkét sor, és — nem több — negyvenkilenc szó alkotja Kassák költeményét; mégis, ha mélyére tekintünk, szemléletében, mely az objektív világ teljességét stilizálatlanul, póztalanul s a maga hiánytalan egészében törekszik asszimilálni — nem túlzunk —, egy líratörténeti forradalom meghatározó jegyeit ismerhetjük fel; érzelmvilága sokszorosán összetett, fájdalom és önbizalom, lemondás és vállalás, csalódás és szembenézés, az örök, eredendő kereső nyugtalanság és végső búcsú egyszeri szintézisét rögzíti, s így minden eszköze több értelmű; minden eleme sokszorosán egymásra vonatkoztatott, ám a látszólag szervezetlen sorok egy szilárd és áttetsző szerkezet kristályrendszerébe zárulnak, egészének egysége és harmóniája sértetlen, sőt szinte dalszerűen tiszta.

Klasszikus értékű költemény: méltán kerülhetne bele akármelyik antológiába az elmúlás lírájának legnagyobb magyar versei, Berzsenyi Dániel elégiái és Arany János Őszikéi mellé.

BORZALMAS TRÉFA

Milan Kundera: *Tréfa*: Európa Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Kundera regénye azok közé a művek közé tartozik, melyek a mi időnkben feltámadt vagy újjászületett középkorról szólnak, mint Szolzsenyicin meg Tertz könyvei. Egy rendszer leleplezése a *Tréfa*, azé a rendszeré, melyben az emberek egy része kivetkőzött emberi mivoltából.

Egy kis tévedés, akaratlan vétség elronthatja az ember életét. Abban a rendszerben, melyet Kundera rajzol meg regényében, szinte vadásznak az apró hibákra, hogy elkövetőiket félreállíthassák. A *Tréfa* hőse egy valóban jelentéktelen, ártalmatlan tréfának az áldozata. Borzalmas tréfát üznek vele — egy kis, szinte gyerekes tréfája miatt.

Kundera regényének kompozíciója a minél átfogóbb ábrázolás igényének megfelelően bonyolult. Több emberi sorsot indít el, azzal a céllal, hogy egy helyen találkozzanak, szerelemben vagy gyűlöletben. Egyéni sorsokkal példázva a lehetséges sorsokat, a társadalom néhány rétegének, csoportjának életét is elének állítja, s mindig határozott kritikai szándékkal. Szinte nincs is tiszta ember ebben a könyvben, még a központi alak sem makulátlan, a társadalom, melyben a regény hősei élnek, fertőbe mérült. Akik így lezülöltek, a maguk életmódját és életkörülményeiket normálisnak tartják, megváltoztathatatlanak; harcolnak érte, védik, nem ismerik fel önnön hibáikat, bűneiket. Új erkölcsöt hirdetnek, mely azonban szemmel láthatólag ellenkezik az ember erkölcsi normáival; amit becsületesnek, megengedhetőnek tartanak, az nyilvánvalóan bűn, amit rendjük érdekében tesznek, az az ember megalázása és meggyalázása. A teljes erkölcsi zűllés ez, egyfajta moral insanity. Ebben a rendszerben minden a feje tetején áll, a látszat uralkodik, az állandó válságot erőszakkal akarják leplezni. A dolgokat azonban csak időlegesen lehet álcázni, a válság megoldását csak elodázni lehet, a robbanás elkerülhetetlen.

A regény által bepillantást nyerünk egy világba — egy alvilágba. Egy társadalmi rétegről van szó, melynek tagjai a vezetők szerepében tetszelegnek, s egy eszme megvalósítóinak tekintik magu-

kat, szándékaikat azonban csak zsarnoki módszerekkel tudják megvalósítani. Nem akarják észrevenni, hogy miközben állítólag céljaik felé menetelnek, emberek testén át gázolnak, életüket pusztítanak. Nem hajlandók elismerni, hogy gyanús célokkal szentesítik egyértelmű eszközeiket, s ezáltal maguk a célok is értelmetlenekké, esztelenekké válnak.

Politikai regény? Igen, annyira az, hogy az olvasónak mindenképp erre kell gondolnia, minden más szinte háttérbe szorul. Céljában politikai regény a *Tréfa*, ábrázolásmódja, gondolatvilága, struktúrája, stílusa azonban mentes mindentől, ami művészi sajátosságait, belső értékeit devalválhatná. A politikum itt csak a regény mélységeiben fekvő alap. Az épület viszont művészi alkotás. Meggyőző, művészi alkotóerőtől és tartalmaktól duzzad. Nem nehéz megtalálni benne Kundera igazi mondanivalóját, azt, amit az emberekről az embereknek mond a borzalmas tréfák korában; a megismerés útjait pedig ebben a regényben a tehetség a maradandó szépségek köveivel rakta ki.

(TL)

TANULMANYOK ÉS EMLÉKEZÉSEK

Gyergyai Albert: *A Nyugat árnyékában*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1968.

A klasszikus és a kortárs külföldi irodalommal foglalkozó könyvei után Gyergyai Albert azokat a tanulmányait, emlékezéseit, kritikáit gyűjtötte kötetbe, melyek a kortárs magyar írókról szólnak. Néhány könyv előszavával, folyóiratokban olvasott kritikákkal találkozunk itt újra, ezúttal azonban más környezetben, egy átfogó kép részeként. S így alakul ki előttünk az új magyar irodalom több jelentős alakjának portréja: Babitsé, Schöpfliné, Kosztolányié, Kassáké, Illés Endréé. Gyergyai tanulmányaiiban a kortárs szól kortársairól, barátairól, s az irodalom nagy értője az alkotások legmélyebb értelméig jut el. De nemcsak a művek ihletett elemzése az, ami írásaiban vonz és leköt, hanem közvetlensége is, amellyel kortársait bemutatja.

Amikor tanulmányt ír, Gyergyai mindenre kiterjedő figyelemmel boncolja az alkotásokat, s minden sajátosságukat, minden összetevőjüket és összefüggésüket megtalálja, és megvilágítja. Kritikája kimerítő, sokoldalú, már nem is csak kritika, hanem a műalkotások lényegének feltárása, felfedezése. Amikor pedig emlékezik, miközben élményeit eleveníti fel és közli, az esszé magaslataira emelkedik.

Gyergyai nem elkötelezettje egyetlen irodalmi iskolának vagy irányzatnak sem, ami okvetlenül erénye. Tanulmányinak, bírálatának alapvető tulajdonságai a megértés, az őszinteség és a szeretet. A művek megértő vizsgálata, véleményének, álláspontjának, nézeteinek minden fenntartás nélküli őszinte kinyilvánítása, szeretettel való közeledés az írókhoz és műveikhez: ez jellemzi írásait.

Majd egy fél évszázad termését öleli fel a kötet: a legrégibb írás 1921-ből, a legfrissebb pedig 1968-ból való. Ezért nemcsak írók vagy művek bemutatása, elemzése, értékelése, hanem egy válságokban bővelkedő, változatos és változékony, alkotó munkára nem mindig megfelelő, sőt az irodalmat sokszor megalázó, és természetével, törekvéseivel, céljaival szöges ellentétben álló feladatokkal terhelő, de irodalomtörténetileg jelentős kornak, az újabb magyar történelem öt súlyos évtizedének is krónikája egy kicsit ez a könyv.

A magyar irodalom története, ha az újabb korról foglalkozik, ha olyan alkotók, olyan kivételes és kiváló egyéniségek művét kívánja bemutatni, mint Babits vagy Kosztolányi, Kassák, Horváth János vagy Gara László, nem hagyhatja figyelmen kívül azokat a szép, megértő sorokat, helyénvaló megállapításokat, amelyeket ebben a könyvben olvashatunk. S kétségtelen, hogy Gyergyai Albert írásainak ott a helyük a mai magyar értekező próza élvonalában.

(TL)

KITUNÓ LELEKRAJZ — TOMPÍTOTT ÉLLEL

Raffai Sarolta: *Egyszál magam*. Magvető könyvkiadó, Budapest, 1968.

Tipikus „gyorsregény” állapíthatjuk meg Németh László találó meghatározásával a könyvről, amely Magyarországon rövid időn belül a legnépszerűbb olvasmányok közé emelkedett (színpadi változata pedig a szabadkai Népszínház műsorán is szerepel), akárcsak korábban Fejes Endre *Rozsdatemetője* vagy Somogyi Tóth Sándor: *Proféta voltál, szívem c. regénye*, alighanem hozzájuk hasonlóan nem érdemtelenül.

Nem véletlenül jutott eszünkbe ez a két alkotás és nem pusztán hasonló visszhangjuk kapcsán, hanem összevont ábrázolóeszközeik alapján is, jóllehet a *Rozsdatemetővel* való összehasonlítás csupán annyiban helytálló, hogy Raffai Sarolta regénye is éppúgy meglehetősen hosszú időszakon belül lejátszódó történet, sűrített, tömör előadásban, de a lineáris időbeliség megtartásával, mint Fejes Endréé. Annál kínálkozóbb azonban az összehasonlítás Somogyi Tóth regényével, amelynek hatása alighanem nemcsak a regény bátor szókimondásán, hanem egész hangvételén, leglényegesebb stílusjegyein is érezhető. Kuti Anna epessége, iróniája sokban emlékeztet Szabados Gábor önmagával meghasonlott cinizmusára („Erős vár nekünk az Isten... És persze a párt”, jegyzi meg Anna egy helyütt), még ha annak könyörtelen telitalálatait, feledhetetlen keserűség-kisüléseit többnyire hiába is keressük a regényben, ami egyébként nem akar elmarasztalás lenni, hiszen ha elérné ezt a feszültség szintet, ez már alighanem a hősnő alakjának hitelességét veszélyeztetné. Anna már csak vidéki tanítónői mivoltából adódóan sem versenyezhet szellemiében Szabadossal, a hírneves újságíróval, még ha emocionális alap-

állásában sokban hasonlít is hozzá. Mert bármi meglepőnek is tűnjék, a két regény közötti párhuzamra éppen Anna alakja készlet, s nem férje, a regény tulajdonképpeni karrierista hőse, a hatalmaskodó, harácsoló és kolléganőiből valóságos háremet maga köré gyűjtő iskolaigazgató.

Összehasonlításunkat persze már az is kézenfekvővé teszi, hogy mindkét regény nemcsak karrierista-regény, de lelkiismereti regény is egyben. Raffai Molnár Gábora azonban éppen abban különbözik Somogyi Tóth Szabadosától, hogy nem bukott próféta, hanem egyszerűen alkatánál fogva olyan, amilyen, s így vele kapcsolatban lelkiismeretről sem beszélhetünk (a szerző tehát tulajdonképpen egy sokkal mindennaposabb karrieristát jelenít meg), míg a lelkiismeret szerepe és a vele járó minden gyötrelmem teljes egészében Annára hárul. Vagyis a szembenállás így sokkal élesebb, mint Szabados és Kriszta esetében, s egy kicsit mintha Szabados egyéniségének két ellentétes fele állna előttünk, két külön emberben megtestesülve, hogy egymással folytassák azt a küzdelmet, amely Szabados esetében jórészt „belül” megy végbe. (Ám Szabadosnak nincs is szüksége semmiféle „külső” lelkiismeretre, minden magatartásbeli amoralitása ellenére is sokkal morálisabb lény, semhogy ez össze ne roppantaná, Molnár Gábor infámiája azonban semmiképpen sem nélkülözheti önmaga ellenpontját.)

A regény alaphelyzete, a két figura szembenállása tehát meglehetősen kényes, könnyen sodorhatná fekete-fehér ábrázolásba a szerzőt, Raffai azonban szerencsére óvakodik attól, hogy Annát kizárólag áldozatként, s még inkább, hogy meg nem alkuvó idealistaként mutassa be. Anna korántsem meg nem alkuvó, sőt valójában képtelen frontális fellépésre, lázadozik, nyűglődik, időnként „beolvas” férjének, névtelen levelet ír, hogy leleplezze, lázadása azonban mindvégig „föld alatti” marad, tehetetlen gyűlölete pusztán a „megtáncoltatásban” vagy az „édes bosszúban” elégül ki, s ily módon elkerülhetetlenül férje egzisztenciájának haszonélvezőjévé, tehát — akarata ellenére — szövetségesévé is válik. Bár belső gyötrődését éppen az okozza, hogy maga is tudatára ébred helyzetének („Kezdünk hasonlítani”, állapítja meg keserűen), egyre inkább erkölcsi fertőben érzi magát, mégis félmegoldásokkal, helyzetének „kicszelezésével” kísérletezik, míg végül, mikor már csakugyan „betelt a pohár”, életének zsákutcájából már csak egy kétségbeesett tettben keresheti a kiutat. Ellenfelének szorításából csak annak fizikai megsemmisítése árán szabadulhat.

A szerző teljesítményét nézve, elsősorban a kitűnő lélekrajzot dicsérhetjük: Kuti Anna egy-egy megjegyzésével, néhány mondatba sűrített gondolatvillanásainak felmutatásával, nemegyszer terjedelmes belső monológokat helyettesít, a teljesség illúzióját keltve, s ily módon mintegy dióhéjba foglalja a gyötrődésnek, lázadásnak és felhalmozódott gyűlöletnek azt a poklát, ami hősnőjének lelkében lakozik, egyre fokozódva, jöllehet egyik-másik lelki reakciójával kapcsolatban bizonyos hiányérzetünk is támad. Így például a Dömök iránti szerelem váratlan lelohadását nem érezzük kellőképpen motiváltnak. (Csalódna szerelmében? De hi-

szen Dömök úgy jár el, ahogy Anna elvárja tőle. Amellett pedig úgy látjuk, Anna, szerelme ellenére, mindig is tudja, bürokrátával van dolga.) Ezek azonban apróságok, és nem változtatnak az alapvető észrevételen, miszerint az író nő sikeresen oldotta meg lélekábrázoló feladatát, s ugyanez mondható el a regény társadalmi-közéleti vetületével kapcsolatban is, mindenekelőtt azt a politikaiként is megjelölhető közeget illetően, amelybe történetét beágyazta. Ezzel kapcsolatban több ízben a tömény léghőérzékeltetés valósággal remekbe szabott megoldásaival találkozunk: kitűnő és mélyen elgondolkoztató momentum például, amikor 56-ban Molnár Gábor rántottával ünnepli a november 4-i fordulatot, meg egészen is, ahogyan kiseded játékait pontosan ott folytatja, ahol a törés bekövetkeztekor abbahagyta.

Sajnos kevésbé mondható el ez a regény számos mellékalakjának megformálásával kapcsolatban. Raffai ugyan tagadhatatlanul ért hozzá, hogy alakjait egy-két vonással találóan jellemezze, mindenáron való tömörségre törekvése azonban kissé mégis megbosszulja magát: a villanófény melletti felvételek ugyanis nem mindig sikerülnek hibátlanul, s így az olvasó gyakran nincs egészen tisztában, vajon egy-egy újra említett név melyik korábban felvillantott archoz vagy gesztushoz tartozik. Az alakok egy része ezért kissé homályban marad, arról meg éppen szó sincs, hogy az író nő a rendelkezésére álló zárt embercsoportot akár egy elmélyültebb társadalmi tabló festésére, akár pedig egy allegorikus szerepet betöltő társadalmi mikro-modell megalkotására használta volna fel. Pedig a vidéki tantestület egyikre vagy másikra, sőt igazán szerencsés esetben mindkettőre is kitűnő alkalmat szolgáltatott volna, s ezért úgy tűnik, a szerző a legnagyobb lehetőségeket éppen itt mulasztotta el.

Külön figyelmet érdemel a regény befejezése. Első pillantásra kitűnőnek érezzük: hatásos, meghökkenti az olvasót, megoldásában modern is, sőt szerkezetileg is szervesen kapcsolódik a mű kitűnően megtervezett crescendójához, mégis ellentmondásra készítt. Az új, befejező momentum színre léptetésével ugyanis Molnár Gábor kimondottan perverz figurává, végképp szörnyeteggé válik, s ez bizonyos értelemben zavarólag hat. Nem a regényalak hitelességét illetően — újabb, betetőző megnyilatkozásán, a korábbiak alapján, már nem is csodálkozunk túlságosan —, hanem amiatt, hogy Gábor, szörnyeteg mivoltából kifolyólag, megszűnik társadalmilag, tipikus figura lenni: könnyen azt lehetjük, közéleti bűnei sem prezentálják egy viszonylag gyakori típus magatartását, csupán „perverzítást” jelentenek, vagyis rendhagyóak, rendkívüliek. Ily módon, azt hisszük, nem tévedünk, amikor azt mondjuk, az író nő — nyilván szándéka ellenére — némileg kihúzta regénye méregfogát, csökkentette angazsáltságát.

VARGA Zoltán

SIKERES MŰ — PROBLEMATIKUS ÍROI SZEREPVÁLLALÁS

Kardos G. György: *Avraham Bogatir hét napja*. Magvető könyvkiadó, Budapest, 1968.

Az első meglepetés a regény tárgya, illetve színhelye, melyről már a fülszöveget olvasva értesülhetünk. Palesztinában vagyunk, 1947 nyarán, Izrael Állam megszületésének előestéjén, s ez első pillantásra gyanakvásra készítet — az ember akaratlanul is egzotikum után szimatol, ennek veszélyétől tart. Ahogy azonban mindinkább előbbre jutunk a könyv lapjain, fokozatosan megnyugodhatunk: hiteles légkörű, valóságos emberi világot tükröző regény nyel, a külső és belső világ ritkán tapasztalható egyensúlyával és egységével találkozunk. Kardos G. György egy évtizedekkel korábban Palesztinába vándorolt, Oroszországból származó különös, széles látókörű, művelt zsidó paraszt (vagy inkább csak paraszti foglalkozást űző ember — szellemi horizontjának kialakulásáról sajnos csak keveset tudunk meg) hét napjába sűrítve — s persze a hét nap időkeretét az emlékezet által a múlt irányába is kitágítva — tapintja ki korunk egyik legbonyolultabb nemzetközi problémájának az izraeli-arab viszálynak gyökereit. És eközben a maga teljességében tár szemünk elé egy miliót, száraz és forró földjével, öntözőcsatornáival, narancsosaival, szennyes jeruzsálemi síkátoraival, a világ minden tájáról idese-reglett, s az új otthon reményétől éltetett, de a legkülönbözőbb életfelfogásokat magukkal hozó zsidó telepeseivel, nyomorúságos vályogviskókban tengődő arab őslakóival, a két népcsoport egymást irtó terrorszervezeteivel, az új állam születésénél bábáskodó amerikai-zsidó tőkés-mecénásokkal, s a mindezek fölött egyensúlyozó, arab légiót szervező, de a zsidóságot privát vonalon magához mégis közelebb érző (mert „európaibbnak” tartó) brit hatalommal, illetve ennek képviselőivel. Fanatizmussal, gyűlölködéssel átítatott, mítoszokból táplálkozó és mítoszokat tápláló, rajongó álmokkal telített légkörbe kerülünk („Az egyik babonás fejében a dolgok mesévé tágulnak, a másik sivár világában jelszavakká szűkülnek”, állapítja meg rezignáltan a regény főhőse), olyan környezetbe, ahol a türelem, a megértés hangja hallgatásra, illetőleg meg nem hallgatásra ítéltetett, sőt hordozója is kényszerű cselekvésre, pusztán faji-vallási hovatartozása alapján, mivel az etikai állásfoglaláson alapuló cselekvés lehetetlen, illetve csupán menekülést, kivülmaradást eredményezhetne — a hídverésre, a megbékélés előmozdítására nem nyílik lehetőség. Ezt példázza Avraham Bogatir rokonszenves alakja, aki, bár érzi a fenyegető veszélyt, nem tehet egyebet a rettegésnél, az elvont sajnálkozásnál, s miközben sajnálkozik, mégiscsak egy szélső-jobboldali zsidó terrorista szervezet tagját rejtegeti, jobb meggyőződése ellenére, de zsidóságából kifolyólag. De ugyanezt illusztrálja maga Dávid, a fiatal terrorista figurája is, akit, miután egy akció során megbukik s „gyávának” bizonyul, az angol rendőrség és a terrorszervezet, amelynek tagja volt, egyaránt halálra keres és megsemmisítéssel fenyeget.

Ebből a szempontból nézve tehát akár a kényszerű állásfog-

alás tragikumának regényeként is megjelölhetnénk Kardos G. György alkotását, mivel a szerző regénye, ellentétben a nacionalista beállítottságú művek képletével, sőt nem egy „forradalmi” regénnyel szemben is (még ha a nemzetiségi-faji és az osztályhovatartozás közé nem is tehetünk egyenlőségi jelet), amelyek az „adott” hovatartozás alapján történő állásfoglalást magasztalják, mintegy dicsőítve az embert, aki „ráébred, hol a helye”, elsősorban tragikusnak ábrázolja az ilyen okokból fakadó állásfoglalásra kényszerítettséget, ha a mű jellegétől, s írója alkatától nem lenne szemmel láthatóan idegen a problémáknak ez a fajta elvont, „kipreparált” felvetése, illetve egyszerűsítése. Kardostól azonban mi sem áll távolabb ennél: egyszerű, rövid, de a valóságot jól körülfonó mondatainak szövevényével, szenvedő, cselekvő, remélő, tévelygő alakjainak egész hosszú sorával, táj- és városképeinek eleven tapinthatóságával, s végül, de nem utolsósorban főhőse belső világa gazdagságának, árnyaltságának és ellentmondásosságának mélyreható feltárásával teljes képre törekszik, s így nem is helyez külön súlyt problematikájának erre a morális oldalára, meghagyva azt írása számos vetülete egyikének, elrejtve a hősére zúduló benyomások, nosztalgikus emlékek, riasztó események közé, mintegy az olvasóra bízva, hogy rátaláljon. Ez a teljességre törekvés, a modern realiztikus regény eszközeivel, a külső leírások és belső monológok egyensúlyt teremtő váltogatásával, az idősík minduntalan megtörésével (egyes mellékesnek tűnő kitérők ellenére is), nagyfokú tárgyi ismeretével, valamint, sőt elsősorban Palesztinához fűződő személyes élményeiből merítve (lévén új név az irodalomban, a szerzőről csak keveset tudunk) lényegében teljes sikerrel is jár, oly mértékben, hogy akár azt is mondhatjuk, végre egy új magyar regény, ahol az eseményeket olvasóként *átélhetjük*, ahelyett, hogy csupán az „elmeséltség” fokán kapnánk kézhez őket. Mert mindez első pillantásra annyira lelkesítően hat, hogy még a szerzőnek azt a nyilvánvalóan szándékos törekvését is helyénvalónak érezzük, hogy cselekményének felépítése során igyekszik elkerülni minden szimbolikus kicsengésű fordulatot, holott, különösen a regény vége felé, erre több helyütt és többféleképpen is lehetőség kínálkozik. Dávid sorsának bizonytalan nyitvahagyása helyett például nyugodtan hagyhatná azt történni, amit az események logikája alapján várunk, ti., hogy Dáviddal, miután elkerüli az angolok fogságát, terrorista társai végeznek, ily módon láttatva az erőszak kérlelhetetlen törvényszerűségeit (annak ellenére, hogy sorsának további alakulása így is nyilvánvalónak látszik), vagy éppenséggel Bogatir halálával zárhatná a regényt, mintegy azt szimbolizálva ezáltal, hogy itt most a zsidóság egy humanista típusa, egy hazára lelt ember, de egykori „hazátlansága” folytán nem „hazafi” távozik az élők közül, átengedve a terepet a már Palesztinában született „szabreknak”, a fanatizáltaknak (sőt bizonyos értelemben fasizáltaknak), s a nyomukban színre lépő türelmetlenségnek, vagyis mindannak, amit Fábry Zoltán oly kíméletlenül találó szóval „tekintetnélküliségnek” nevez.

Mindez első látásra nem is annyira fogatékosságnak látszón,

inkább csak más lehetőségként merül fel bennünk, sőt úgy tűnik, igaza van a szerzőnek, amikor mellőz minden tételesnek ható megoldást, a valószínűség követelményeit tolja előtérbe, s demonstrálás helyett, inkább ábrázolásra törekszik. Mihelyt azonban figyelembe vesszük az író hazája, illetve nyelvterülete és regényének színtere közötti távolságot — még ha személyes szálak fűzik is az utóbbihoz —, nyomban sajnálni kezdjük, amiért ennyire távol tartja magát minden látszólagos elvontságtól, lemondva a lehetőségről, hogy írásának konkrét tárgykörén túl emelkedve többet mondjon emberről és erőszakról, vagy még inkább *az emberről az erőszak szorításában*, a fanatizmus, a faji gyűlölködés, az egyes etnikai csoportok érdekei összeütközésének természetrajzáról, különös tekintettel arra, hogy mindennek lehetősége csírájában megvan és helyel-közzel fel is villan a műben. Mert enélkül, bármennyire hiánytalan valóságdarabnak tűnik is a regény (vagy talán éppen ezért), valahogy tisztázatlanul látszik az író feladatvállalása. Úgy tetszik, olyan regényt írt, amelyet csak egy *izraeli* író alkotásaként érezhetnénk szerepét maradéktalanul betöltő, a *maga helyén* álló műnek, úgy üdvözölve, mint a „dulakodás fölé” emelkedésre, kíméletlen mítoszrombolásra irányuló kísérletet, tehát lelkiismeret-vizsgáló humanista írói állásfoglalást. Így viszont, mivel nem annak a környezetnek szól, amelyben lejátszódik, valahogy hiányolunk egy, az általánosság irányába mutató többletet, ami létét kellőképpen igazolná, s ami nélkül a mű szerepe, nyilvánvaló esztétikai kvalitásai és a szerző feltehető szándéka ellenére is, sajnálatos módon inkább csak informatív lehet, s mint ilyen, legtöbb olvasója szemében főleg csak egy, különben valamennyiünket közvetve érzékenyen érintő nemzetközi konfliktus hátterének behatóbb megismerését szolgálhatja. Ez pedig — ha a regényt az angazsáltság szemszögéből tekintjük, s tárgya, jellege folytan tekinthetjük-e másként — valahogy kevésnek tetszik. Egyben pedig elkerülhetetlenül maga után vonja egy fontos kérdés felvetését: elvégezheti-e egy író azt a feladatot, ami természetszerűleg egy más földrajzi ponton élő írotársára hárul? Nem egészen anélkül, hogy alkotása, feladatát tekintve, ne hasson problematikusnak egy kissé. Akkor is, ha önmagában, *mint regényt* — ezt feltétlenül hangsúlyozni kell —, mindenképpen váratlan kellemes meglepetésként, sajátos színezetű és légkörű alkotásnak is tekinthetjük és mint ilyet köszönhetjük.

VARGA Zoltán

REGÉNY EGY KISPOLGÁRI HABETLER CSALÁDRÓL

Jókai Anna: 4447. Magvető könyvkiadó, Budapest, 1968.

Adva van egy kültelki, penészes, poloskás, omladozó családi ház (a szokatlan cím ennek telekkönyvi számát jelenti), a színhely, ahol az egész történet, vagy jobban mondva, az egymásba szőtt történetek lejátszódnak, s adva vannak persze a szereplők

is, a házban lakó Szapper család tagjai. Nevezetesen az anya, egy szörnyűséges, hisztériás nőszemély, kuporgató szenvedéllyel, giccses életérzéssel, falvédő-életfilozófiával, akinek „stílusa” az egész családi légkört meghatározza, férje, az alkoholizmus végső stádiumában lévő egykori gazdag borkereskedő, a csupán egészségi állapotával törődő szenilis nagymama, Eszter, a család művészi álmokat melengető szépasszony-lánya, aki számára a házasság mindenekelőtt menekülést jelentett a falak fojtogató szorításából, hogy később mégis közöttük találjon szerelmi rejtekhelyet, vejét gyűlölő anyja nagy öröme, Janika, a család érthetően minden komolyabb érzelemtől irtózó fia, aki éppen e tulajdonsága révén sodor a prostitúció szélére egy kiskorú lányt, Jenci, a „feltaláló”, a paranoiás távoli rokon, aki mellesleg az anya szeretője. Na és itt van aztán még az asszony bátyja, Józsi bácsi, a veterán-kommunista munkásőr és nála húsz évvel fiatalabb felesége, mely korkülönbség persze ugyancsak nem marad a szokásos következmények nélkül. Végül — hogy a kép teljes legyen — itt van még Eszter szeretője, az elitértelmiségi családból származó, s irodalmi ambícióktól fűtött, egyetemista Iván is, aki számára az Eszterrel való kapcsolat egyaránt jelenti az első nagy szerelmet s a lehetőséget is, hogy „dudásként pokolra szálljon”.

Gorkiji kép, kissé talán túlságosan is sűrített helyzet — túl sok a mocskok, vagy az, ami, felületesen szemlélve, csak annak látszik —, s túl sok a lehetőség a regény félresiklatására, a hatásvadászatra, s giccsbe fullasztásra. És éppen ezért — bármilyen furcsán hangozzék is ez a fentiek után — az elsőregényes írónt mindenekelőtt dicsérnünk kell, amiért lényegében sikeresen kerülte el a rá leselkedő veszélyeket. Közhelyszámba menő kifejezéssel élve, sikerült hús-vér alakokat léptetnie az olvasó elé, olyan figurákat, akiken egyaránt kacaghatunk, és szánakozhatunk, vagy akár dühösek is lehetünk rájuk, lévén kisszerű „hősök”, zátonyra vetődött kispolgárok, akiknek fájalmában, álpátoszában legalább annyi a nevetésre vagy legfeljebb keserű vállrándításra, mint az őszinte együttérzésre vagy éppen valamely gesztus elismerő méltánylására készítő elem. Vonatkozik ez még a látszólag ellentétnek szánt Józsi bácsira is, akinek „papolása”, frázisai éppúgy a kispolgári életérzést tükrözik (csak éppen egyfajta bárgyú „forradalmisággal” megfejelve), mint húga szólamai a családi érzések szépségéről, vagy az anyai önfeláldozásról, s még feleségét nagylelkűen elbocsátó „humanizmusában” is inkább együgyűnek, mint felemelőnek hat. (Mindenképpen a szerző jó ízlésére vall, hogy ebből a figurából nem formált bronzba öntött hőst, hanem csakis azt, amit korlátoltsága révén megérdemel — önmaga karikatúráját.) Viszont Iván esetében már kevésbé mondható szerencsésnek az író mintázó kezének munkája: a fiú intellektuális szintjével zavaró és nem meggyőző ellentétben áll szerelmének primitívsége, mintha csak a szerző ott sem tudott volna szabadulni alakjai többségének modorától, ahol pedig igazán meglehetett volna. Ugyanakkor azonban az író mégsem áll meg a felszínen, a pusztán giccses, s ezért együttérzésünket kizáró gesztusok felmutatásánál és bizonyos értelemben kritikájánál (jóllehet a

giccses emberi magatartást nem giccsesen ábrázolni már önmagában sem kis írói teljesítmény), hanem helyenként a felszín alá világít, lefejt a külszíni rétegeket, feltárja az alattuk sajtó valóságos sebeket, némileg láttatva a gyökereket is, amiért alakjai olyanok, amilyenek, s ahogyan ezt teszi, az mindenképpen újabb elsimerésre készítet, mindenekelőtt a finom húzások, a fátylak ügyes fellebbentésének nyugtázására, amiként, pusztán az írás „technikáját” tekintve, dicsérhetjük a regény arányos szerkezetét, a sikerült cselekménybonyolítást, s a stílusbeli tömörséget is, még ha ez a fajta „filmszerűen pergetett” írásmód az újabb magyar próza egy jelentős részénél már-már uniformizáló modorossággal is fenyeget. Vagy akár az ugyancsak szűkszavú, de fontos szerepet betöltő párbeszédet, ha mindjárt kissé fárasztónak is érezzük a szereplők örökké indulatos (szerencsésebb esetben csak epés), rögtön „plafonig ugró”, minduntalan „jelenetekbe” csúcsosodó reagálását, ami néha már olyankor is a komikum határát súrolja, amikor a szerző ilyen irányú törekvése nem látszik egészen nyilvánvalónak, noha több helyütt találkozunk szándékolatlan tragikomikus elemekkel is. Egyébként ugyanebből a szempontból merülhet fel bizonyos kétely a fentebb dicsért ügyes szerkezettel kapcsolatban is, mindenekelőtt abban a vonatkozásban, hogy az író a többnyire csak lazán összefüggő cselekményszálakat úgy bonyolítja, hogy a „robbanások” szinte egyidejűleg következnek be, a külsőségeket tekintve gyakran végleg vígjátéki helyzetet teremtve, ami önmagában még nem lenne baj (bár végül is nem vagyunk a színpadon), de kissé valószínűtlenné is téve az eseményeket, ami, mivel a lényegét tekintve mégis inkább a realitás síkján mozgó, s nem a szó örökényi értelmében vett groteszk alkotással állunk szemben, alapjában véve megengedhetetlen. Annál is inkább érvényesnek tűnik ez a megállapítás, mert ugyanakkor az író a valóság, „élet” ábrázolására törekvésén bizonyos riportszerűség is érezhető.

Ez a riportszerűség pedig önmagából adódóan aktuálissá teszi az írói látószög megkérdőjelezését is. Jókai Anna ugyanis szereplőin kívül áll, hol az egyikről hol a másikról beszél, gyors átváltásokkal, s az ebből adódó riportszerűséget (ne feledjük: ami tegnap még nem volt riportszerű, ma már annak számít) még azáltal sem képes egészen ellensúlyozni, hogy alakjainak belső világából is láttat valamit, méghozzá nem is rosszul, azaz helyenként nagyon is ügyesen, egy-két esetben mesteri felvillantásokkal, sőt még azáltal sem, hogy nem marad meg pusztán az ábrázolásnál egy kispolgári „Hábetler család” életének bemutatásánál, hanem nyilvánvalóan egy tartalmasabb, mindenekelőtt *értelmesebb* emberi élet igényében teszi ezt („Átalában, ez a dolog a tavasszal, nyárral, ősszel, téllal, megnyugtató. Mindennek van tartása: a kőnek, a növényeknek meg a szomszéd kutyájának... Csak az emberek csellengenek értelmetlenül”, gondolja a regény egyik szereplője), úgyhogy azt kell mondanunk, ez a „narrátori” alapállás szükségszerűen magában hordozza a riportszerűség veszélyét — hacsak nem sikerül a szerzőnek olyan fokon krónikássá válnia, mint mondjuk Fejes Endrének a *Rozsdatemetőben*. Ép-

pen ezért talán nem oktalanság megkockáztatni az állítást (még ha ez bizonyos értelemben illetlenségnek is számít), hogy esetleg szerencsésebb megoldás lett volna, ha az írózó egészen „belebújik” valamelyik szereplőjébe, talán Janikába vagy a hozzá nyilván közelebb álló Eszterbe (nem gondolunk okvetlenül a szó legszorosabb értelmében vett „énregényre”), s ennek tudatán belül maradva igyekeznek többi figuráját is megmutatni: ily módon több lehetősége nyílt volna szubjektív énjének felszínre hozatalára is, aminek lüktetését, minden krónikási rezerváltsága ellenére is, ott érezzük a műben. Mint írói vállalkozás is alighanem sokkal izgalmasabb lett volna ez, tekintettel arra, hogy akár Janika, akár Eszter története, kiemelten, mint „főtörténet” nagyszerű magvával szolgálhatott volna a regénynek, s könnyebben az átéltség hőfokára hevíthető lett volna, mint ebben a mindenkivel körülbelül egyenlő arányban foglalkozó, tablószerű elrendezésben, úgyhogy szerencsés esetben az eredmény is több lehetett volna egy csupán érdekes, komoly ígéreteket előrevetítő, ám inkább csak részleteiben igazán művészi értékeket felmutató regénynél.

VARGA Zoltán

KRÓNIKA

BURÁNY NÁNDOR

DEÁK FERENC AFONYÁK című drámájának szabadkai bemutatójáról már megemlékezett ez a rovat. Hogy most megint szólni kell róla, az a Sterija-játékokon elért rendkívül szép sikere miatt van. A jugoszláv színházaknak ezen a nagyszerű szemléjén két díjat is kapott ez a darab. Az egyiket a szerző, a szép költői szövegért, a másikat a mű egyetlen női szereplője, Romhányi Ibi. Rendkívül jelentős ez az elismerés, amely nemcsak a szerzőnek és a kiváló színésznőnek szól, de a jugoszláviai magyar színházak és kultúrájának is általában. A szabadkai társulat ezzel az előadással — s ez nagyon nagy mértékben Virág Mihály rendező érdeme — megmutatta, mégpedig nagyon erős mezőnyben, hogy mire képes, és sejtette azt is, kedvezőbb körülmények között még milyen kiváló teljesítményt nyújthatna.

Persze, nemcsak a zsüri döntése, nemcsak maga a kintüntetés okoz mindannyiunknak örömet, de az az egyhangú elismerés is, amellyel a jugoszláv sajtó az előadást méltatta, vagy az a kedvező értékelés, amelyet a kritikusok az előadást követő napon tartott megbeszélésen mondtak ki.

*

A XVI. JUGOSZLAV RÖVIDFILM ÉS DOKUMENTUMFILM fesztivál tanulságaival igen sokat foglalkoztak a kritikusok. Az idén először történt meg, hogy a fesztivál kezdete előtt semmiféle zsüri semmiféle válogatást, rostálást sem végzett, mind a 160 bejelentett filmet levetítették, s a végén, sajnos, nem egy kritikusnak az volt a véleménye, hogy igen gyöngé és unalmas fesztivált látott.

Ez a megállapítás viszont annál is inkább gondba ejti a hazai film kedvelőit, mert a jugoszláv dokumentum- és rövidfilm az utóbbi években a nemzetközi fesztiválokon is szép sikereket ért el. S nyilván nem alaptalan az az állítás, hogy a rövidfilmekben kifejezésre jutott kísérletező kedv, az ötletességre és az újszerűségre való törekvés alapozta meg az utat azokhoz a sikerekhez, amelyeket játékfilmjeink elérték. Mintha ez lett volna a forrás, amiből a „nagykorú” film táplálkozott.

Elapadt vajon? Találgatás helyett nézzük inkább, mit ír a fesztiválról a *Komunist* filmkritikusa:

„Az igazi inspiráció hiánya meglátszik a modorosságokban, amelyekben ez a fesztivál bővelkedett. Sok film például statikus fotosszal fejeződik be — ez tipikus megoldás akkor, amikor hiányzik az igazi poén, ezt akarják vele helyettesíteni, (mert nem könnyű befejezni egy olyan filmet, amely semmivel sem foglalkozik). Mind több az olyan film is, amelyekben valamilyen »sokk«-ra törekszenek (akár szexuális, akár szociális természetűre), aminek megint az a feladata, hogy pótoljon, kárpótoljon a film ürességéért. Az alapvető benyomás pedig a következő: hogyha igazi témák és igazi inspirációk nélkül filmeznek, ha a mechanikus gondolkodási mód és a mechanikus élet iránti viszony hatása alá kerülnek, akkor a létrejött mű is üres lesz és hideg. Innen talán az a törekvés is, hogy minden mértéket meghaladón esztétizálnak, hogy »tartalmat« csak a vizuális effektusokban keresik, vagy az absztrakt-metaforikus mesékben. Tény, hogy rövidfilmjeink mindinkább elvesztik kapcsolatukat az élettel, és a stilizációba menekülnek, vagyis — a színházba. Még egy bizonyíték arra, hogy az igazi tematika hiányában mesterként megoldásokhoz folyamodnak: Az érzelmek helyett a legjobb film az »érzelmek átültetésével« foglalkozik!”

*

A SZERBHORVÁT NYELV időszerű kérdéseiről tartott bevezető előadást dr. Pavle Ivić neves újvidéki nyelvész a Crna Gora-i nyelvtanárok titogradi szemináriumán. A szemináriumról készített jegyzőkönyvet a *Knježevne Novine* is közli. Innen vettük az alábbi idézetet, amely dr. Ivić fejtegetéseit foglalja össze, s amely — gondoljuk — érdekes lehet a szerbhorvát nyelv szótára körüli viták miatt is:

Dr. Ivić elmondta, hogyan folyt a szótárkészítés munkája, majd külön foglalkozott azzal a jelenséggel, amely a nyelv két önálló változatra, azaz két külön nyelvre való szakítására irányuló törekvésben jut kifejezésre. Erre a következtetésre elsősorban Ladan, Brozović és Babić cikkeit olvasva juthatunk el. Ezek az állítások azonban abszurdak, s a következmények, amelyek megvalósításuk után beállnának, igen súlyosak. A szerbhorvát illetve a horvátszerb nyelv már több mint száz éve mint a szerbek, horvátok és Crna Gora-iak egységes irodalmi nyelve fejlődik. Ezeket a nyelveket szétszakítani olyan variánsokra, amelyek majd külön nyelvet jelentenének — rettenetes, volna kultúránk fejlődésére általában. Ivić kiemelte, hogy a nyugati és a keleti változat közötti különbségek minimálisak... Olyan különbségek, hogy ennek alapján nem lehet két nyelvről beszélni.

Meg kell jegyezni, hogy a vitában sok tanár részt vett, elhangzottak a dr. Ivićével ellentétes vélemények is, egyesek fölvetették a kérdést, hogy a szerbhorvát szótár előszavában mért nem jegezték meg, hogy ez nemcsak a szerbek és a horvátok, de a crnagoracok nyelve is.

*

A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR lapokból nem először idézünk ezen a helyen. Most is azért, mert az alábbi kérdések taglalása, úgy hisszük, olvasóink számára is érdekes lehet. Az egyik vasárnapi *Új Szóban* cikk jelent meg A művelődési szint kiegyenlítésének problémái címmel. Itt most csak abból a részből idézünk, amely a szlovákiai magyar középiskolák, illetve magyar középiskolások kérdéseivel foglalkozik.

„Az 1967/68-as tanév adatai szerint a magyar tannyelvű középiskolákat 7700 tanuló látogatta. Ez a szlovákiai középiskolások 7,8 százalékához, valamint a Szlovákiában élő magyarok hivatalos adatok szerinti relatív számához, a 12,4 százalékhoz viszonyítva 4,6 százalék eltérést mutat. A demográfiai adatok figyelembevételével azonban az eltérés valóságos értéke 2,8 százalék, ami kb. 2600 tanuló beiskolázását teszi szükségessé. Terveink szerint ezt 1972-ig el kell érni. Az iskolafejlesztési tervek megvalósítása érdekében közel 200 pedagógus magyarországi továbbképzését tettük lehetővé, s jelentős iskolaépítési terveket dolgoztunk ki... A magyar tannyelvű középiskolák fejlesztését azonban nemcsak a pedagógushiány vagy a korlátozott anyagi lehetőségek nehezítik, hanem az is, hogy (a felvételi vizsgák eredménye szerint) még mindig kevés az olyan megfelelő képzettségű és képességű tanuló, aki tovább akar és tud is tanulni...”

A cikkíró több kérdést felvet még, amelyeket meg kell oldani ahhoz, hogy a magyar középiskolások ügye kielégítően rendeződjön, majd így fejezi be:

„Ezekre és még sok más kérdésre nem lehet választ adni holmi általános elméleti eszme-futtatással. Konkrét szociológiai vizsgálatokba kell kezdenünk, ha nem akarunk a »tüneti kezelés« fókán maradni, hanem a diagnózis pontos ismerete birtokában akarjuk irányítani a magyar tannyelvű iskolákat. Ha nem akarunk megmaradni az ösztönös egy iskola, óvoda, osztály »fene-gyerekes« követelődésének szintjén, hanem az iskolai műveltség-szint kiegyenlítésének következetes megvalósítói akarunk lenni. Ehhez, persze, szükséges, hogy a jövőben ne csak javasolhassunk és esetleg véleményezhessünk, hanem végre dönthessünk is az iskolafejlesztés kérdéseiben, helyi, járási és kerületi nemzeti bizottsági, valamint központi koncepcionális szinten egyaránt.”

*

ELDRIDGE CLEAVER amerikai néger fiatalembert az amerikai „Black Panther-mozgalom” propagandafőnökének nevezik, s úgy is emlegetik, mint a „forradalmi baloldal új néphősét és mint fekete Che Guevarát”. A harminchárom éves Cleaver *Soul on Ice* című könyve egyszerre a néger irodalom egyik központi alakjává tette szerzőjét. Tavaly hónapokig állt ez a cikkgyűjtemény, amely a kritikusok szerint valamiféle „spirituális autobiográfia”, a bestseller-lista élén. A könyv fordítása nemrég az európai könyvpiacra is megjelent. Életrajzírói elmondják, hogy Cleaver a Los Angeles-i néger gettóban gyerekeskedett. Nyomor, lopások, rend-

őrség, öntudatra ébredés, a fehérek iránti viszony különféle változatai . . .

A börtönben fejezi be az iskoláit, és itt kezd el írni is, börtönben ül akkor is, amikor egyik folyóirat megkezdi a védőügyvédje által kicsempészett írásainak közlését.

A kritikusok szerint a kötet intellektuális értéke bizonytalan, elragadó azonban az a retorikai hév, amellyel a szerző az olvasóhoz szól. Ez több nyilatkozatában is megmutatkozik. Nemrég ismét beidézték a rendőrségre, régebbi büntetését kellett volna leülnie, ő azonban nem jelent meg. Felesége kijelentette, hogy férje inkább vállalja, hogy elessen az utcai harcokban, mint hogy újra bebörtönözzék és ott gyilkolják meg.

*

A BUDAPESTI SZÍNHÁZ című folyóirat negyedik száma Abszurd dráma magyar módra cím alatt közöl két írást. Mihályi Gáboréból idézzük az alábbi gondolatokat:

„Ebből a korántsem teljes történeti áttekintésből is kitetszhet, hogy a lengyel és a cseh példákhoz hasonlóan, a hazai abszurd drámák szerzői is minduntalan ugyanahhoz a témához térnek vissza: a hatalom és a néptől elidegenedett hatalommal köthető kompromisszum problémájához. Az abszurd komédiák a cselekményt többnyire a hazai fasizmus konkrét viszonyai közé helyezik (Tóték, Hordók), néha a vietnami háború problémakörére utalnak (Rokokó háború). Nem kell különösebb éleslátás annak felismeréséhez, hogy e darabok bírálatának éle a szocialista fejlődés torzulásait is érinti. Az analógiáknak ez a hangsúlyozása azt a látszatot keltheti, mintha egyenlőségjelet tennének fasizmus és szocializmus közé — a szűkkeblű kritika, kimondva vagy félig kimondva, de ezen az alapon támadja a hazai abszurd drámákat, s vitatja el bírálatuk jogosultságát. Holott, ha jóhiszeműek vagyunk, látnunk kell, hogy Örkény, Eörsi, Görgey a hatalommal való visszaélésnek olyan megnyilvánulásait támadják, amelyek távol állnak a szocializmus eszméjétől.”

A második írásban Eörsi István ír Déry Tibor Óriáscsecsemő című abszurd drámájáról. Ennek kapcsán felsorol több olyan veszélyt és csapdát, amely az abszurd drámát fenyegeti. Persze, ez a dráma még 1926-ban íródott, s ezért a főt idézett veszélyre nem térhetett ki.

*

VOJVODINA STARA címmel írt cikket Draško Ređep a belgrádi *Politika* egyik vasárnapi számába. Írásának abból a részéből ragadunk ki néhány gondolatot, amely a vajdasági népek és nemzetiségek egymás mellett élésének kérdéseit érinti.

Az a felfogás, mely szerint meglepő, hogy egy ilyen kis területen ennyiféle nép és kultúra létezik — írja Ređep —, valójában Vajdaság lénye és mentalitása meg nem értésének példája.

Ez egyszerűen nem meglepő, ez így van. Aki nem számol a

nemzetiségileg összetett Vajdaság adottságával, aki mindennapi életét azon sopánkodva szemléli, hogy miért nem csak egy, mind-egy, hogy melyik, hogy bármelyik nép él a nagy folyók között, az nem tudja, micsoda Vajdaság, s az ne is fogjon hozzá ahhoz a hiábavaló munkához, hogy feloszt egy lényegében oszthatatlan terepet, amelyik megmutatja — s nem tegnap óta —, milyen mértékben lehetséges és gazdag a különféle népek és nemzeti-ségek között az egyenjogú élet.

Szinte minden soron, szinte mindenütt, a szomszédságban és a kertekben mi már megszoktuk, hogy halljuk a nyelvet, ami nem a mi anyanyelvünk, de ami szintén Vajdaság nyelve. Ez így van, és így is lesz. Vajdaság olyan tartomány, amely azoké, akik benne élnek és dolgoznak, most és mindig. Mindannyian úgy érkezünk ide, egyszer, valamikor, van, aki korábban, délről és északról, keletről és nyugatról, és érkezünk ezután is, mert ez a vajdasági égalj elég tágas és elég toleráns ahhoz, hogy elfogadja az érkező kinyújtott kezét, bármelyik oldalról érkezzen is.

Redőp különösen fontosnak tartja kihangsúlyozni, hogy Vajdaságban a régi, meghaladott felfogások helyén mindinkább kialakulóban van a vajdasági sajátos, autochtón alkotói kezdeményezések közötti új korrespondencia mind hatásosabb szelleme.

*

A JUGOSZLAVIAI MAGYAR KÖZÉPISKOLÁSOK immár hagyományossá váló becsei találkozójáról ezen a helyen is meg kell emlékeznünk. A becsei gimnázium, az ifjúsági vezetőség szervezésében és az *Új Symposion* szerkesztőségének védnöksége alatt megtartott találkozón irodalmi, képzőművészeti, zenei, szavazati vetélkedőt tartottak. Főleg a vajdasági gimnáziumok képviselői jelentek meg, a szakiskolákból kevesebben vettek részt.

Ez a minden elismerést és valóban nagy figyelmet érdemlő rendezvény az idén is kerekasztal-beszélgetéssel ért véget. A szervezők és a résztvevők elsősorban arról tanácskoztak, mit kellene tenni, hogy ez a szép kezdeményezés a jövőben még sikeresebb legyen. Jó, ha ezeket az erőfeszítéseket nemcsak becsei szemmel, és nem is csak vajdasági szemszögből nézzük, mert a különféle ifjúsági kulturális fesztiválok hazánk más részein, s persze Európa-szerte is, igen megerősödtek, s egy-egy vidéki (a provinciában rendezett) manifesztáció nemegyszer külföldi visszhangot is kiváltó jelentőséget ér el. Gyakran megtörténik, hogy ezeken a „vidéki” szemléken ugranak ki fiatal tehetségek, akik az első ilyen „ugrás” után egykettőre az irodalmi, zenei vagy a művészeti élet más területének jelentős alakjai lesznek.

A becsei szemle ilyen szempontból is érdekes, de külön még azért is, mert rendkívül jó alkalom középiskolásaik és tanáraik számára is, hogy hasznos eszmecsere folytassanak, s a különféle művészeti ágazatokban folyó versengés lehetőséget nyújt arra is, hogy megvizsgálják munkájuk eredményességét. Ezenkívül, a becsei találkozót megelőző elődöntők, s az ezekre való felkészü-

lés programot ad az önképzőkörök, drámai vagy zenei csoportok egész évi tevékenységének.

Ezért is jó lenne, ha ez a találkozó nemcsak a becseiek és még egy-két ember ügye lenne. Hathatósabb támogatásra van szüksége.

*

A NEMZETI ÖNBONCOLÁS NAPLÓJA címmel ismerteti a Münchenben megjelenő *Új Látóhatár* a svéd Per Olov Enquist *Legionärerna* című regényét, amelyet a skandináv országok Északi Díjával tüntettek ki. Az 1934-ben született svéd író műveire már eddig is felfigyelt a külföldi olvasóközönség is. Az *Új Látóhatár* kritikusa szerint „eddigi regényeire is a nagyfokú társadalmi-szociális érdeklődés volt a jellemző, s ez az érdeklődés a *Légionáriusok*ban mintegy természetesen vezette el őt az úgynevezett dokumentumregény műfajához”. A regény elmondja, hogy „1946 januárjában száznegyvenhat balti menekültet kiadtak a svéd hatóságok az oroszoknak. Ezek a baltiak, túlnyomórészt lettek, 1945 májusában érkeztek Dél-Svédországba, német katonai egyenruhában s mintegy háromezer német katonával együtt.”

A svéd kormánynak ez a tette igen éles vitát váltott ki, noha jogi szempontból nézve, formálisan feddhetetlen volt, mégis, mint ha az egész nemzet lelkifurdalást érzett volna. Érthető az érdeklődés és az indulat is, ami Enquistnek az említett eseménnyel foglalkozó regényét fogadta.

Enquist bátorsága tehát vitathatatlan. Mikor Amerikában figyelmeztették a „második világháború körüli évek nagyon is kettős és kétes svéd politikájának” furcsa jellegére, vállalta a valószínűséggel való szembenézést. „A svédek rendelkeznek a világ egyetlen hordozható (transportable) lelkiismeretével”, mondta az írónak 1966 nyarán egy amerikai a Mississippi menti Jackson városban, ahol Enquist úgynevezett polgárjogi tüntetésen vett részt. „Sose beszélnek azokról a helyzetekről, amelyekben ők kerültek szembe erkölcsi konfliktusokkal.”

A kritikus szerint azonban „a személyesen megvizsgált faktumok, dokumentációs hűséggel visszapergetett és realista tárgyilagossággal megírt események mögött elsősorban a politikai cselekvés mechanizmusának tulajdonképpen működése érdekelte. Ha a baltiak kiadása és a többi hasonló embertelenség egyszer már megtörténhetett, van-e valami garancia arra, hogy ilyesmit többé nem ismétlődhetnek meg?” Az író „a félreérthetetlen választást és válaszadást azonban hallgatag-óvatosan kikerüli...”

Nem tipikus svéd megoldás ez is?

*

A SZÍNPARTOLÓ VÁSÁRHELY cím alatt több cikkben foglalkozik a romániai *Előre* a marosvásárhelyi színházi élet múltjával és jelenével.

„Huszonhárom éve játszik a vásárhelyi magyar társulat az or-

szág egyik legszebb, és — legalkalmatlanabb termében, amelyből épp a monumentalitás miatt hiányzik a nézőtérrel való kapcsolat megteremtéséhez szükséges közvetlenség” — olvassuk az egyik cikkben, majd így:

S aztán még egy csekélység: amikor 1946-ban megnyitotta kapuit a Székely Színház, még egyedül volt a porondon, de aztán megalakult a filharmónia, a népi együttes, a színház román tagozata, az utóbbi években egyre sűrűbbek az irodalmi estek, matinéék — s mindehhez ugyanaz az egy terem van: a Kultúrpalota nagyterme.

A több mint százéves terv, vagy vágyálom, amely kétszer is kútba esett, most megvalósul. Korszerű, tágas, új színház épül Marosvásárhelyen, negyvenmillió költséggel. Ami, ismerjük be, nem kis dolog. A főváros is csak két új színházzal szaporodott a fölszabadulás után. A bombázás után a Nemzeti is szűk, alkalmi termekben játszik huszonöt éve, s most épül csak új, impozáns otthona. Az ország páratlanul felvirágzott színházkultúrája az újszínházas városok tucatjaiban többnyire átalakított mozi-termekben vagy báltermekben indult, és sok helyütt ott folytatódik ma is. Negyvenmillió egy vidéki színházra! . . . Én csak azt tudom, hogy Vásárhelyen, a Hargita parkban, a város szívében épül az új otthona annak a színháznak, amely több mint két évtizedes példás, alkotó, kultúrmisszió-vállalásával szinte nemzeti színházi rangot vívott ki magának a hazai hat magyar színtársulat között, hogy a színház alapításának évfordulóján, 1971-ben, olyan színpadon lépjenek majd fel színészei, amely szárnyra bocsátja, méltó, technikailag korszerű keretbe helyezi művészeiket.”

HID IRODALMI, MŰVESZETI ES TARSADALOMTUDOMANYI FOLYOIRAT. — 1969. JÚNIUS. — KIADJA A FORUM LAPKIADO VÁLLALAT. — SZERKESZTŐSÉG ES KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODA MISIĆ UTCA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FOGADOORAK: MINDENNAP 10-TŐL 12 ÓRAIG. — KÉZIRATOKAT NEM ÖRZÜNK MEG ES NEM KÜLDÜNK VISSZA. — ELŐFIZETHETŐ A 657-1-255-ös FOLYÓSZÁMLÁRA. BEFIZETÉSKOR KERJÜK FELTÜNTETNI A HÍD NEVÉT. — ELŐFIZETÉSI DÍJ BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 20.—, FEL ÉVRE 10.—, EGYES SZÁM ÁRA 2.— DINÁR, KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 37,50, FÉL ÉVRE 18,75 DINÁR; KÜLFÖLDÖN EGY ÉVRE 3.— DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,50 DOLLÁR. — KÉSZÜLT A FORUM NYOMDAJABAN NOVI SADON

